

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Науково-дослідний інститут українознавства

Українознавчий альманах

Випуск 34

Київ 2024

Українознавчий альманах. Випуск 34. К.: «Міленіум», 2024. 140 с.

ISSN 2520-2626

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34>

Випуск присвячено дослідженню проблематики російсько-української війни, зокрема, реаліям гарячої фази агресії. Аналізуються події життя в умовах бойових дій, на підконтрольній Україні території та на окупованих землях. Приділено увагу адвокації інтересів України українською діаспорою. Вивчаються перспективи розпаду російської неоімперії та їх геополітичні наслідки; досліджуються міфи війни та міфи навколо війни; розглянута сучасна російсько-українська війна у дзеркалі геофілософської рефлексії тощо. Феномен університету досліджується у низці статей даного номера, оскільки випуск присвячено 190-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка та 15-річчю видання наукового фахового журналу «Українознавчий альманах».

Для науковців, викладачів, студентів.

Головний редактор

Roman Dodonov (Додонов Роман Олександрович), доктор філософських наук, професор, директор Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Відповідальний редактор

Iryna Grabovska (Грабовська Ірина Миколаївна), кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

Редакційна колегія

Tetiana Vlasova (Власова Тетяна Іванівна), доктор філософських наук, професор, Український державний університет науки та технологій, м. Дніпро, Україна; **Nadiya Gavrylyuk (Гаврилюк Надія Оксентіївна)**, доктор історичних наук, заступник директора, Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; **Dr hab. Lech Zdybel (Здйбел Лех)**, доктор філософії (габілітований), професор Інституту філософії Університету імені Марії Кюрі-Склодовської, м. Люблін, Польща; **Svitlana Kahamlyk (Кагамлик Світлана Романівна)**, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Науково-дослідний інститут українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; **Oksana Kis (Кісь Оксана Романівна)**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут народознавства НАН України, м. Львів, Україна; **Rostyslav Konta (Конта Ростислав Михайлович)**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна; **dr Jaroslaw Moklak (Мокляк Ярослав)**, доктор історії (габілітований), професор Інституту історії Ягеллонського університету, м. Краків, Польща; **apl. Prof. Dr. Annegret Plontke-Lüning (Плонтке-Люнінг Аннегрет)**, позаштатний професор, доктор Єнського університету імені Фрідріха Шиллера, м. Єна, Німеччина; **Sergii Rudenko (Руденко Сергій Валерійович)**, доктор філософських наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна; **Roman Sarenko (Сапенко Роман)**, доктор філософії (габілітований), професор, Зеленогурський університет, м. Зелена Гура, Польща; **Svitlana Storozhuk (Сторожук Світлана Володимирівна)**, доктор філософських наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна; **Mukola Khylyko (Хилько Микола Іванович)**, доктор філософських наук, професор, філософський факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна; **Kateryna Shevchuk (Шевчук Катерина Сергіївна)**, доктор філософських наук, професор, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, Україна

Упорядниці номера

Вікторія Іванова – пров. фах., Світлана Кагамлик – д.і.н., провідн. н.с., Людмила Сорочук – к. філол. н., с. н. с.

Затверджено Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Протокол № 5 від 19 вересня 2024 року).

Журнал засновано у 2009 р. Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16411–4883Р від 04.02.2010 р. Рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року «Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням у категорії "Б" з філософських наук (наказ № 886 від 02 липня 2020 р.) та історичних наук (наказ № 1471 від 26 листопада 2020 р.). **Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа:** Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення №1450 (протокол № 14 від 25.04.2024 року

Ukrainoznavchy Almanakh (Almanac of Ukrainian Studies). Issue 34. Kyiv: "Milenium", 2024. 140 p.
ISSN 2520-2626
DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34>

The issue is dedicated to the study of the problems of the Russian-Ukrainian war, in particular, the realities of the hot stage of aggression. The realities of life in the conditions of hostilities, in the territory controlled by Ukraine and in the occupied lands are analyzed. Attention is paid to the advocacy of Ukraine's interests by the Ukrainian diaspora. The prospects of the collapse of the Russian neo-empire and their geopolitical consequences are studied; myths of war and myths surrounding war are explored; modern Russian-Ukrainian war in the mirror of geophilosophical reflection is considered, etc. The phenomenon of the university is explored in a number of articles in this issue, the next issue is dedicated to the 190th anniversary of Taras Shevchenko National University of Kyiv and the 15th anniversary of the publication of the scientific journal "Almanac of Ukrainian Studies".

For scientists, lecturers and students.

Chief editor

Roman Dodonov, Doctor of Philosophy, Professor, Director of the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Responsible editor

Iryna Grabovska, PhD, Senior Researcher, Senior Researcher of the Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Editorial board

Tetiana Vlasova, Doctor of Philosophy, Professor, Ukrainian State University of Science and Technology, Dnipro, Ukraine; **Nadiya Gavrylyuk**, Doctor of Historical Sciences, Deputy Director, Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Dr. hab. Lech Zdybel**, Doctor of Philosophy (habilitation), Professor at the Institute of Philosophy of Marie Curie-Sklodowska University, Lublin, Poland; **Svitlana Kahamlyk**, Doctor of Historical Sciences, Leading Researcher, Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Oksana Kis**, Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine; **Rostyslav Konta**, Doctor of Historical Sciences, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Dr. Jaroslaw Moklak**, Doctor of History (habilitation), Professor at the Institute of History of the Jagiellonian University, Krakow, Poland; **Apl. Prof. Dr. Annegret Plontke-Lüning**, Associate Professor, PhD, Friedrich Schiller Jena University, Jena, Germany; **Sergii Rudenko**, Doctor of Philosophy, Professor, Deputy Dean of the Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Roman Sapenko**, Doctor of Philosophy (habilitation), Professor, Zelenogura University, Zelena Gura, Poland; **Svitlana Storozhuk**, Doctor of Philosophy, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine; **Mykola Khylyko**, Doctor of Philosophy, Professor, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine; **Kateryna Shevchuk**, Doctor of Philosophy, Professor, Rivne State Humanities University, Rivne, Ukraine

Complied by:

Viktoriya Ivanova – Leading Specialist, Svitlana Kahamlyk – Doctor of Historical Sciences,
Leading Researcher, Liudmyla Sorochuk – PhD, Senior Researcher

Approved by the Academic Council of the Scientific Research Institute of Ukrainian Studies of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Protocol No5 dated 19 September 2024).

The journal was founded in 2009. It is registered by the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration of KV No. 16411–4883P dated February 4, 2010. By the decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated July 2, 2020, the "Almanac of Ukrainian Studies" was recognised as a professional publication in category "B" for philosophical sciences (Order No. 886 of July 2, 2020) and historical sciences (Order No. 1471 of November 26, 2020 r.). **Registration of an entity in the field of print media:** Decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting No. 1450 (protocol No. 14 of April 25, 2024).

ЗМІСТ

АНДРЮЩЕНКО Олексій ЛЮДЯНІСТЬ І ВІЙНА: ДО ПИТАНЬ РОЗРОБКИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ	10
АФАНАСЬЄВА Людмила, КОНДУР Земфіра РОМСЬКІ ЖІНКИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ РОЛІ ЖІНКИ І ЖІНОЧОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	18
ВИШНЕВСЬКИЙ Олександр ЦІНІСНО-СМИСЛОВІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ «ГІДНІСТЬ» У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ	27
ВЛАСОВА Тетяна, СУДАКІН Олександр «ЗВОРОТНИЙ ЗВ'ЯЗОК» ПЛАТОНІВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ТА УНІВЕРСИТЕТУ ПОСТМОДЕРНУ	34
ГАЙДАМАЧУК Ольга ВІЙНА / ПРОБУДЖЕННЯ	40
ГЛЕБОВА Наталя, ГЛИНСЬКА Людмила, ДЕМЧИК Олександр ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	51
ГРАБОВСЬКА Ірина, НАЛИВАЙКО Лариса, ТАЛЬКО Тетяна РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ СТАВЛЕННЯ СПІЛЬНОТИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА В АРМІЇ ТА НА ВІЙНІ	58
ГРАБОВСЬКИЙ Сергій МІФИ ВІЙНИ ТА МІФИ НАВКОЛО ВІЙНИ: СПРОБА АНАЛІЗУ	64
ДОДОНОВ Роман СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ДЗЕРКАЛІ ГЕОФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ	73
ЗАЙЧЕНКО Ольга БРЕНДУВАННЯ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА У СВІТЛІ АДВОКАЦІЇ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ	79
МОТЕНКО Ярослав, ШИШКІНА Євгенія ОСВІТНЯ КОНЦЕПЦІЯ «РУССКОГО МІРА» ЯК ЗБРОЯ РОСІЙСЬКОГО НЕОІМПЕРІАЛІЗМУ	86
ТУРПАК Надія ГЕОПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН	93
ЦИМБАЛ Тетяна УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ОКУПАЦІЇ: ВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	100

ЧУПРІЙ Леонід ПЕРСПЕКТИВИ РОЗПАДУ РОСІЙСЬКОЇ НЕОІМПЕРІЇ ТА ЇХ ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ	106
ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК Тетяна ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА	116
ШАХНО Юлія СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА ТА МЕТРОПОЛІЯ: КОЛІЗІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ	122
РЕЦЕНЗІЇ	
ГРАБОВСЬКА Ірина УКРАЇНА ПРОТИ МОСКВИ: СТАЛІСТЬ ІСТОРІЇ (Рецензія на книгу Олександра Шульгіна «Україна проти Москви. 1917 рік». Київ, 2023)	130
СТАДНИК Микола НОВИЙ НАУКОВИЙ ВНЕСОК В ЕТНОЛОГІЮ РЕЛІГІЇ (Рецензія на монографію: Лозко Галина. Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір. Миколаїв: Іліон, 2024. 444с.)	134

CONTENT

ANDRIUSHCHENKO Oleksii HUMANITY AND WAR: TOWARD THE DEVELOPMENT OF A CATEGORICAL APPARATUS	10
AFANASIEVA Liudmyla, KONDUR Zemfira ROMA WOMEN IN THE CONDITIONS OF WAR: ETHNOCULTURAL CONTEXTS THE ROLE OF WOMEN AND WOMEN'S LEADERSHIP IN UKRAINIAN SOCIETY	18
VYSHNEVSKYI Oleksandr VALUE-MEANING ASPECTS OF THE CONCEPT "DIGNITY" IN MODERN SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCOURSE	27
VLASOVA Tetiana, SUDAKIN Oleksandr "FEEDBACK" OF THE PLATONIC ACADEMY AND THE POSTMODERN UNI- VERSITY	34
H Aidamachuk Olha WAR / AWAKENING	40
HLEBOVA Natalia, GLYNSKA Liudmyla, DEMCHYK Oleksandr PECULIARITIES OF SELF-REALIZATION OF UKRAINIAN WOMEN UNDER MARTIAL LAW	51
GRABOVSKA Iryna, NALYVAIKO Larysa, TALKO Tetiana THE ROLE OF UKRAINIAN MASS MEDIA IN FORMING ATTITUDE OF SOCIETY TOWARDS UKRAINIAN WOMEN IN THE ARMY AND AT WAR	58
HRABOVSKYI Serhii MYTHS OF THE WAR AND MYTHS AROUND THE WAR: AN ATTEMPT OF ANALYSIS	64
DODONOV Roman MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE MIRROR OF GEOPHILOSOPHICAL REFLECTION	73
ZAICHENKO Olha BRANDING OF MYKHAILO MAKSYMOVYCH IN THE LIGHT OF THE ADVOCACY OF EDUCATION AND CULTURE OF UKRAINE	79
MOTENKO Yaroslav, SHYSHKINA Yevheniia THE EDUCATIONAL CONCEPT OF "RUSSIAN WORLD" AS A WEAPON OF RUSSIAN NEO-IMPERIALISM	86
TURPAK Nadiia GEOPOLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AS AN EXISTENTIAL PHENOMENON	93

<i>TSYMBAL Tetiana</i> UKRAINIAN SCHOOLS UNDER OCCUPATION: FROM THE SECOND WORLD WAR TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR	100
<i>CHUPRII Leonid</i> PROSPECTS OF THE DISSOLUTION OF THE RUSSIAN NEO-EMPIRE AND ITS GEOPOLITICAL CONSEQUENCES	106
<i>SHAMSUTDYNOVA-LEBEDIUK Tetiana</i> THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF PAMFIL YURKEVYCH	116
<i>SHAKHNO Yuliia</i> THE MODERN UKRAINIAN DIASPORA AND THE METROPOLIS: COLLISIONS AND PROSPECTS FOR INTERACTION	122

REVIEWS

<i>GRABOVSKA Iryna</i> UKRAINE AGAINST MOSCOW: THE CONSTANCY OF HISTORY (The review of Oleksandr Shulhyn`s book "Ukraine against Moscow. 1917." Kyiv, 2023)	130
<i>STADNYK Mykola</i> A NEW SCIENTIFIC CONTRIBUTION TO THE ETHNOLOGY OF RELIGION (Monograph review: Halyna Lozko. Spiritual and Cultural Transformations of Ukrainian Society: An Ethnoreligious Dimension. Mykolaiv: Ilion, 2024. 444 p.)	134

Олексій АНДРЮЩЕНКО

здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0008-6638-7312
Email: isweetcherry92@gmail.com

ЛЮДЯНІСТЬ І ВІЙНА: ДО ПИТАНЬ РОЗРОБКИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ

Анотація. У статті здійснено соціально-філософський аналіз підходів до вивчення і деталізації соціокультурних складових категорії «людяність» в контексті екзистенційних загроз сучасності. Розглядаються основні принципи людяності в трьох ракурсах – екзистенційному, етносоціологічному та соціально-комунікаційному. У роботі пропонуються нові підходи до розробки теоретичних основ, що дозволяють поєднати традиційні уявлення про людяність з викликами сучасного світу.

Виявлено проблеми формування та вдосконалення категоріального апарату, що використовується для дослідження поняття людяності в умовах війни. Автор аналізує історичні та сучасні філософські підходи до визначення людяності, звертаючи увагу на їхню релевантність у контексті збройних конфліктів. Розробка нових категорій і понять у філософії людяності дозволила автору більш точно оцінювати та розуміти соціальні процеси, пов'язані з війною, і, що важливо, сприяти пошуку шляхів збереження людяності навіть у найскладніших умовах.

У контексті реальних чинників і обставин довготривалої війни, розв'язаної московією на теренах України, та враховуючи обставини українського сьогодення, концепт людяності береться до розгляду не лише в якості абстрактно-моральної доктрини, але і значимої суспільної практики, обов'язку, правової норми й інструменту захисту прав людини, потерпілої від збройного насильства. Встановлено, що гуманна як і антигуманна поведінка особистості в умовах війни знаходить відображення в певних філософських аспектах становлення особистості, що відповідають теорії людяності на війні.

В статті обґрунтовується необхідність соціально-філософської розробки концепту «людяності» як цілісної, науково вивіреної і обґрунтованої концепції, що сьогодні повинна об'єднувати зусилля держави та української спільноти в подоланні всіх соціально значимих негативних обставин війни.

Ключові слова: гуманізм, концептуалізація війни, культура людяності, моральність, філософія людяності, соціальні цінності.

Oleksii ANDRIUSHCHENKO

candidate for the degree of doctor of philosophy
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

HUMANITY AND WAR: TOWARD THE DEVELOPMENT OF A CATEGORICAL APPARATUS

Abstract. The work is devoted to the analysis of the phenomenon of dignity, which is studied by modern socio-humanitarian sciences as an orientation of moral consciousness and expresses the idea of the value of each person as a unique individual, as well as a special moral attitude of the individual to himself and the expectation of an appropriate response to the respectful attitude towards him by the society in which his value is recognized.

We have established that dignity is primarily a form of self-awareness and self-control, which is the basis of a person's demands on himself or herself, and is closely related to such personality traits as conscience, honor, and responsibility. The concept of dignity is considered in the modern socio-philosophical discourse in the context of the value orientations of representatives of Ukrainian society and determines their patriotic behavior, which is especially in demand in the threatening conditions of martial law, which can deform the personality. Therefore, it is extremely important for the philosophical understanding of human dignity that all human abilities and preferences are involved in its production, and that value becomes a phenomenon of internal choice. The Russian narratives of the "little brother" and "peasantry" were aimed at the dignity of the entire nation, which in the war earned the respect of the whole world. It is established that the main characteristics of Ukrainian society are expressed by three key words:

courage, resilience and solidarity, and therefore the author focuses on the etymology of the word victory, since it is in this desire for victory that human dignity is reflected in the consciousness of every Ukrainian.

The author substantiates the social mechanisms of influence on the observance of human rights in war, on the preservation of dignity and the protection of dignity in the circumstances of new risks of the Russian-Ukrainian war.

Keywords: *personal dignity, moral virtues of a person, aggression of the Russian Federation, civil resistance, post-war development, socio-philosophical discourse of dignity in a number of moral categories.*

Постановка проблеми. «...Що може бути «логічніше» висновку, що тому, хто заперечує гуманізм, залишається лише обстоювати нелюдність?», – запитував свого часу М. Гайдеггер, – і продовжував кількома абзацами нижче: «...і чи знімається відповідальність з думки за продумування того, що принаймні залишається ділом думки і, як буття, забезпеченням та істиною всього суцього? Чи сміє думка хоча б у найменшому ухилитися від осмислювання буття, після того, як воно приховано існувало в довгому забутті і водночас у нинішній момент світу дається взнаки потрясіння всього суцього?» [28, с. 67].

Як слушно зауважує вітчизняний дослідник Б. Новіков у монографії «Творчість як спосіб здійснення гуманізму», «людина є те, що вона є, лише при умові включеності в зв'язок з іншими людьми і завдячуючи цьому зв'язку. В формі своєрідного філософського «передчуття» такий висновок існував у філософській традиції задовго до конституювання філософії в статусі наукової» [11]. Війна поставила Україну перед принципово новими питаннями і змусила замислитися про стратегії культури, оскільки усвідомлення потреби формування великої стратегії відсічі ворогу і повоєнної розбудови держави передбачає не лише відновлення територіальної цілісності України, а й концептуальне визначення щодо багатьох соціокультурних чинників і засобів досягнення цієї мети з їхньою довгостроковою проекцією для сталого розвитку після перемоги [6].

Актуальність теми людяності завжди диктувалась і соціальними чинниками, зокрема усвідомленням загроз, що постають перед суспільством. Так, гуманітарна криза, спричинена другою світовою війною призвела до залучення поняття людяність до документів міжнародного права у вигляді терміну «crimes against humanity», тобто «злочини проти людяності», розробки концепту прав людини і норм співіснування, нехтування якими загрожує власне існуванню людства. Саме тому міжнародна повоєнна судова практика кваліфікувала злочинами проти людяності дії, які «вчинені за межами будь-яких військових потреб і під час яких виказувалася навмисна нелюдська мета» [1, с. 300]. Історично-філософський аналіз досліджень антигуманної сутності війни та формування нової парадигми людяності вказує, що вже на рівні онтології війни і миру пропонуються певні підходи до розуміння людяності і що ці підходи невід'ємні від проблем інтерпретацій і розуміння реальності, тобто з необхідністю включають питання смислу і мотивацій поведінки особистості в екстремальних умовах.

Аналіз наукових публікацій. Категорія «людяності» філософською думкою традиційно розгля-

дається в гносеологічному і аксіологічному вимірах, оскільки феномен людяності є проявом рефлексії, що ґрунтується на цілком визначених морально-етичних засадах. В новітній час до неї неодноразово звертався М. Гайдеггер, зокрема, вказуючи на відповідальність гуманістично орієнтованої думки за продумування того, що у нинішній момент світу дається взнаки потрясінням всього суцього» [28, с. 67]. На потребу розгляду діяльнісних аспектів щодо категорії «людяності» вказував Ж.-П. Сартр, зазначаючи, що «справжній, не абстрактний гуманізм екзистенціалістів базується на захисті свободи людської особистості в період дегуманізації», коли «має місце мораль дії та рішучості» Ж.-П. Сартр [16, с. 322]. В працях Е. Фромма домінує погляд на аксіологічний аспект проблеми, і потрактування усвідомлення поняття «людяності» як змістовно внутрішньо зумовленого процесу розвитку самосвідомості, що веде до утвердження цінності людини: «Важливо не просто усвідомлювати цінність людини, любити її і співпереживати (що впливає з розуміння людяності), а бути конкретно діяльним в конкретних умовах, тут і зараз (з позиції людськості)» [24].

Вітчизняні науковці також здебільшого трактували людяність як інтенцію – «як спробу подолати власне банальне існування у часі та перейти у вимір трансцендентного буття» (Л. Губерський) [22], як «створення мікрокосму, суб'єкта, відповідального перед собою за близькість до інших людей» (С. Кримський) [17]. Втілення принципу людяності Б. Новіков вважав неодмінним способом продукування гуманістичної суспільності, «способом продукування повністю усупільненої, або що є те ж саме: безпосередньо суспільної людини. І – людського (олюдненого) суспільства» [11]. На важливості, суспільної значимості практично-моральнісної сторони розгляду «людяності» наголошував М. Попович: «...оскільки права і свободи людини, які впливають із визначення її природи, закріплені юридичними актами ООН, обов'язковими для всіх держав – її членів» [14]. Н. Хамітов розглядає категорію «людяність» «як практичне втілення гуманізму та його екзистенційну першооснову, що найповніше розкривається у системі колективних відносин, в умовах спільної діяльності та безпосереднього спілкування» [20]. Б. Парахонський і Г. Яворська вбачають у понятті «людяність» насамперед «прояв загальнолюдської солідарності, що ґрунтується на базових цінностях» [13]. Оскільки у понятті цивілізаційних основ соціальності філософія вкладає насамперед викристалізоване, апробоване історією розуміння, що першою і головною засадою соціальності є доцільна діяльність людей з метою задоволення людських потреб, не менш важливим постає

питання про «людяність» як критерій суспільного прогресу спільноти [20]. Відтак наведений вище огляд підходів до філософської рефлексії категорії «людяність» вказує на потребу багаторівневого розгляду вживання поняття людяності та деталізації його соціокультурних складових у контексті екзистенційних загроз сучасності [27]. Тому «науковий дискурс не просто доповнює моральний осуд та міжнародне правове переслідування військових злочинців російсько-української війни, а й покликаний розкривати глибину цього конфлікту, його ідейно-політичну сторону й демонструвати та підтримувати законну форму боротьби в конфліктах тоталітарних та демократичних країн [26, с. 95].

Мета статті: здійснення соціально-філософського аналізу підходів до вивчення і деталізації соціокультурних складових категорії «людяність» в контексті екзистенційних загроз сучасності.

Основна частина. Тлумачні словники пояснюють людяність як «людинолюбство, гуманізм» [2, с. 499]. В матеріалах Міжнародної наукової конференції «Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм», знайшло відображення і розуміння «поняття «людськість», що позначає сутність людини, її самість, її іншість серед світу живих істот. На думку Н. Морської – Людськість – це лише людині властиві якості: доброта, щедрість, доброзичливість, милосердність, чуйність, уважність тощо. Людськість – це і гуманність, тобто людинолюбство, це усвідомлення рівноцінності людини з людиною» [9, с. 54]. Н. Хамітов зазначає, що у метаантропології людяність трактується як духовність та душевність, що виявилися на рівні вчинків і стосунків, і що людяність – практичне втілення гуманізму та його екзистенційна першооснова. Тому теоретичною основою практики людяності є гуманізм – світоглядна установка, що визначає відношення до будь-якої людини як до унікальної особистості, яка має право на творчу самореалізацію та полегшення страждань, пов'язаних із колізіями людської природи, що реалізується у:

- гуманному ставленні та повазі до людей, вболіванні за їхнє здоров'я і добробут, щирому прагненні допомогти у скрутних ситуаціях;

- у системі колективних відносин, в умовах спільної діяльності та безпосереднього спілкування.

У контексті нашої роботи зауважимо і висновок дослідника, що у різних соціальних групах людяність є однією з найбільш референтних рис [26].

Також, ведучи мову про соціально-філософський концепт «людяності» в умовах війни, ми виходитимемо з важливої зауваги щодо розвідок і досліджень, присвячених війні, в яких, «виникаючи з праць, присвячених війні, питання миру розгортається переважно в етичній та правовій площинах». Питання про сенс особистого існування виникає пізніше, ніж багато запитань стосовно співіснування з іншими. Ми закинуті у світ, захоплені сущим та буттям серед людей. Лише через свою «захопленість», за висловом М. Гайдеггера, «людина... й може стати людиною». Тим більше це важливо, оскільки категорія

«людяності» філософською думкою традиційно розглядається в гносеологічному та аксіологічному вимірах, оскільки феномен людяності є проявом рефлексії, що ґрунтується на цілком визначених морально-етичних засадах. М. Гайдеггер свого часу писав: «Ви запитуйте: Comment redonner un sens au mot «Humanisme»? («Яким способом можна повернути зміст слову «гуманізм»?) Адже що може бути «розумніше» висловку, що мислитель, котрий заперечує цінності, повинен обов'язково оголосити все нікчемним?» [28, с. 64]. Але, як слушно запитував філософ, «...чи знімає ця потреба відповідальність із думки за продумування того, що принаймні залишається ділом думки і, як буття, забезпеченням та істиною всього сущого? Чи сміє думка хоча б у найменшому ухилитися від осмислювання буття, після того як воно приховано існувало в довгому забутті, і водночас у нинішній момент світу дається взнаки потрясіння всього сущого?» [28, с. 67].

Як зауважив Е. Гуссерль, «до самого сенсу людської спільноти і людини, яка навіть як окрема людина несе в собі сенс члена деякої спільноти..., входить деяке взаємне буття одного для одного, яке призводить до об'єктивації та вирівнювання мого існування й існування всіх інших; таким чином, Я, подібно до всякого іншого, існую як людина серед інших людей» [18, с. 248].

Втім, як справедливо вказував Л. Губерський, «насправді всі людські пристрасті, «позитивні» і «негативні», слід розуміти не інакше як спробу подолати власне банальне існування у часі та перейти у вимір трансцендентного буття. Зміна особистості можлива лише в тому випадку, коли людині вдається «звернутися» до нових способів осмислення життя: якщо вона при цьому мобілізує всі свої життєво важливі прагнення та пристрасті і, тим самим, пізнає більш гострі форми вітальності та інтеграції, ніж ті, що були притаманні їй раніше» [22, с. 81–82]. Н. Хамітов безпідставно зазначає, що людяність – це «риса характеру особистості, що означає діяльне співпереживання відносно істот свого та інших видів» [25]. Аналіз філософських підходів до проблеми також показує, що змістовно поняття «людяність» – поняття глибинне і постає важливою цінністю.

Тому звернемося до рефлексій у площині ціннісно-комунікативній, притаманній представникам гуманістично орієнтованої філософії та соціальної психології. На думку Е. Фромма, «хоча екзистенційні потреби однакові у всіх людей, індивіди й групи відрізняються лишень щодо переважаючих пристрастей. Наприклад, людина спонукається любов'ю або пристрастю до руйнування, але в будь-якому випадку вона задовольняє одну зі своїх екзистенційних потреб – потребу у «впливі» на будь-кого. А що візьме гору в людині – любов або спрага руйнування – значною мірою залежить від соціальних умов; ці умови впливають на біологічно задану екзистенційну ситуацію і потреби, що виникають у зв'язку із цим (а не на безмежно змінну і важко вловиму психіку, як вважають представники теорії середовища)» [24, с. 35].

Отже, звернення до класичної філософії з її тезою про те, що «людина є те, що вона є, лише при умові включеності в зв'язок з іншими людьми і завдячуючи цьому зв'язку, адже у формі своєрідного філософського «передчуття» такий висновок існував у філософській традиції задовго до конституювання філософії в статусі наукової, дозволяє доповнити означення людськості в людині ще й іманентним чуттям гідності, честі, діяльністю совісті, загалом реалізацією моральності як практичного втілення моралі [13], а також постійною активністю права як внутрішньої необхідності та внутрішньої межі, яку людина не може переступити [27, с. 64].

Сьогодні, у час війни, коли, за словами Е. Фромма, людина опинилася у стані гостро вираженої «екзистенційної дихотомії», «...людині потрібно підтримувати відносини з іншими людьми, знайти єдність із ними, щоб залишитися в здоровому глузді. Ця потреба бути разом з іншими є найсильнішою пристрастю, сильнішою, ніж секс, а часто навіть сильнішою, ніж бажання жити...» [24, с. 347], а «...фізична самотність також стає нестерпною лише в тому випадку, якщо вона тягне за собою і самотність моральну» [24, с. 52].

Із релігійного погляду варто акцентувати увагу на тому, що людськість – це ще й присутність і реалізація особливого Божого задуму в людині.

Здоровий глузд тлумачить війну, як прояв відкрито ворожого, безальтернативно-насилницького підходу до вирішення спірних ситуацій, що історично має метою примусове упокорення чиеїсь політичної, релігійної, світоглядної, культурної тощо волі, загалом – прояв непримиримого і необмежуваного в засобах заперечення «інакшості». Адже формально можна вести мову і про гуманність в діях агресора. Скажімо, про дотримання ним норм міжнародних угод щодо застосування тих чи інших видів зброї, або правил гуманного ставлення до цивільних чи військовополонених.

Звернення до новітніх доктрин реагування на мілітарні виклики сучасності, зокрема, у викладі Ніколаса Хоутона [26], дозволяє констатувати, що «онтологія сучасної війни визначається специфічним ставленням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Раніше в історичному вимірі головною метою війн та військових операцій було досягнення цілі через фізичну активність (руйнування, географічні захоплення тощо). Фізичні військові дії та їхні результати впливали на когнітивну сферу, тобто на сферу розуміння та сприйняття реальності. Нині ж навпаки – війна як фізичне насильство підпорядкована меті вплинути на думки та сприйняття людини, на її поведінку [5].

У ґрунтовному монографічному дослідженні Б. Парахонського і Г. Яворської «Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл» тези вище згаданої доктрини систематизуються наступним чином: у сучасних війнах відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформацій-

ний; сучасна війна – це війна у мізках і за мізки; це війна за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою; це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній та думок [13, с. 20].

У контексті нашої роботи зазначимо і важливість розгляду в даному дослідженні антонімії семантичної структури позначень миру (в межах антонімічного протиставлення з війною), що складається із заперечення ознак, властивих війні, і констатація того факту, що на рівні понять або концептів, асиметрія війни і миру набуває іншого вигляду. Коли війна постає як цивілізаційний концепт, або ключове слово стану певної культури, то уявлення про мир укладаються переважно в аксіомлогічний концепт, який відсилає до уявлень про позитивні цінності, до сфери бажаного, а не дійсного, і водночас – до уявлень про те, «як має бути», тобто до сфери норм, приписів і закликів. Саме тому до-слідники вказують, що для визначення сутнісних ознак людяності в умовах війни потрібно враховувати два модуси її існування: 1) війна як феномен фізичної реальності; 2) війна як дискурсивний конструкт.

Тому, констатуємо, що співвідношення між двома модусами може бути описане, зокрема, за допомогою сучасних когнітивно-семантичних та комунікативних підходів, які дозволяють поставити питання про характер зв'язку між дискурсивними практиками й наративами війни, наразі можемо виснувати, що онтологічним ґрунтом «людяності» є стан миру як відмови від ворожого ставлення до Інших. Спираючись на бачення Е. Фромма, що «життя серед людей за відсутності почуття спільності, духовної спорідненості змушує людину відчувати повну ізоляцію, переживати складні психічні стани», дослідники цілком слушно стверджують, що «людяність постає як особливо важлива цінність і нагальна потреба, а також демаркація і верифікація справжності людини» [9, с. 34].

Водночас Є. Мулярчук цілком слушно констатує, що «у самій феноменології ми знаходимо спосіб розуміти буття людини через спільність її світу з іншими. Феноменологія, як рух мислення, що прагне віднайти очевидності людського досвіду, підстави для аподиктичного, чи принаймні гіпотетичного, знання, виявляє людський світ як необхідний вимір досвіду та пізнання». І саме тому «важливо не просто усвідомлювати цінність людини, любити її і співпереживати (що впливає з розуміння людяності), а бути конкретно діяльним в конкретних умовах, тут і зараз (з позиції людськості): допомогти, підтримати, пожертвувати, не переступити внутрішній поріг моральності, духовної гідності, права тощо. І сьогодні ми бачимо численні прояви людськості у захисті інших від ворога на передовій воєнних дій, у діяльності волонтерських центрів, у жертвній праці медиків у надскладних умовах війни, у звичайних людських ситуаціях, коли, живучи під щоденними обстрілами,

люди знаходять у собі сили волонтерити та донатити на ЗСУ, підтримувати інших [3; 4; 10, с. 29–62; 21].

Діяльний, у новітній термінології «комунікативний» бік концепту людяності неодноразово зауважував С. Кримський, зокрема, посилаючись на лист Сенеки до Луцилія, в якому великий давньоримський філософ дає свою відповідь на запитання про сенс життя: «Зроби добро якнайбільшій кількості людей. Якщо не зумієш якнайбільшій кількості – то якійсь його частині. Якщо не можна зробити цього – послужи комусь одному з ближніх. Якщо не зумієш послужити ближньому – послужи самому собі». Прикметно, що, на думку С. Кримського, створення своєї особистості може бути найбільшим і найважливішим явищем сучасності, «...як творення суб'єкта, відповідального перед собою за близькість до інших людей або навіть до однієї людини» [17]. Однак, як зазначав С. Кримський у цитованій вище публіцистичній праці, «з усіх прав людини найважливішим є право бути Іншим», бо «розумне має межі; безмежною є тільки глупота» [17]. Бути людиною, на думку Мирослава Поповича, «це зовсім не абстрактно-метафізична проблема, а радше практична – моральнісна і навіть правова, оскільки права і свободи людини, які впливають із визначення її природи, закріплені юридичними актами ООН, обов'язковими для всіх держав – її членів» [14, с. 15].

Загально визнано, що війна спрощує стосунки людей, прибирає умовності та скидає маски з облич. Люди стають більш відвертими. Разом із тим, війна немов виводить на поверхню зазвичай приховану мотивацію. Така трансценденція є не завжди позитивною, прогресивною, з використанням розуму та моральнісних регуляторів. В умовах війни ми бачимо численні приклади озвірілості й оскаженілості ворогів, прояви наджорстокості у відношенні до собі подібних [5].

Тому, як констатують дослідники, норми і правила війни, прописані у численних міжнародних нормативно-правових актах, є недовірними, а на-гора виходить ота нелюдська сутність людини-ворога, який міг не заподіяти тут і зараз крайнього зла конкретній людині в конкретній ситуації (про що свідчать численні приклади наджорстокості на окупованих російськими військовими територіях: Буча, Ірпінь, Гостомель, Маріуполь, Херсон та ін.) [9, с. 54].

Як бачимо з вищевикладеного, філософські рефлексії проблеми людяності у складних, конфліктних умовах, зокрема у збройних протистояннях спільнот дають всі підстави визначити її як прояв загальнолюдської солідарності, що ґрунтується на базових цінностях. Культура людяності виникає як засіб вирішення суперечностей шляхом створення механізмів розв'язання внутрішніх конфліктів через узгодження принципів безпеки групи і прав окремої людини [11, с. 112–113]. Отже, людяність у практичній площині можна і слід трактувати, як діяльне поєднання зазначених принципів безпеки групи і прав окремої людини. Дія першого принципу потребує обмеження свободи членів групи, включення їх у систему владних відносин, тоді як принцип індиві-

дуалізму апелює до загальнолюдських цінностей і забезпечення свободи. Зростання активності людини у соціальному середовищі пов'язано із розвитком можливостей та засобів спілкування. Коли нормативні системи комунікації не спрацьовують, залишається рівень відносин, зумовлений загальнолюдською ідентичністю – важливим стає сам процес спілкування. А відтак у сучасному світі актуальною проблемою людяності стає світоглядна толерантність як повага до своєрідності внутрішнього світу співрозмовника – партнера чи опонента. Саме це дає змогу запобігати злочинам проти людяності на шляху створення консенсусу, що надзвичайно важливо на початку 21 ст. [26].

Як справедливо зазначає Є Мулярчук у роботі «Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни», «людяність є тим способом існування, яким утримується спів-буття і який саме виявляється у спів-бутті. Через свою конечність ми не маємо повноти знання щодо власного буття. Але існування інших являє неспростовну цінність буття поза нашими межами. Поклик від іншого і голос совісті, який ми чуємо в собі, спонукає відповідати за наше людське буття. Ця відповідальність не скасовується, і не існує виправдання, щоб її уникнути» [12]. Безперечно, мудро звучать слова В. Франкла: «Людська свобода – це не всемогутність. І людська мудрість – це також не всезнання. Людина ніколи не знає, чи істинний той сенс, який вона прийняла для себе, оскільки «...щоб не суперечити своїй людяності, людина має безумовно підкорятися власній совісті, хоч вона й усвідомлює можливість помилки» [11, с. 296].

Власне, тому, на думку більшості дослідників, міра практичної всезагальності історії (гуманізму, творчості, істинної культури, свободи) цілком і повністю визначається тим, наскільки практично всезагальним став процес перетворення наукової філософії, всього комплексу наукового людино- та суспільствознавства в програму та технологію щоденного (буденного) життєбуття соціуму, людей та людини. Лише такий стан речей буде знаменувати собою момент остаточної «добудови доверху» єдиної загальнолюдської науки і тим самим – перетворення її в безпосередню продуктивну силу суспільства (і кожної людини, як безпосереднього суб'єкта і носія її) [12].

Водночас, мусимо мати на увазі, що діяльність є процесом продукування та репродукування суспільних відносин шляхом переведення природних взаємодій у штучні, соціальні, культурні взаємодії. Згідно концепту розвитку творчих здібностей Новікова, ці відношення в їхньому розвитку є тою суспільністю, яка персоніфікується в особистості та визначає її людяність: «Якщо діяльність – спосіб продукування та репродукування суспільності, то творчість – це спосіб продукування суспільності, спосіб продукування повністю усупільненої, або що є те ж саме: безпосередньо суспільної людини. І – людського (олюдненого) суспільства» [12]. Однак при цьому не слід втрачати з поля зору і увагу Е. Гуссерля, що і «до самого сенсу людської спільноти і людини,

яка навіть як окрема людина несе в собі сенс члена деякої спільноти..., входить деяке взаємне буття одного для одного, яке призводить до об'єктивації та вирівнювання мого існування й існування всіх інших; таким чином, Я, подібно до всякого іншого, існую як людина серед інших людей» [7, с. 248].

Висновки і пропозиції. Сучасна трагедія планетарного масштабу в Україні нагадала про те, що ідеологічне протистояння з російським світом – один з головних викликів для майбутнього України, тому процес соціально-філософського осмислення сформованих символічних і ціннісних систем дає змогу науковій спільноті зіграти свою виразну роль в протистоянні актуальним гуманітарним викликам і збереженні основних суспільних цінностей у мінливій динаміці соціального простору [6], задовольняючи інтереси спільноти – носіїв різних соціальних і культурних ідентичностей. Ми солідарні з думкою більшості дослідників, що поки війна триває, наше майбутнє залежить від здобутої у випробуваннях соціальної зрілості – особистісної та суспільної. Лише разом можливо зберегти простір людського життя [3] і для кожного свою людяність [10, с. 57]. Підсумовуючи вище викладене, і опираючись на ґрунтовний аналіз феномену людяності, здійснений в роботі Євгена Мулярчука «Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни» [10, с. 29–62], спробуємо окреслити актуальне поле соціально-філософського розгляду категорії «людяність» для наступних досліджень:

- «людяність» за визначенням належить до тих понять, без яких суспільне буття неможливе. Основні характеристики людяності є буттєвою основою суспільної моралі та особистісної моральності;

- в науковому, зокрема – соціально-філософському дискурсі, «людяність» слід розглядати як цілісну характеристику особистості й спільнот у їхніх суспільних практиках;

- «людяність», як характеристика взаємин у спільноті є соціально-психологічним чинником, що формується в атмосфері спілкування в спільноті на засадах доброзичливості, самоповаги особистості та поваги її членів до гідності інших;

- «людяність» як належний рівень суспільних взаємин є очікуваною характеристикою суспільних взаємин у демократичній спільноті;

- ситуації відсутності вияву моральних чеснот у окремих членів спільноти свідчить про нереалізовану людяність цих особистостей та значимі суспільні прорахунки в їхній соціалізації;

- «людяність» як інтенція зберігає для потенційного спів-буття навіть тих членів спільноти, які знехтували суспільними нормами, і навіть втратили свою людську гідність, надаючи їм час осмислити вчинок, збагнути своє становище і змінитися;

- «людяність» – базова якість особистого буття людини, до якої неможливо примусити, але яку потрібно повсякчасно формувати, подаючи як особистісні приклади, так і приклади на всіх рівнях соціальної взаємодії.

1. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: Дух і Літера, 2013. 367 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. К. Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
3. Грабовська І.М. Громадянське суспільство як один з вирішальних факторів консолідації українства постколониального періоду. *Грані. Науково-теоретичний альманах*. Т.20. №2 (142). 2017. С. 87–91.
4. Грабовська І. Взаємозв'язок між Магдебурзьким правом та громадянським суспільством: українські реалії. *Збірник наукових матеріялау «Ад Магдзбургскага права да сучаснага самакіравання»*. Магілеў, 2017. С. 121–124.
5. Грабовська І.М. Звірства російської армії в Україні у світлі ідеї протиприродного відбору в історії росії. *Матеріали СХІІІ Міжнародної інтернет — конференції «Розвиток науки та техніки під час воєнного стану», 28 листопада 2022 р., м. ерсон*. С. 44–49.
6. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. №1. С. 212–225.
7. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=59921
8. Киселиць С.В. Гуманізм як вистраждана мудрість покоління. *VIRTUS*. № 3. 2015. С.14–17.
9. Морська Н. Людськість як цінність і демаркація людини в умовах війни. URL: <http://dSPACE.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25693/1/Morska.pdf>
10. Мулярчук Є.І. Життєсвіт людяності: повсякденність та час війни. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 7–8. С. 29–62. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001000614>
11. Новіков Б.В. Творчість як спосіб здійснення гуманізму: Монографія. 2-ге вид., переробл. та доповн. К.: НТУУ «КПІ», 2006. 308 с. URL: <http://www.proza.ru/2011/03/13/593>.
12. Отрешко Н. Ліберальні цінності під час війни. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія*: за ред. член-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
13. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. *Монографія*: за ред. Б. О. Парахонського, Г. М. Яворської. К.: НІСД, 2019. 560 с.
14. Попович М. Бути людиною. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2011. 223 с.
15. Равлюк А.В. Екзистенціалізм як вимір Гуманізму. *Гуманізм та антигуманізм у подоланні конфліктів сучасності: Матеріали ХVІІІ всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та аспірантів «Дні Науки» (22-23 квітня 2015 року, м. Київ) / Укладачі: Мельниченко А.А., Виселко І.В., Пряміцин В.Ю., Комова Д.Ю. / К.: НТУУ*

- «КПІ», 2015. 190 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
16. Сафонік Л. Буттєвість сенсу людського життя. *Монографія*: за заг.ред. Л. Сафорник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.
 17. Сергій Кримський. З усіх прав людини найважливішим є право бути Іншим. URL: <https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/serhiy-krumskyy-z-usikh-prav-lyudyny-nayvazhlyvishym-ye-pravo-buty-inshym>
 18. Словник синонімів української мови. URL: <https://slovnuk.me/dict/synonyms/%D0%>
 19. Словник української мови у 20 томах. URL: <https://slovnuk.me/dict/newsum/%D0%BB%D1%>
 20. Соціальна філософія. *Історія, теорія, методологія: Підручн. для вищ. навч. закл.* / В. П. Андрущенко, Л. В. Губерський, М. І. Михальченко. Вид. 4-те, випр. та доп. К.: Юрінком Інтер, 2016. 552 с.
 21. Товмаш Дмитро, Грабовська Ірина, Кагамлик Світлана. Волонтерство жіноцтва як ефективна складова боротьби з російським агресором (соціофілософський та філософсько-світоглядний аналіз). *Українознавчий альманах*, №32, 2023. С. 43–50. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/index>
 22. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. К.: Знання, 2009. URL: <https://studfile.net/preview/5115618/page:5/>
 23. Філософський енциклопедичний словник. Ред. колегія: Шинкарук В.В., Бистрицький Є.К. та ін. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, «Абрис», 2002. 744 с.
 24. Фромм Е. Мати чи бути? URL: https://hromadalib.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/12/fromm_2010_have.pdf
 25. Хамітов. Н. В. Людяність. Енциклопедія Сучасної України / ред. І. Дзюба, А. Жуковський, М. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. Т. 18. URL: <https://esu.com.ua/article-59921>
 26. Цюрупа М., Вишневецький О., Андрущенко О., Гавріна В. Науковий дискурс сучасної війни: військовознавство (полемологія) у системі сучасної освіти України. *Українознавчий альманах*. Вип. 33. 2023. С. 93–101.
 27. Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff. (2015, 16 September). URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/building-a-british-military-fit-for-future-challengesrather-than-past-conflicts>
 28. Heidegger Martin. "Letter on 'Humanism'". *Psychology & Society*, no. 2, Dec. 2023, 51–74 pp. URL: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>.
 - of Eichmann in Jerusalem] K.: Dukh i Litera. 367 p. (in Ukrainian).
 2. *Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koj movy* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / Uklad. i hol.reda.V.T.Busel. (2001). K. Irpin': VTF «Perun». 1440 p. (in Ukrainian).
 3. Hrabovska I.M. (2017). *Hromadianske suspilstvo yak odyn z vyrishalnykh faktoriv konsolidatsii ukrainstva postkolonialnoho periodu* [Civil society as one of the decisive factors of the consolidation of Ukrainianness in the post-colonial period]. *Hrani. Naukovo-teoretychnyi almanakh*. Т. 20. №2 (142). Pp. 87–91. (in Ukrainian).
 4. Hrabovska I. (2017). *Vzaiemozviazok mizh Mahdeburzkym pravom ta hromadianskym suspilstvom: ukrainski realii* [The relationship between Magdeburg law and civil society: Ukrainian realities]. *Zbornik navukovykh materialy «Ad Mahdeburhskaha prava da suchasna samakiravannia»*. Mahilej. Pp. 121–124. (in Ukrainian).
 5. Hrabovska I.M. (2022). *Zvirstva rosijskoj armii v Ukraini u svitli idei protypryrodnogo vidboru v istorii rosii* [Atrocities of the Russian army in Ukraine in the light of the idea of unnatural selection in the history of Russia]. *Materialy CXIII Mizhnarodnoi internet — konferentsii «Rozvytok nauky ta tekhniky pid chas voiennoho stanu»*, 28 lystopada 2022 r., m. Kherson. Pp. 44–49. (in Ukrainian).
 6. Hrabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsii, dekolonizatsiia ta heopolitychna subiektivnist* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrainoznavstvo*. №1. Pp. 212–225. (in Ukrainian).
 7. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=59921 (in Ukrainian).
 8. Kyselytsia S.V. (2015). *Humanizm iak vystrazhdana mudrist' pokolin'* [Humanism as revealed wisdom of generations]. *VIRTUS*. №3. Pp. 14–17. (in Ukrainian).
 9. Mors'ka N. *Liuds'kist' iak tsinnist' i demarkatsiia liudyny v umovakh vijny* [Humanity as a value and demarcation of a person in the conditions of war]. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/25693/1/Morska.pdf> (in Ukrainian).
 10. Muliarchuk Ye.I. (2016). *Zhyttiesvit liudianosti: povsiakdennist' ta chas vijny* [Life of humanity: everyday life and wartime. *Mul'tyversum. Filosofs'kyj al'manakh*. Vyp. 7–8. Pp. 29–62]. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001000614> (in Ukrainian).
 11. Novikov B.V. (2006). *Tvorchist' iak sposib zdzijsnenia humanizmu: Monohrafiia* [Creativity as a way of realizing humanism: Monograph.]. 2-he vyd., pererobl. ta dopovn. K.: NTUU "KPI". 308 p. URL: <http://www.proza.ru/2011/03/13/593> (in Ukrainian).

References

1. Arendt Kh. (2013). *Banal'nist' zla. Sud nad Ajkmanom v Yerusalyimi* [The Banality of Evil. The Trial

12. Otreshko N. (2022). *Liberal'ni tsinnosti pid chas vijny* [Liberal values during the war] / *Ukrains'ke suspil'stvo v umovakh vijny. 2022: Kolektyvna monohrafiia: za red. chlen.-kor.* NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. 410 p. (in Ukrainian).
13. Parakhons'kyj B. O., Yavors'ka H. M. (2019). *Ontolohiia vijny i myru: bezpeka, stratehiia, smys* [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning]. *Monohrafiia: za red. B. O. Parakhons'koho, H. M. Yavors'koi.* K.: NIS. 560 p. (in Ukrainian).
14. Popovych M. (2011). *Buty liudynoiu* [To be a person]. K.: Vyd.dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». 223 p. (in Ukrainian).
15. Ravliuk A.V. (2015). *Ekzeystentsializm iak vymir Humanizmu* [Existentialism as a dimension of Humanism] / *Humanizm ta antyhumanizm u podolanni konfliktiv suchasnosti: Materialy KhVIII vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta aspirantiv «Dni Nauky» (22-23 kvitnia 2015 roku, m. Kyiv)* / Ukladachi: Mel'nychenko A.A., Vyselko I.V., Priamitsyn V.Yu., Komova D.Yu. K.: NTUU «KPI». 190 p. (in Ukrainian).
16. Safonik L. (2016). *Buttievist' sensu liuds'koho zhyttia* [The essentiality of the meaning of human life. Monograph: under general editorship]. *Monohrafiia: za zah.red. L. Safonik.* L'viv : LNU imeni Ivana Franka. 350 p. (in Ukrainian).
17. Serhij Kryms'kyj. *Z usikh prav liudyny najvazhlyvishym ie pravo buty Inshym* [Of all human rights, the most important is the right to be Other]. URL: <https://day.kyiv.ua/article/panorama-dnya/serhiy-krymskyj-z-usikh-prav-lyudyny-nayvazhlyvishym-ye-pravo-but-y-inshym> (in Ukrainian).
18. *Slovnnyk synonimiv ukrains'koi movy* [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. URL: <https://slovnnyk.me/dict/synonyms/%D0%> (in Ukrainian).
19. *Slovnnyk ukrains'koi movy u 20 tomakh* [Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes]. (in Ukrainian).
20. *Sotsial'na filosofiia* [Social philosophy]. *Istoriia, teoriia, metodolohiia: Pidruchn. dlia vysch. navch. zakl.* / V.P. Andruschenko, L.V. Hubers'kyj, M.I. Mykhal'chenko. (2016). Vyd. 4-te, vypr. ta dop. K. : Yurinkom Inter. 552 p. (in Ukrainian).
21. Tovmash Dmytro, Hrabovska Iryna, Kahamlyk Svitlana. (2023). *Volonterstvo zhinotstva yak efektyvna skladova borotby z rosiiskym ahresorom (sotsiofilosofskyi ta filosofsko-svitohliadnyi analiz)* [Women's volunteering as an effective component of the fight against the Russian aggressor (socio-philosophical and philosophical-worldview analysis)]. *Ukrainoznavchyi almanac.* №32. Pp. 43–50.
22. *Filosofiia: khrestomatiia (vid vytokiv do s'ohodennia): navch. posib.* [Philosophy: textbook (from the origins to the present): education. Manual] / za red. akad. NAN Ukrainy L.V. Hubers'koho. (2009). K.: Znannia. URL: <https://studfile.net/preview/5115618/page:5/> (in Ukrainian).
23. *Filosofs'kyj entsyklopedychnyj slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Red. kolehiia: Shynkaruk V.V., Bystryts'kyj Ye.K. ta in. (2002). Instytut filosofii im. H.S. Skovorody NANU, «Abrys». 744 p. (in Ukrainian).
24. Fromm E. *Maty chy buty?* [Fromm E. To have or to be?]. URL: https://hromadalib.wordpress.com/wpcontent/uploads/2015/12/fromm_2010_have.pdf (in Ukrainian).
25. Khamitov. N.V. (2017). *Liudianist'* [Humanity]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* / red. I. Dziuba, A. Zhukovs'kyj, M. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy, (2017) T. 18. URL: <https://esu.com.ua/article-59921> (in Ukrainian).
26. Tsiurupa M., Vyshnevs'kyj O., Andriuschenko O., Havrina V. (2023). *Naukovyj dyskurs suchasnoi vijny: vijs'kovo-znavstvo (polemohiia) u systemi suchasnoi osvity Ukrainy* [Scientific discourse of modern war: military science (polemology) in the system of modern education of Ukraine]. *Ukrainoznavchyi almanakh.* Vyp. 33. Pp. 93–101. (in Ukrainian).
27. Building a British military fit for future challenges rather than past conflicts. Speech by General Sir Nicholas Houghton, Chief of the Defence Staff. (2015, 16 September). URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/building-a-british-military-fit-for-future-challengesrather-than-past-conflicts>
28. Heidegger Martin. (2023). «Letter on “Humanism”». *Psychology & Society*, no. 2, Dec. Pp. 51–74. URL: <https://doi.org/10.35774/pis2023.02.051>.

Людмила АФАНАСЬЄВА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0002-9386-6529
Email: lyulmila.csr@gmail.com

Земфіра КОНДУР

Керівниця проєкту Ради Європи в Україні "Посилення
захисту національних меншин, включаючи
ромів та мов меншин в Україні"

Email: Zemfira.KONDUR@coe.int

РОМСЬКІ ЖІНКИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНТЕКСТИ РОЛІ ЖІНКИ І ЖІНОЧОГО ЛІДЕРСТВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. Стаття присвячена актуальним аспектам сучасної державної політики України щодо підтримки національних меншин в умовах повномасштабної війни. На основі соціально-правових принципів, засадничих норм і вимог до розвитку демократичної спільноти розглянуто проблемні питання участі держави в соціокультурній сфері розвитку національної меншини (освіта, житлові умови, охорона здоров'я, працевлаштування, соціальне забезпечення тощо) в Україні. На аналізі широкого кола наукових досліджень останніх десятиліть встановлено, що за останні роки увага держави до ромів, як органічної етноспільноти в полікультурному просторі України, успішно синергувала зусилля ромських громадських активістів, неурядових організацій та органів місцевої влади. Водночас, однією з проблем інтегрування вже існуючих програм підтримки ромських медіаторів різних соціально-культурних сфер до національної урядової програми є неналежна оцінка ролі особистості жінки в самоорганізації територіальних громад, де компактно проживають роми та їх залучення до вирішення справ і проблем місцевого значення.

Наголошується на зростанні лідерського потенціалу ромок та їх непересічній ролі у суспільно корисних справах і позитивному впливові на загальний стан розвитку територіальних громад в умовах війни. Враховуючи обставини українського сьогодення, висновується велика суспільна потреба та доцільність застосування механізмів й інструментів організаційно-управлінських інновацій для мотивування якомога активнішого залучення ромських жінок – лідерів і активістів – до співпраці з органами влади в надзвичайних умовах війни, і детального опрацювання цієї проблеми засобами соціальних і гуманітарних наук. У статті виявлено шляхи й механізми розв'язання актуальних проблем ромської спільноти й визначено роль жіночого лідерства в українському суспільстві.

Ключові слова: ромські громади в Україні, становище жінок-ромок, агресія рф, лідерський потенціал ромок-активісток, програми підтримки національних меншин, взаємодія ГО і держустанов, суспільна злагода.

Liudmyla AFANASIEVA

Ph.D, Associate Professor at the Department of Sociology and Philosophy
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Zemfira KONDUR

Senior project officer in The Council of Europe Project
"Strengthening the protection of national minorities
including Roma and minority languages in Ukraine"

ROMA WOMEN IN THE CONDITIONS OF WAR: ETHNOCULTURAL CONTEXTS THE ROLE OF WOMEN AND WOMEN'S LEADERSHIP IN UKRAINIAN SOCIETY

Abstract. The article is devoted to the topical aspects of Ukraine's current state policy on supporting national minorities in the context of a full-scale war. On the basis of social and legal principles, fundamental norms and re-

quirements for the development of a democratic community, the author examines the problematic issues of state participation in the socio-cultural sphere of national minority development (education, housing, health care, employment, social security, etc.) in Ukraine. Based on the analysis of a wide range of scientific studies of recent decades, it is established that in recent years, the state's attention to the Roma as an organic ethnic community in the multicultural space of Ukraine has successfully synergized the efforts of Roma civic activists, non-governmental organizations and local authorities. At the same time, one of the problems with integrating existing programs to support Roma mediators in various socio-cultural spheres into national government programs is the inadequate assessment of the role of women in the self-organization of territorial communities where Roma live compactly and their involvement in solving local issues.

The article emphasizes the growth of the leadership potential of Roma women and their outstanding role in socially useful activities and positive impact on the overall development of territorial communities in times of war. Given the circumstances of the Ukrainian present, the author concludes that there is a great social need and expediency of applying mechanisms and tools of organizational and managerial innovations to motivate the most active involvement of Roma women leaders and activists in cooperation with the authorities in the emergency conditions of war and to study this problem in detail by means of social sciences and humanities. The article identifies ways and mechanisms for solving the current problems of the Roma community and defines the role of women's leadership in Ukrainian society.

Keywords: Roma communities in Ukraine, the situation of Roma women, russian aggression, leadership potential of Roma women activists, programs to support national minorities, interaction between NGOs and government agencies, social harmony.

Постановка проблеми. Україна була й залишається державою з поліетнічним складом населення та полікультурним простором, на якому присутні, розвиваються, взаємодіють і водночас конкурують національно (етнічно) відмінні культурні традиції та етнічні ідентичності. За останні роки значно зросла увага до ромів як органічної етноспільноти в полікультурному просторі України – однієї з найчисельніших етнічних груп в Україні та, водночас, досі однієї з найбільш закритих. Попри значну позитивну зміну соціальної дистанції відстороненості порівняно з 90-ми роками минулого століття, ця відстороненість констатується досі й традиційно пояснюється як специфічним життєвим укладом та побутом ромів, так і упередженим ставленням до них [17, с. 203; 21]. Водночас, як те констатували експерти, довгий час держава мало опікувалась питанням реальної інтеграції ромських спільнот у єдиний український соціокультурний простір. У той же час у багатьох ромів відсутні власні чіткі орієнтири: «Більшість ромів не розуміють, куди їм інтегруватися... ..Якщо було б інше суспільство – вони б інтегрувалися. А в такому суспільстві не бачать потреби» [15, с. 59]. Досі автори матеріалів ЗМІ та інтернет-мереж використовують шаблони негативних стереотипів щодо ромів України, навіть у цілком позитивних матеріалах, що висвітлюють активну участь ромів у збройному спротиві агресії РФ: «Цигани вкрали танк» [26], або «Украли танк, украдемо і Путіна!»: роми і війна [24]. Підливають масла в вогонь проявів нетерпимості і окремі неоконкретні висловлювання представників влади, зроблені до того ж у край негативному контексті щодо громадян-ухлянтів від військового обов'язку: «Уклоністи – це вже не українці, а «цигани». Згідно заяви ромських та проромських громадських організацій України та Європи щодо висловлювань Віктора Андрусіва 16 Травня 2024, використання слова «циган» у негативному контексті не тільки сприяє поширенню мови ненависті, але й поглиблює дискримінацію проти ромів, яка вже існує у багатьох сферах життя [11].

Очевидно, що подібні прояви і заяви порушують права ромської громади на рівне ставлення та захисту від дискримінації та мови ненависті, що гарантуються Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями України [9]. Такі факти актуалізують зауваги поважних міжнародних інстанцій, зокрема, Європейського суду з прав людини (Згідно з ЄСПЛ, неспроможність органів влади надавати притулок і захищати від злиднів деяких особливо незахищених осіб може призвести до принизливого поводження, яке заборонено статтею 3 Європейської конвенції з прав людини) [18; 22].

Згідно Пункту 11 висновку Європейської комісії проти расизму та нетерпимості щодо імплементації рекомендацій Україною від 2 червня 2020 року, ЄКРП наполегливо рекомендує органам влади провести комплексну оцінку вад Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини [4]. Тому такі прояви несправедливого ставлення до ромів України тим більше прикрі, що, за оцінкою поважних експертів, за останні роки увага до ромів як органічної етноспільноти в полікультурному просторі України успішно синергувала старання ромських громадських активістів, неурядових організацій та органів публічної влади країни [3].

Забезпечення рівних прав і можливостей для всіх громадян, незалежно від їхніх особистих характеристик, є важливою складовою будь-якого справедливого суспільства, а особливо в контексті конфлікту чи воєнного стану [14, с. 217]. Як цілком справедливо зазначив В. Кондур у виступі на Третій конференції ромських жінок «Захист прав ромських жінок під час війни в Україні», негативні стереотипи й упередження щодо ромів призводять до дискримінації та несправедливого поводження з боку як державних, так і недержавних суб'єктів, а також породжують випадки насильства. У першу чергу це стосується ромських жінок, які часто зазнають множинної дискримінації на підставі поєднання кількох факторів, включно з етнічним походженням, статтю, соціальним статусом, віком тощо. А під час повномасштабної

війни Росії проти України ромські жінки опинилися у ще більш скрутному становищі. Багатьом із них довелося взяти на себе повну відповідальність за життя своєї родини, оскільки чоловіки пішли на фронт, залишилися в окупації чи зоні активних бойових дій, тоді як жінки з дітьми шукали порятунку на більш безпечній території України чи поза її межами [6].

Оскільки сьогодні важливо зберегти синергію пріоритетів усіх громадян для збереження української державності, подолання негативних наслідків окупації та впевненості в повосенній відбудові України [25, с. 75–148], одним з найактуальніших спрямувань сучасної української соціогуманітаристики, що досліджує проблеми, пов'язані з питаннями етнополітики держави в контексті розбудови демократичного суспільства, на сьогодні вбачаємо аналіз зусиль ромок – лідерів суспільної думки ромської громади під час війни.

Аналіз наукових публікацій. Гуманітарні і міжгалузеві дослідження проблем етнопільнот останніх десятиліть неодмінно акцентують увагу на проблемі феномена ромського етносу [28]. У роботі О.А. Біди, І.М. Савицької і А.П. Чичук «Феномени етнопольного та освітнього для ромського населення в Україні та Словаччині» [3] на широкому матеріалі порівняльного аналізу констатується, що однією з головних перешкод на шляху ромського населення до інтеграції в суспільство є відсутність освіти чи їх сегрегація. Однак, як вказують автори, у цьому контексті некоректно протиставляти ромів будь-якій іншій етнічній групі. Водночас ця народність має свої унікальні риси, які багато в чому й зумовлюють її особливий статус, а також породжують притаманні лише їй проблеми, що приводять до низького рівня освіченості [3]. У Заключних коментарях Комітету ООН з ліквідації усіх форм дискримінації щодо жінок йдеться про доцільність застосування тимчасових спеціальних заходів стосовно ромських жінок: «Належним чином оцінюючи той факт, що Закон «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» передбачає певні тимчасові спеціальні заходи, Комітет занепокоєний обмеженістю інформації про застосування таких заходів у сферах, де спостерігається недостатнє представництво чи невідгідне становище жінок, а також про їхнє застосування стосовно уразливих груп жінок, які потерпають від кількох видів дискримінації, наприклад, ромських жінок» [10]. Окрім того, Комітет закликає Україну надати ромським жінкам повноцінний доступ до притулків для жертв насильства у сім'ї, приділити особливу увагу подоланню стереотипів щодо ромських жінок тощо. Як свідчать деякі дослідження становища ромів в українському суспільстві, ромські жінки страждають від проявів сексизму всередині своєї етнічної групи [16, с. 20].

Як справедливо вказували науковці упродовж багатьох років, «зазвичай у дослідженнях проблем ромських громад жінкам приділяється не так багато уваги (за винятком окремих поодиноких звітів саме про проблеми жінок, як-от «Альтернативний звіт

стосовно виконання Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації проти жінок»). Вважається, що всі роми (незалежно від їхньої статі) мають однакові проблеми. Натомість ромські жінки можуть стикатися з так званою подвійною дискримінацією: за гендерною ознакою і за етнічною [15]. У дослідженнях також підкреслювався брак офіційної інформації щодо кількості ромів в нашій країні та їхнього соціально-економічного становища, виявлялись основні сфери дискримінації ромської національної меншини (освіта, житлові умови, охорона здоров'я, працевлаштування, соціальне забезпечення тощо). Особлива увага в цих аналізах приділялась гендерній дискримінації ромських жінок як в українському суспільстві в цілому, так і всередині ромських громад [2]. Водночас в останні роки підкреслюється тенденція до зміни традицій, і окреслюються наступні кроки до підвищення рівня толерантності в українському суспільстві [13]. Зокрема, задля зміни ситуації неодноразово пропонувалось інституціоналізувати практику так званих «ромських медіаторів», яка вже декілька років успішно впроваджується в Україні [15, с. 59]. В роботі П. Габрина і М. Токаря з проблем управлінської культури ромів висловлюється побоювання, що війна й обставини, що пов'язані з нею, можуть поглибити відчуження ромів від загальнодержавних проблем [7, с. 9–14]. Разом із тим, констатовалось, що в територіальних громадах, де компактно проживають роми, факт їхньої самоорганізації та залучення до вирішення справ і проблем місцевого значення має всі перспективи до зростання, а потенціал формування сталих особливостей управлінської культури у ромів, їх участі у суспільно корисних справах позитивно впливає на загальний стан розвитку територіальних громад. Також висловлено думку про потребу звернути особливу увагу на мотиваційні складові представників ромських лідерів як організаторів співпраці громад і неурядових організацій з органами публічної влади [7, с. 9–14]. Отже, можемо висувати, що зазначені проблеми особливо актуалізується у сучасному суспільному просторі України, оскільки їх вирішення сприятиме запобіганню конфліктів на культурному, релігійному чи етнічному ґрунті та згуртованості української політичної нації в умовах війни [2; 5; 8; 9; 21; 25].

Мета статті: на основі аналізу правових засад, наукових підходів та практичного досвіду активістів-медіаторів ромських громад визначити шляхи розв'язання актуальних проблем ромської спільноти, і ролі в цьому процесі ромок – лідерів і організаторів співпраці громад та неурядових організацій з органами влади в надзвичайних умовах війни.

Основна частина. Як ми вже вказували вище, в роботі П. Габрина і М. Токаря з проблем управлінської культури ромів висловлюється побоювання, що війна й обставини, що пов'язані з нею, можуть поглибити відчуження ромів від загальнодержавних проблем [7, с. 10]. Для з'ясування поточного стану речей звернімося до статистичних даних і новітніх тематичних матеріалів ЗМІ і соціальних мереж.

За даними Minority Rights Group, до 24 лютого 2022 року чисельність ромського населення в Україні коливалась у межах 200–400 тисяч осіб. Найбільші ромські громади були в Закарпатській, Одеській, Донецькій та Харківській областях, більша частина з яких перші потрапили в епіцентр бойових дій. Від початку ракетних обстрілів із боку росії щонайменше 100 тисяч ромів виїхали до сусідніх Польщі, Молдови, Чехії, Словаччини, Угорщини. Міжнародна благодійна організація «Чіріклі», котра опікується правами ромів в Україні, оцінює кількість вимушених мігрантів у 25% від усієї ромської спільноти [29, с. 3].

За свідченням ромського активіста з м. Мерефа Харківської області, евакуація ромських родин проходила під постійним артилерійським обстрілом, організувати колону вдалось тільки за межами міста, багато людей змогли взяти тільки документи і харчі, що були під рукою. Біженцями стали ромські родини з обласного центру і інших міст області. За повідомленням Донецької ОВА, станом на 01.01.2022 в області були наявні місця компактного проживання ромської національної спільноти, а саме: м. Бахмут, сел. Красногірка, м. Краматорськ, м. Вугледар, м. Торецьк, м. Часів Яр, с. Кропивницьке, с. Стрітенка, смт Новотроїцьке, смт Ольгинка та с. Дмитрівка Волноваського району; м. Маріуполь та Маріупольський район. Вимушеними переселенцями стали також ромські сім'ї з Луганської, Сумської, Чернігівської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської, Київської областей і міста Києва. Наразі більшість представників ромської спільноти тимчасово переїхали до Західної України [1].

Основну кількість ромів ВПО приймає Закарпатська область, прихисток для біженців надають у молитовних будинках протестантських громад, у спеціально організованих громадськими організаціями шелтерах і просто їх приймають у своїх сім'ях місцеві роми. Закарпатська ОВА повідомляє про систематичні зустрічі представників облдержадміністрації, інших місцевих органів виконавчої влади з представниками ромських громадських організацій, лідерами ромських поселень, у тому числі безпосередньо у місцях компактного проживання ромів. Постійно підтримується комунікація з ромськими активістами щодо надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним громадянам ромської народності. Так, ромська громада з Вугледара знайшла свій прихисток в Ужгороді, їх прийняв і поселив Благодійний фонд «Благо». Представники ромської спільноти активно займаються громадською роботою та медіацією, зокрема організують через Фонд «Чіріклі» роздачу гуманітарної допомоги для ромів ВПО. ОВА також сприяє налагодженню взаємодії між внутрішньо переміщеними особами ромської народності з соціальними службами, іншими органами державної влади та медичними закладами, а також забезпечується право на освіту [20]. Водночас, Лола Кульчар, директорка Закарпатського обласного благодійного фонду «Благо», вказує на проблему житлової і освітньої сегрегації

ромів в Україні: «Багато ромів живуть сегрегованими кварталами. Лише на Закарпатті таких поселень близько 100, а в масштабах держави – понад 400. Житлова сегрегація ромів є реальністю в Україні. Нинішні норми, які зобов'язують школи спочатку брати на навчання всіх дітей свого району, і лише потім розглядати інших бажаних, якщо є місця, – практично унеможлиблює боротьбу із сегрегацією. Тепер українські школи мають виправдання, аби не брати до себе ромських дітей: «Немає вільних місць». На думку активістки, це має розуміти і влада, й у тих місцях, де є сегреговані ромські поселення, потрібен інший підхід, який би усунув сегрегацію ромських дітей у школах.

За інформацією представниці громадської організації «Сумнакуно Петало» з Торецька, у багатьох представників Донецької громади ромів, що вимушено виїхали, ті ж проблеми, що були до повномасштабної війни: «Тим, у кого багато дітей, відмовляють з житлом, не роздумуючи. Якщо погоджуються поселити ромів, то лише дорослих, і то не кожного: «Квартира зайнята, вибачте». Хоча раніше чомусь не попередили. Трапляється і зовсім відкрита дискримінація, безпосередньо в оголошеннях. Так і пишуть: здаємо житло всім, окрім людей ромської національності. Проблема нікуди не зникає та торкається багатьох вимушених пере-селенців, не лише ромів» [1].

За результатами моніторингу представників Європейського центру з прав ромів у жовтні минулого року було подано судовий позов від імені ромських біженців за расову дискримінацію в Молдові. Причиною став напад із боку охоронців притулку в Кишиневі. Правозахисники вважають, що подібних випадків десятки, і всі вони потребують розголосу та вирішення.

Розповідаючи про цю проблему, Земфіра Кондур [12; 14], координаторка проєктів програми Ради Європи з прав меншин, наводить приклад щодо медичної допомоги: «...ви не можете отримати базових медичних послуг без документа, що посвідчує особу. Я розумію: це зроблено, щоб уникнути шахрайства. Проте в Україні тисячі людей не мають дійсного паспорта, і я зараз кажу не лише про ромів. Сюди відносяться люди з радянськими паспортами, переселенці, які не можуть відновити документи, оскільки всі записи знаходяться на окупованій території. Їх неможливо ідентифікувати. Залишаючи всіх цих людей осторонь, держава створює серйозні ризики для громадського здоров'я. МОЗ повинно мати план «Б», який би враховував життєві обставини цих громадян» [12]. Земфіра Кондур також наводить дані низки досліджень «Central Council of German Sinti and Roma» [27], де автори проаналізували умови життя ромських біженців у Польщі. За їхніми спостереженнями, у центрах прийому біженців ромів підозрювали у наданні неправдивої інформації, «прикиданні» переселенцями або в надмірному використанні гуманітарної допомоги. Також зафіксовані випадки, коли польські волонтери-

роми зазнавали расистських нападок з боку неромських волонтерів. Наводяться непоодинокі повідомлення про випадки, коли внутрішньо переміщених осіб ромської етнічної приналежності не пускали до поїздів, або викидали з потягів в Україні. Через дискримінацію вони були обмежені в отриманні консультацій, де знайти житло, роботу, лікарів. На думку координаторки, «це лише посилює їхнє відчуття ізоляції. У тому ж дослідженні зазначено, що більшість ромських дітей-біженців не були офіційно влаштовані до польських шкіл. Основна причина – недовіра до інституцій. І виникла вона ще вдома. Потрапити до шкіл за місцем проживання ромам майже неможливо» [12].

Як можемо висувати з наведеного вище огляду поточного стану справ, попри особливості способу життя і проблеми соціальної адаптації ромів, зусилля активістів вказують на нагальну потребу в формуванні стійких організаційних засад цих процесів. Такі ж висновки роблять дослідники, аналізуючи згадані обставини в регіональному просторі, а саме в Закарпатській області, де роми вже давно ведуть осілий і більш традиційний для закарпатців спосіб проживання [25, с. 75–148].

Моніторинги різних міжнародних організацій показали, що потреби ромів-переселенців з України суттєво не відрізняються від потреб інших співгромадян. За кордоном це, насамперед, проблеми працевлаштування, пошуку житла, оформлення дітей до школи, медична, психологічна, юридична допомога. Однак для значної частини переселенців-ромів отримання законного прихистку чи іншої підтримки є проблемою. Відсутність документів і до війни перешкоджала ромам отримувати освіту, роботу, житло, медичне обслуговування та інші державні послуги – приблизно 30 тисяч ромів в Україні не мають документів, а без паспорта немає доступу до притулку, а подекуди – і гуманітарної допомоги.

Зазначимо також, що з 2010 року поширюється досвід роботи ромських медіаторів у різних частинах України. Їхня діяльність – це один із найкращих прикладів доступу до ромських громад компактного проживання. Ромських медіаторів доцільно залучати до обговорення питання ранніх шлюбів. Опитані експерти неодноразово зазначали необхідність інтегрувати вже існуючі програми ромських медіаторів у національні урядові програми та інституціоналізувати професію ромських медіаторів. Цей рух знайшов продовження в рамках Проєкту Ради Європи «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні», який базується на конкретних рекомендаціях двох органів моніторингу Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Проєкт розпочався у січні 2023 року та є частиною Плану дій Ради Європи для України на 2023–2026 роки. Так, в рамках пілотної ініціативи Уповноваженого ВРУ з прав людини у співпраці з Радою Європи, Офіс Омбудсмена

та Міжнародний фонд «NEEKA» та Ромським жіночим фондом «Чіріклі» спільними зусиллями було видано 25 свідоцтв про народження та 43 документи, що посвідчують особу. Це результат значної роботи команди юристів та ромських медіаторів: було проведено 284 співбесіди з ромами, які не мають документів, щоб зібрати необхідні дані та підготувати подання до Державної міграційної служби і відділів реєстрації актів цивільного стану.

Обставини російсько-української війни значною мірою активізували жіночий рух лідерів-активістів за підтримки Ромського жіночого фонду «Чіріклі». Координаторка Проєкту РЕ «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» Земфіра Кондур характеризує концепцію лідерства в ромських громадах і еволюцію жіночого ромського лідерства наступним чином: «Багато людей не зовсім правильно розуміють концепцію лідерства в ромських громадах. В часи, коли рома кочували, завжди потрібен був лідер, який міг не лише правильно спрямувати громаду, організувати побут, справедливо вирішити конфлікти, а і бути певним медіатором між ромами та всіма, хто був поза ромським табором. Такий ромський лідер мав високу повагу серед ромів і не ромів, володів різними мовами, хоча не мав освіти, і мав бути дуже справедливою людиною. Але таким лідером донедавна міг бути лише чоловік. Жінкам було важче, дослухатися до жінки могли лише в деяких випадках: якщо вона член родини баро, якщо багато допомагаєш людям, або отримала повагу за свої дії і успіхи своїх дітей, якщо її батьки мали довіру та авторитет у громаді» [13].

Кардинальні зміни, констатує З. Кондур почались у 1993 р., коли з'явилася можливість реєструвати громадські організації». «*Не всі зрозуміли, як мають працювати ГО, але тоді фонд Відродження багато вкладався в розвиток ромського руху. У 1997 був зареєстрований фонд «Чіріклі» і почалася наша важка робота з розвитку ромського жіночого руху, спершу в Ізмаїлі, згодом в Одеській області, Україні і не лише. Модель ромського жіночого лідерства змінилася з того часу, але в цьому важливу роль відіграли ромські медіаторки і історії успіху ромських жінок. Не всі медіаторки є лідерками, але вони посилити роль жінок в громадах. І це вже дуже великий крок до змін, адже відтоді ромська громада вже не живе настільки закритим життям, як раніше, є громадянське суспільство. На Закарпатті деякі громади почали обирати собі лідерів громад. Деякі міста більше не мають баро» [13].*

Однак, хоча сьогодні в Україні є більше 120 ромських організацій, «не всі з них працюють, не всі є команди або громади. І далеко не всі їх керівники є лідерами, або лідерками громад. Є люди, які зареєстрували свої ГО і представляють лише себе і свої інтереси. Є люди, які нічого не реєстрували, але є справжніми лідерами громад, є медіаторки та медіатори, які стали певною опорою для людей. Незмін-

ним в громадах залишилося визнання ромів лідерами за дії та ставлення до громади. Тому штучне лідерство за допомогою лише реєстрації ГО та представлення себе як лідера або лідерки не працює з ромами. Довіра людей – найвище визнання лідерства» [13].

Ромська медіаторка Валентина Золотаренко вважає, що «*подолати упередження суспільства до ромів з роками зможе наша успішна молодь*», але сьогодні вкрай потрібне лідерське посередництво – це діяльність на користь держави і ромської громади. На думку активістів жіночого руху ромок, «така робота допомагає державі реалізувати обов'язок соціального забезпечення своїх громадян, а ромській громаді – право на гідне життя у своїй країні. Це не просто волонтерська робота, це прийняття на себе душевного болю інших людей та намагання самостійно безкорисно допомагати усім» [13].

Особливо це важливо в умовах війни, коли, за словами медіаторки Тетяни Печончик, «частина ромів залишилася в окупації, однак... в багатьох випадках становище саме ромських громадян було набагато складнішим, тому що воно погіршувалося ще стереотипами та інституційною дискримінацією» [21]. Як і інші учасники лідерського руху, Т. Печончик висловлює переконання, що дуже важливо, щоб українські медіа регулярно висвітлювали історії ромів, які разом із іншими громадянами беруть участь у захисті країни, та розповідали про ромських активістів, волонтерів, які надають гуманітарну допомогу, допомагають фронтові, адже такі історії в медіа допомагають долати стереотипи та упередження щодо ромів, які склалися в українському суспільстві, і наближають українське суспільство до рівності [21].

Узагальнюючи вище викладене, автори статті цілком солідарні з висновками комплексного аналізу проблеми на основі моніторингу останніх років у книзі «Становище ромських жінок України» (Київ, 2024 ІСО Chiricli):

- суспільство потребує детального інформування про становище ромських жінок в Україні та розробки національної політики, спрямованої на покращення становища ромських жінок у країні; більшість ромських жінок по всій Україні зіштовхуються з перехресними формами дискримінації за ознаками статі, етнічного походження та соціального статусу, що поглиблює їхню вразливість і виштовхує на периферію суспільства [23, с. 7];

- в контексті умов війни важливо визнати особливо вразливе становище, в якому опиняються роми та ромські жінки, зокрема, у зв'язку з переміщенням через відсутність документів про реєстрацію актів цивільного стану або місця проживання, а також через їхнє маргіналізоване становище в нових приймаючих громадах;

- переміщені роми повинні мати доступ до належного житла, соціальних послуг і медичної допомоги. Така ситуація вимагає кращого управління ресурсами та координації між державними установами міжнародними та неурядовими організаціями; ста-

новище ромських жінок в Україні потребує невідкладної та постійної уваги політиків неурядових і міжнародних організацій та проведення спільної роботи задля більш інклюзивного та справедливого майбутнього для ромських жінок в Україні [23, с. 13].

Визнанням того факту, що активісти мали рацію, і що Україна потребує інституційних програм підтримки ромських громад і захисту прав ромських жінок як на державному, так й на місцевому рівнях стали практичні результати конференції «Посилення можливостей та захист прав ромських жінок через ефективну реалізацію політики», яка була проведена 30 липня 2024 р. у Києві.

За її результатами організаціями, очолюваними ромськими жінками-лідерами, досягнуте узгодження з Комітетом Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, націо-нальних меншин та міжнародних відносин, Офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та представниками спільного проєкту Європейського Союзу та Радою Європи «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні» щодо створення *Task Форс* з просування прав ромських жінок в Україні та підтримки координації для ефективної реалізації політики.

Дуже важливо, що співголовами *Task Форс* стали Неллі Яковлева, заступниця Голови Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України, національних меншин і міжнародних відносин та Земфіра Кондур, ме-неджерка проєктів з антидискримінації, національних меншин та ромів, рівності Ради Європи.

На нашу думку, увага держави і склад цільової групи вказує як на серйозність проблем, так і на серйозні суспільні очікування дієвості нової платформи координації зусиль громадських організацій та співпраці між відповідними державними органами влади, Парламентом та громадськими об'єднаннями, очолюваними ромськими жінками – лідерами громадської думки ромських спільнот.

Висновки та пропозиції. За сучасних умов українського державотворення, ускладненого початком у 2022 р. повномасштабної агресії Російської Федерації проти України, важливим залишається незмінність ціннісних орієнтацій на проєвропейський вектор етнонаціональної політики у розвитку держави і громадянського суспільства.

Розглядом матеріалів наукових напрацювань, низки тематичних матеріалів ЗМІ і соціальних мереж нами встановлено, що повномасштабна війна в Україні загострила проблеми ромів як в громадах компактного проживання у різних частинах України, так і ВПО за кордоном. ЗМІ та матеріали моніторингу фіксують непоодинокі випадки порушень права ромської громади на рівне ставлення та захист від дискримінації і мови ненависті, що гарантуються Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями

України. В умовах війни ромські жінки опинилися у скрутному становищі, оскільки багатьом з них довелося взяти на себе повну відповідальність за життя своєї родини – чи то в умовах окупації, чи то в якості ВПО в Україні або за кордоном. Досить часто ці проблеми пов'язані з проявами ознак подвійної дискримінації ромок: за гендерною ознакою та за етнічною.

Як можемо констатувати з опрацьованого матеріалу, сьогодні важливо визнати, що члени ромської громади є невід'ємною частиною українського суспільства, включаючи сили оборони, коли багато членів ромської спільноти воюють на передовій як добровольці. Саме рівність – та відправна точка для ефективного саморозвитку і самореалізації членів ромських громад, опираючись на яку можна долати і ті подвійні виклики, що стоять перед ромками.

Сьогоднішній Лідерський рух жінок-ромок часто спонукається потребами вирішення тих проблем, які повинна виконувати держава. В цих умовах ініціативи українських ромок-лідерок сьогодні є рушієм багатьох процесів, спрямованих на подолання зазначених проблем в Україні та за кордоном. За вагомим місцем в організації важливих соціальних змін в житті ромських громад, за дієвими ініціативами в сучасному інформаційному просторі держави, можемо констатувати надзвичайну важливість жіночого лідерського руху ромок в умовах війни.

Своєю активністю саме ромські жінки-лідери сьогодні єднають всіх у прагненні реального досягнення Україною рівня стандартів демократичного суспільства щодо гарантованої Конституцією Рівності громадян нашої держави. Насамперед, завдяки зусиллям ромських жінок-лідерів у співпраці з науковцями і державними інституціями на сьогодні ініційовані і впроваджені до реалізації такі важливі програми, як:

- моніторинг проблем нерівності, інформування суспільства і спонукання влади до заходів із подолання суспільних стереотипів щодо ромів;
- привертання уваги органів місцевої влади до освітніх проблем ромських громад та ініціювання програм заохочення ромських дівчат і жінок до освіти та повноцінної особистісної і суспільної самореалізації;
- документування проблем ВПО – членів ромських громад і окремих громадян в Україні та за кордоном, пов'язаних з війною та ініціювання невідкладних заходів органів місцевої і державної влади для їхнього вирішення.

На основі аналізу правових засад, наукових підходів та практичного досвіду ромок-медіаторів та громадських лідерів встановлено, що багато лідерських ініціатив у надзвичайних умовах війни набули винятково важливих підстав для їх врахування у державній політиці та реалізації на інституційному рівні у співпраці громад і неурядових організацій з органами влади.

На думку авторів, сьогодні лідерська діяльність ромок є необхідним рушієм дій для політиків, неурядових і міжнародних організацій до спільної

роботи задля більш інклюзивного та справедливого майбутнього для ромських жінок в Україні. Особливо важливо це в умовах війни, адже члени ромської громади є невід'ємною частиною українського суспільства, включно із силами оборони. Багато членів ромської спільноти воюють на передовій як добровольці. Головна ціль лідерок – єднання і злагода в житті українських етнічних громад у своєму поступальному демократичному розвитку. Тільки тоді буде досягнута бажана синергія зусиль влади і громадянської спільноти на всіх теренах України.

1. Альона Нагаєвщук, Анна Максимова. Подвійна дискримінація. Як повномасштабна війна в Україні загострила проблеми ромів. URL: <https://naukypilo.ua/novyny/podvina-dyskryminatsiia-yak-povnomasshtabna-viina-v-ukraini-zahostryla-problemy-romiv/>
2. Афанасьєва Л., Грабовська І. Гендерна специфіка взаємин ромів України та проблеми втілення гендерних освітніх проектів в їхньому середовищі. *Українознавчий альманах*. Випуск 4. 2010. С. 17–25.
3. Біда О.А., Савицька І.М., Чичук А.П. Феномени етнонаціонального та освітнього для ромського населення в Україні та Словаччині. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Випуск 213. Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. URL: <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/issue/view/36>
4. Висновок Європейської комісії проти расизму та нетерпимості щодо імплементації рекомендацій Україною від 2 червня 2020 року. URL: <https://rm.coe.int/fifth-report-on-ukraine-ukrainian-translation-/16808b5caa>
5. Власова Тетяна, Грабовська Ірина, Галицька Юлія. Актуальний гендер: міжнародний та український контекст. *Монографія*. К: Міленіум, 2018. 132 с.
6. Володимир Кондур. Виступ на Третій конференція ромських жінок: «Захист прав ромських жінок під час війни в Україні». URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini
7. Габрин П. В, Токар М. Ю. Деякі аспекти формування особливостей управлінської культури у Ромів: на прикладі Закарпатської області України. *Ефективність державного управління: зб. наук. пр.* Вип. 3(72). 2022. Львів: НЛТУ України. С. 9–14.
8. Грабовська І.М. Проблема гендерного насильства в сучасному українському соціумі в контексті існуючих практик. *Гендерні перетворення в сучасному українському соціумі в контексті цивілізаційних трансформацій останніх десятиліть: матеріали Міжнародного Круглого столу, 26 листопада 2019 р.* Дніпро: ДНУЗТ, 2019. С. 21–24.
9. Грабовська І. Гендерне паритетне суспільство в Україні: соціальна утопія чи реальна перспектива?

- ва? Гендерний журнал" Я". URL: <http://www.krona.org.ua/uk/ya-magazine>
10. Заключні коментарі Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок / Україна, 45 сесія, 18 січня – 5 лютого 2010 р. URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/cedaws45.htm>.
 11. Заява ромських та проромських громадських організацій України та Європи щодо висловлювань Віктора Андрусіва 16 Травня 2024. URL: <https://zmina.ua/statements/zayava-romskyyh-ta-pro-romskyyh-gromadskyyh-organizacziy-ukrayiny-ta-yevropy-shhodo-vyslovlyuvan-viktora-andrusiva/>
 12. Земфіра Кондур, координаторка проєктів програми Ради Європи з прав меншин. URL: <https://www.facebook.com/kondur.zola>
 13. Золотаренко В. Ромський медіатор: «Подолати упередження суспільства до ромів з роками зможе наша успішна молодь». URL: <https://pereiaslav.city/articles/178001/romskij-mediator>
 14. Кондур З., Афанасьєва Л., Семикін М. Кейси згуртованості етнічних спільнот тимчасово окупованого Мелітополя в контексті втілення принципу єдності в розмаїтті: проєктний підхід. *Українознавчий альманах*. Вип. 33. 2023. С. 2162–23.
 15. Марценюк Т. Проблеми ромів в Україні: гендерні аспекти. *Український соціологічний журнал*. № 1–2, 2013. С. 54–60.
 16. Мостюк В. Роми, проблема поза законодавством. *Вікторія Мостюк, Ірина П'єх, Людмила Струк. Повсякденні практики інституційної дискримінації: український вибір*. К.: Центр дослідження суспільства, 2013. С. 15–31.
 17. Паніотто В. Динаміка ксенофобії та антисемітизму в Україні (1994-2007). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. №1, 2008. С. 197–214.
 18. Рішення ЄСПЛ 6 листопада 2018 року у справі Бурля та інші проти України (№ 3298/10). URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_d65
 19. Роми в Україні – Час для дій: Пріоритети та шляхи ефективної політики інтеграції. URL: <https://minorityrights.org/app/uploads/2024/01/mrg-rep-ukraine-ukr-apr19.pdf>
 20. Роми в умовах війни в Україні. URL: <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>
 21. Роми також захищають країну та потерпають від наслідків війни – Тетяна Печончик. URL: <https://zmina.ua/event/romy-takozh-zahyshhayut-krayinu-ta-poterpayut-vid-naslidkiv-vijny-tetyana-pechonchik/>
 22. Справа «Бурля та інші проти України» (Заява № 3289/10) СТРАСБУРГ 06 листопада 2018 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_d65
 23. Становище ромських жінок України. Київ, ICO Chiricli 2024. URL: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/on-july-30-the-conference-strengthening-opportunities-and-protecting-the-rights-of-roma-women-through-effective-policy-implementation-was-held-in-kyiv>
 24. «Украли танк, украдемо і Путіна!»: роми і війна. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b9QzD954948>
 25. Червеняк К. Вплив процесів згуртування національних меншин на суспільну консолідацію в Україні. *Діяльність громадських організацій національних меншин як чинник консолідації українського суспільства: колективна монографія*: за заг. ред. д. держ. упр., доц. М. Токаря і д. держ. упр., проф. П. Петровського; ЛРІДУ НАДУ; НДІ політичної регіоналістики УжНУ. Львів, Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2021. С. 75–148.
 26. Цигани вкрали танк. URL: <https://zahid.espresso.tv/dva-tizhni-viyni-romi-kradut-tanki-a->
 27. Central Council of German Sinti and Roma. URL: <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/>
 28. Nidhi Trehan, Nando Sigona, Jud Nirenberg. *Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order 2009th Edition*. URL: <https://www.amazon.com/Romani-Politics-Contemporary-Europe-Mobilization/dp/0230516629>
 29. Roma in Ukraine – A Time for Action: Priorities and Pathways for an Effective Integration Policy. URL: <https://minorityrights.org/app/uploads/2024/01/mrg-rep-ukraine-en-apr19.pdf>

References

1. Al'ona Nahaievshchuk, Anna Maksymova. *Podvijna dyskryminatsiia. Yak povnomasshtabna vijna v Ukraini zahostryla problemy romiv* [Double discrimination. How the full-scale war in Ukraine has exacerbated the problems of Roma]. URL: <https://nakypilo.ua/novyny/podviina-dyskryminatsiia-yak-povnomasshtabna-viina-v-ukraini-zahostryla-problemy-romiv/> (in Ukrainian).
2. Afanasieva L., Hrabovska I. (2010). *Genderna spetsyfika vzaiemyn romiv Ukrainy ta problemy vtillennia gendernykh osvitynykh proektiv v yikhnomu seredovysshchi* [Gender specificity of the relations of the Roma of Ukraine and the problems of implementation of gender educational projects in their environment]. *Ukrainoznavchyyi almanakh*. Vypusk 4. Pp. 17–25. (in Ukrainian).
3. Bida O.A., Savyts'ka I.M., Chychuk A.P. *Fenomeny etnonatsional'noho ta osvitynoho dlia roms'koho naselennia v ukraini ta Slovachchyni* [Phenomena of ethno-national and educational for the Roma population in Ukraine and Slovakia]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedagogichni nauky*. Vypusk 213. Tsentral'noukrains'kyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet imeni Volodymyra Vynnychenka. URL: <https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/issue/view/36> (in Ukrainian).
4. *Vysnovok Yevropejs'koi komisii proty rasyzmu ta neterpymosti schodo implementatsii rekomendatsij*

- Ukrainoïu vid 2 chervnia 2020 roku* [Opinion of the European Commission against Racism and Intolerance on the implementation of the recommendations by Ukraine of June 2, 2020 v]. URL: <https://rm.coe.int/fifth-report-on-ukraine-ukrainian-translation-/16808b5caa> (in Ukrainian).
5. Vlasova Tetiana, Hrabovska Iryna, Halytska Yuliia. (2018). *Aktualnyi hender: mizhnarodnyi ta ukraïnskyi kontekst* [Actual gender: international and Ukrainian context]. *Monohrafiia*. K: Milenium. 132 p. (in Ukrainian).
 6. Volodymyr Kondur. *Vystup na Tretij konferentsiia roms'kykh zhinok: «Zakhyst prav roms'kykh zhinok pid chas vijny v Ukraini»* [Speech at the Third Conference of Roma Women: "Protection of the rights of Roma women during the war in Ukraine"]. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uchast-u-tretij-konferenciyi-romskih-zhinok-zahist-prav-romskih-zhinok-pid-chas-vijni-v-ukrayini (in Ukrainian).
 7. Habryn P. V, Tokar M. Yu. (2022). *Deiaki aspekty formuvannia osoblyvostej upravlins'koi kul'tury u Romiv: na prykladi Zakarpats'koi oblasti Ukrainy* [Some aspects of the formation of the peculiarities of managerial culture of the Roma: on the example of the Transcarpathian region of Ukraine]. *Efektivnist' derzhavnogo upravlinnia: zb. nauk. pr.* Vyp. 3(72). L'viv: NLTU Ukrainy. Pp. 9–14. (in Ukrainian).
 8. Hrabovska I.M. (2019). *Problema hendernoho nasylstva v suchasnomu ukraïnskomu sotsiumi v konteksti isnuichykh praktyk* [The problem of gender violence in modern Ukrainian society in the context of existing practices]. *Henderni peretvorennia v suchasnomu ukraïnskomu sotsiumi v konteksti tsyvilizatsiinykh transformatsii ostannikh desiatylyt: materialy Mizhnarodnogo Kruhloho stolu, 26 lystopada 2019 r.* Dnipro: DNUZT. Pp. 21–24. (in Ukrainian).
 9. Hrabovska I. *Henderni parytetne suspilstvo v Ukraini: sotsialna utopiia chy realna perspektyva?* [Gender parity society in Ukraine: a social utopia or a real prospect?]. *Hendernyi zhurnal "Ya"*. URL: <http://www.krona.org.ua/uk/ya-magazine> (in Ukrainian).
 10. *Zakliuchni komentari Komitetu z likvidatsii dyskryminatsii schodo zhinok* [Concluding Observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women]. *Ukraina*, 45 sesia, (18 sichnia – 5 liutoho 2010 r.). URL: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/cedaws45.htm> (in Ukrainian).
 11. *Zaiava roms'kykh ta proroms'kykh hromads'kykh orhanizatsij Ukrainy ta Yevropy schodo vyslovliuvan' Viktora Andrusiva (16 Travnia 2024)* [Statement of Roma and pro-Roma NGOs of Ukraine and Europe on the statements of Viktor Andrusiv (May 16, 2024)]. URL: <https://zmina.ua/statements/zayavavroms'kykh-ta-pro-roms'kykh-gromads'kykh-organizatsij-ukrayiny-ta-yevropy-shhodo-vyslovlyuvan'-viktora-andrusiva/> (in Ukrainian).
 12. Zemfira Kondur, koordynatorka proektiv prohramy *Rady Yevropy z prav menshyn* [Zemfira Kondur, Project Coordinator of the Council of Europe's Minority Rights Program]. URL: <https://www.facebook.com/kondur.zola> (in Ukrainian).
 13. Zolotarenko V. *Roms'kyj mediator: «Podolaty uperedzhennia suspil'stva do romiv z rokamy zmozhe nasha uspishna molod'»* [Roma mediator: "Our successful youth will be able to overcome the prejudice of society against Roma over the years"]. URL: <https://pereiaslav.city/articles/178001/romskij-mediator> (in Ukrainian).
 14. Kondur Z., Afanas'ieva L., Semykin M. (2023). *Kejsy zghurtovanosti etnichnykh spil'not tymchasovo okupovanoho Melitopolia v konteksti vilennia pryntsyphu iednosti v rozmaïtti: Proiektnyj pidkhid* [Cases of cohesion of ethnic communities of the temporarily occupied Melitopol in the context of the implementation of the principle of unity in diversity: A project approach]. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vyp. 33. Pp. 216–223. (in Ukrainian).
 15. Martseniuk T. (2013). *Problemy romiv v Ukraini: henderni aspekty* [Problems of Roma in Ukraine: gender aspects]. *Ukrains'kyj sotsiologichnyj zhurnal*. № 1–2. Pp. 54–60. (in Ukrainian).
 16. Mostiuk V. (2013). *Romy, problema poza zakonodavstvom* [Roma, a problem beyond the law]. *Viktoriia Mostiuk, Iryna P'iekh, Liudmyla Struk. Povsiakdenni praktyky instyutsijnoi dyskryminatsii: ukrains'kyj vybir*. K.: Tsentri doslidzhennia suspil'stva. Pp. 15–31. (in Ukrainian).
 17. Paniotto V. (2008). *Dynamika ksenofobii ta antysemityzmu v Ukraini (1994-2007)* [Dynamics of xenophobia and anti-Semitism in Ukraine (1994-2007)]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*. №1. Pp. 197–214. (in Ukrainian).
 18. *Rishennia YeSPL 6 lystopada 2018 roku u spravi Burlia ta inshi proty Ukrainy (№ 3298/10)* [ECHR judgment of November 6, 2018 in the case of Burlia and others v. Ukraine (No. 3298/10)]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_d65 (in Ukrainian).
 19. *Romy v Ukraini – Chas dlia dij: Priorityety ta shliakhy efektyvnoi polityky intehratsii* [Roma in Ukraine – Time for action: Priorities and ways of effective integration policy]. URL: <https://minorityrights.org/app/uploads/2024/01/mrg-rep-ukraine-ukr-apr19.pdf> (in Ukrainian).
 20. *Romy v umovakh vijny v Ukraini* [Roma in the conditions of war in Ukraine]. URL: <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/> (in Ukrainian).
 21. *Romy takozh zakhyschaiut' krainu ta poterpaiut' vid naslidkiv vijny – Tetiana Pechonchyk* [Roma also defend the country and suffer from the consequences of the war – Tetiana Pechonchyk]. URL: <https://zmina.ua/event/romy-takozh-zahyshhayut-krayinu-ta-poterpayut-vid-naslidkiv-vijny-tetyana-pechonchyk/> (in Ukrainian).
 22. *Sprava «Burlia ta inshi proty Ukrainy» (Zaiava №*

- 3289/10) STRASBURH (06 lystopada 2018 roku) [Burlya and Others v. Ukraine (Application no. 3289/10) STRASBOURG (November 06, 2018)]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_d65 (in Ukrainian).
23. Stanovysche roms'kykh zhinok Ukrainy. Kyiv, ICO Chiricli (2024) [The situation of Roma women in Ukraine. Kyiv, ICO Chiricli (2024)]. (in Ukrainian)
24. «Ukraly tank, ukrademo i Putina!»: romy i vijna. ["We stole a tank, we'll steal Putin!": Roma and war]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=b9QzD954948> (in Ukrainian).
25. Cherveniak K. (2021). *Vplyv protsesiv zghurtuvannia natsional'nykh menshyn na suspil'nu konsolidatsiiu v Ukraini* [Influence of the processes of national minorities' unification on social consolidation in Ukraine]. *Diial'nist' hromads'kykh orhanizatsij natsional'nykh menshyn iak chynnyk konsolidatsii ukrains'koho suspil'stva: kolektyvna monohrafiia: za zah. red. d. derzh. upr., dots. M. Tokaria i d. derzh. upr., prof. P. Petrovs'koho; LRIDU NADU; NDI politychnoi rehionalityky UzhNU. L'viv, Uzhhorod: Polihraftsentr "Lira". Pp. 75–148. (in Ukrainian).*
26. Tsyhany vkraly tank [Gypsies stole a tank]. URL: <https://zahid.espresso.tv/dva-tizhni-viyini-romi-kradut-tanki-a-> (in Ukrainian).
27. Central Council of German Sinti and Roma. URL: <https://zentralrat.sintiundroma.de/en/>
28. Nidhi Trehan, Nando Sigona, Jud Nirenberg. *Romani Politics in Contemporary Europe: Poverty, Ethnic Mobilization, and the Neoliberal Order* 2009th Edition. URL: <https://www.amazon.com/Romani-Politics-Contemporary-Europe-Mobilization/dp/0230516629>
29. *Roma in Ukraine – A Time for Action: Priorities and Pathways for an Effective Integration Policy*. URL: <https://minorityrights.org/app/uploads/2024/01/mrg-rep-ukraine-en-apr19.pdf>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.3>
УДК 130.2

Олександр ВИШНЕВСЬКИЙ

здобувач ступеня доктор філософії
Мелітопольський державний педагогічний
університет імені Богдана Хмельницького

ORCID 0009-0000-0911-5734

Email: vyshnevskyi91@gmail.com

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ АСПЕКТИ КОНЦЕПТУ «ГІДНІСТЬ» У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті здійснюється детальний аналіз процесу розробки ціннісних аспектів категорії гідності в корпусі соціально-філософських, соціальних і гуманітарних наук. Розглянуті основні принципи індивідуально-суб'єктивного, національно-специфічного та політичного втілення концепту гідності у сучасних гуманітарних науках, законодавствах багатьох країн, міжнародному праві та соціальних практиках. Встановлюються актуальні підходи до опрацювання проблеми активної участі особистості в усталенні гуманістичних норм поведінки і суспільних взаємин. В контексті агресії РФ і довготривалої війни на теренах України, акцентується увага на одному з найважливіших соціально-філософських ціннісних ідентифікаторів гідності – персональної і колективної відповідальності як здатності особистості і спільнот свідомо реагувати, впливати, контролювати, управляти, генерувати свою просоціальну активність в конкретній ситуації або контексті. Враховуючи обставини українського сьогодення, обґрунтовується потреба якомога повнішої деталізації основних чинників ціннісно-сміслових рефлексій суспільної думки української спільноти в багатьох надзвичайно чутливих соціально-значимих питаннях в наступних наукових розвідках. Зокрема, вивчаються питання взаємодії між особистісними цінностями та соціальними нормами в умовах глобальних соціальних змін та викликів. Акцентується увага на важливості розвитку та підтримки культури гідності в освітніх та виховних практиках, які сприяють формуванню свідомих та відповідальних громадян. Обговорюється роль медіа та інформаційних технологій у формуванні та поширенні цінностей гідності, зокрема у контексті боротьби з пропагандою та дезінформацією. Пропонуються шляхи інтеграції концепту гідності в різні аспекти державної політики та громадського життя з метою зміцнення соціальної єдності та справедливості.

Ключові слова: категорія «гідність», гуманістичні норми міжособистісних і суспільних взаємин, ціннісні ідентифікатори гідності, соціально-філософська рефлексія.

Oleksandr VYSHNEVSKYI

Ph.D. student in Philosophy

Department of Sociology and Philosophy

Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

VALUE-MEANING ASPECTS OF THE CONCEPT "DIGNITY" IN MODERN SOCIAL AND HUMANITARIAN DISCOURSE

Abstract. *The article provides a detailed analysis of the process of developing the value aspects of the category of dignity in the corpus of socio-philosophical, social, and humanitarian sciences. The main principles of the individual-subjective, national-specific, and political implementation of the concept of dignity in modern humanitarian sciences, legislation of many countries, international law, and social practices are considered. Current approaches to working out the problem of active participation of the individual in establishing humanistic norms of behavior and social relations are established. In the context of the aggression of the Russian Federation and the long-term war on the territory of Ukraine, attention is focused on one of the most important socio-philosophical value identifiers of dignity - personal and collective responsibility, as the ability of individuals and communities to consciously react, influence, control, manage, generate their pro-social activity in a specific situation or context. Taking into account the circumstances of the Ukrainian present, the need to detail as fully as possible the main factors of the value-meaning reflections of the public opinion of the Ukrainian community in many extremely sensitive and socially significant issues in the following scientific investigations is substantiated. In particular, the issues of interaction between personal values and social norms in the conditions of global social changes and challenges are studied. Emphasis is placed on the importance of developing and maintaining a culture of dignity in education and educational practices that contribute to the formation of conscious and responsible citizens. The role of media and information technologies in the formation and dissemination of values of dignity is discussed, in particular in the context of combating propaganda and disinformation. Ways of integrating the concept of dignity into various aspects of state policy and public life are proposed in order to strengthen social unity and justice.*

Keywords: *the category "dignity", humanistic norms of interpersonal and social relations, value identifiers of dignity, socio-philosophical reflection.*

Постановка проблеми. Ряд ключових подій, які визначили соціальні зміни українського суспільства і тим самим вплинули на ціннісні орієнтації населення, зумовили й ту обставину, що після Революції Гідності поняття «гідність» набуло нового концептуального і практичного значення. Філософське осмислення життя людини традиційно концентрує її сутнісні рефлексії, акцентуючи увагу на пізнанні та розумінні життєво необхідних потреб і цінностей. Тому наукова проблема осмислення феномена гідності людини вбачається досить складною, однак надзвичайно важливою [6; 7; 8].

Сьогодні поняття гідності вживається у законодавствах багатьох країн та у міжнародному праві, де трактується як поняття моральної свідомості, яке виражає уявлення про цінність людини, як моральної особистості, а також категорія етики, яка означає особливе моральне ставлення людини до самої себе, і ставлення до неї з боку суспільства, в якому визнається цінність особистості. Аналіз положень Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року дозволяє стверджувати, що в понятті «гідність» йдеться насамперед про ціннісне ставлення особистості до самої себе і ставлення до неї інших людей: «Гідність є формою прояву самосвідомості і самоконтролю, на яких будується вимогливість людини до самої себе. Гідність тісно пов'язана з такими властивостями особистості, як совість, честь, відповідальність» [13]. У преамбулі до

Загальної декларації прав людини природжена гідність, рівність і невід'ємні права вважаються основою свободи, справедливості та загального миру. Таким чином концепт людської гідності поряд з концепцією рівних і невід'ємних прав є базою захисту прав людини. В Україні діють і міжнародні конвенції по захисту людської честі та гідності, ратифіковані державою. «Гідність є одним з ключових понять Конституції України (ст. 3, 21, 28, 41, 68, 105). В ній, зокрема, визнано гідність однією з «найвищих соціальних цінностей» в Україні (ст. 3), задекларовано, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах» (ст. 21) та що «кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28)». Водночас, як засвідчує весь тридцятирічний досвід державної самостійності України, саме боротьба громадян за свої права, у тому числі – за повагу до власної гідності й спричинили ті зміни в світосприйнятті українців як на комунікативно-дискурсивному, так і на поведінковому рівнях, що і зумовило подальший розвиток концептосфери «гідність» й актуалізувало соціально-філософське вивчення феномена як одного з чинників розбудови світу українців на сучасному етапі.

Аналіз наукових концептів. Сучасні соціальні філософські і міжгалузеві дослідження акцентують увагу на трансформації змістових характеристик гідності в умовах уразливості кордонів гідності. Зокрема про обставини сходження до нових ризиків відповідальності особистості і спільнот пишуть З. Бауман, М. Фуко, П. Рікер та ін. Значимість концепту

гідності підкреслюється зверненнями до нього в роботах із теорії ідентичності і теорії політичної ідентичності Ю. Габермаса «Громадянство і національна ідентичність» [4, с. 49–70] та М. Фукуями «Ідентичність: запит на гідність і політика ресентименту» [25], з яких випливає, що людська гідність як багатоаспектна цінність людини глибоко проникає у зміст права, а тому властивості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу. Водночас З. Бауман особливу увагу звертає на проблему особистісної чутливості людини «бути чуттєвим в будь-який час, не важливо, війна це чи мир [1, с.12]» до проблем і перепон в самореалізації, що напругу пов'язано з актуальною проблемою громадянської свідомості, соціальної активності і компетентності, міжкультурної толерантності тощо. Концепція людської гідності займає важливе місце у європейських правничих науках, зокрема у німецькому конституційному праві «людська гідність стоїть на вершині ціннісного порядку Основного закону» [18], де, на думку Ф. Фукуями, «зймає позицію, ...яку відіграє свобода в американському конституційному порядку» [25].

Дискурс чисельних культурологічних розвідок вказує на потребу тлумачення і розгляду феномена гідності залежно від соціальних умов та від пануючої в дану епоху ідеології [6; 7; 8]. В широкому спектрі вітчизняних гуманітарних наук набувають подальшого розвитку морально-етичні аспекти концепту гідності, що містить ознаки «не тільки індивідуально-суб'єктивного, але й національно-специфічного втілення» [19, с. 53], зокрема, як відображення генези духовних цінностей в українській мовній картині світу [2; с. 21], в етнокогнітивному [21] та релігієзнавчому [14], аспектах тощо. Розгляд праць, наведених вище, та розвідок багатьох інших дослідників засвідчує, на нашу думку, що проблема відповідності наукового осмислення атрибутивних чинників гідності перебігу суспільного життя особливо актуалізується у сучасному суспільному просторі України в умовах війни, а її вирішення не лише сприятиме запобіганню конфліктів на культурному, релігійному чи етнічному ґрунті, а й вирішенню багатьох інших завдань становлення політичної ідентичності української нації.

Мета наукової статті полягає у дослідженні та аналізі значення та ролі концепту «гідність» у сучасному соціально-гуманітарному дискурсі, а також у розкритті його ціннісних та смислових аспектів.

Виклад основного матеріалу. Філософсько-генезисну основу тлумачення поняття людської гідності знаходимо в кількох однокореневих виразах старогрецької мови: *axia* – цінність; *axioma* – основна цінність, яка не потребує доведення; *axios* (гідний), який має більш фундаментальне значення – «те, що є вагомим саме по собі» або «те, що є цінним саме по собі». Отже, змістовне наповнення вказаного поняття визначає гідність людини як найвищу цінність, наявність якої має бути сприйнятою як належне. Разом з тим новогрецький і латинський (*dignitas*)

аналог цього терміну дають уявлення про гідність людини не лише як про її цінність, а й як про певний обов'язок, функцію або відповідальність – обов'язок чинити по-людськи та відповідати за свої нелюдські вчинки. Тому не випадково, що історичний досвід філософського обґрунтування ідеї людської гідності спирається також на праці І. Канта. У найбільш ґрунтовному вигляді визначальні ідеї німецького мислителя, які вплинули на розуміння «людської гідності» та на розуміння принципів, на яких вона має функціонувати, знайшли своє втілення у праці «Основи метафізики моралі» [18] і набули свого подальшого розвитку у філософському дискурсі поняття «гідність», виражаючи уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими.

Водночас, соціальні і культурологічні аспекти тлумачення поняття гідності вказують на зумовленість змісту поняття соціальними умовами та панівною для певної епохи ідеологією. Відтак: «Гідність – форма прояву соціальної і моральної свободи, яка включає в себе право людини на повагу, визнання її прав і одночасно передбачає усвідомлення нею свого обов'язку і відповідальності перед суспільством. Гідність виконує важливу регулятивну функцію: у будь-якій ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити гідності» [8].

Водночас, як зазначають дослідники сьогоденного соціального простору, «питання існування та взаємодії двох основних типів колективних ідентичностей – національно-культурної і громадянсько-політичної – у рамках єдиної державної спільності набуло нині своїх радикальних формулювань...» [17, с. 5].

Із зазначеного вище випливає, що людська гідність як багатоаспектна цінність людини глибоко проникає у зміст права. В роботі «Філософія конституційних цінностей» О. Гришук вказує, що «звернення до людської гідності відбувається, як правило, коли має місце гостре розуміння грубого порушення прав людини. Яскравим прикладом цього слугує історія правової регламентації людської гідності. Зокрема на міжнародному рівні це відбулося як реакція на звірства Другої світової війни «злочини проти людства (людяності)» [9]. Тому представники правничих наук цілком праві, стверджуючи, що, оскільки людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаємовідносинах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини, феномен людської гідності неможливо розглядати окремо від права, адже він прямо впливає на поведінку кожної конкретної людини та суспільства загалом [12, с. 49]. Отже, у своєму аналізі матимемо на увазі, що правовий підхід розглядає людську гідність подвійно: як явище об'єктивне та як явище суб'єктивне. Окремо зауважимо, що для запобігання ототожненню понять «людська гідність» і «гідність людини», теорія і практика права наполягає на їх розмежуванні, оскільки у наукових працях поняття «гідність людини» розглядають у зв'язку з конкретною особистістю, групою людей, а «людська

гідність» як етична категорія означає уявлення про особистість взагалі як ознаку й властивість, що відрізняє людину від інших біологічних істот, виділяє у структурі цих якостей соціальне як неповторне [15].

Н. Стецик у роботі «Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів) вказує, що у багатьох європейських конституціях та практиках конституційних судів замість дефініції понять «гідність людини» часто використовуються і абстрактні характеристики окремих аспектів поняття гідності людини. У європейських конституціях гідність характеризується як непорушна, невід'ємна, верховна, джерело прав та свобод людини, фундамент політичного порядку та соціального миру [20, с. 29]. Разом з тим, С. Шевчук справедливо наголошує, що людська гідність посідає визначальну роль у системі конституційних цінностей [24, с. 34].

Аналіз джерел дозволяє, таким чином констатувати, що основними міжнародними стандартами стосовно гідності людини, які є орієнтиром для більшості держав світу є: визнання гідності людини основою свободи, справедливості і загального миру; визнання всіх громадян, незалежно від будь-яких індивідуальних особливостей, вільними та рівними у своїй гідності; усі права громадян – громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні – впливають з властивої людській особі гідності; усі люди мають право на повагу до своєї гідності.

Отже, можна зробити загальний висновок про те, що на міжнародному рівні визнається право кожного на повагу до людської гідності [7; 8]. Відповідно кожна людина (незалежно від обсягу її дієздатності чи будь-яких індивідуальних особливостей) заслуговує на гідне з нею поводження з боку всіх інших осіб. Більше того: відповідно до міжнародних стандартів існує обов'язок кожної людської особи поводитися стосовно іншої особи гідно, професійно та гуманно, а першочерговим завданням правової держави є охорона і захист особи, її гідності, прав і свобод [22, с. 564].

В свою чергу, аналіз роботи Г. Мойсей «Проблеми реалізації права на людську гідність в Україні», де систематизований стан проблеми в Україні, дає змогу констатувати акцентування уваги на подвійному вимірі гідності людини в Конституції України, її значенні та особливому місці в системі конституційного права, на правових позиціях Конституційного Суду України в частині пізнання та обґрунтування людської гідності, його ключову роль для розвитку системи захисту прав людини, тенденцію на зміну підходів до інтерпретації цього поняття за останні 20 років, визнання «гідності людини» конституційною концепцією, що виконує функцію обмеження законодавця у справах, що стосуються захисту абсолютно недоторканної сфери особистості [16, с.163]. Тож можемо стверджувати, як те слушно зауважив на передвоєнному Маріупольському конституційному форумі «Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій» С. Голо-

ватий, Україна поступово долає брак знань і досвіду в державному будівництві, в утвердженні ідеалів західних цінностей [5, с. 24].

Погоджуючись з наведеними заувагами, що «гідність» є справді одним із найскладніших особистісних елементів моральної свідомості, внутрішнього світу людини і своєрідним саморегулятором поведінки [23, с. 212], зазначимо насамперед виокремлення логіко-філософських, теософських та морально-етичних концептів. На думку багатьох дослідників, «морально-етичні концепти... найближчі до теософських, але на відміну від них є регулятивними, тобто не тільки відображають загальні уявлення людства про морально-етичні цінності (добро, зло, гріх, обов'язок, честь), а й рекомендують норми поведінки у світі і в суспільстві» [19, с. 53]. Водночас, як те впливає з праць дослідників ґенези духовних цінностей, концепт «гідність», як і інші морально-етичні концепти, набуває «не тільки індивідуально-суб'єктивного», але й національно-специфічного втілення» [19, с. 53], зокрема, в українській мовній картині світу (Н. Вдовиченко) [2], у сфері комунікацій в етнокогнітивному просторі (Т. Єщенко) [8], у світоглядно-аксиологічних настановах (І. Грабовська) [7; 8] тощо. Це, на нашу думку, надзвичайно важлива заувага, оскільки методологічно для аналізу духовних концептів у сучасних суспільно-політичних умовах необхідно усвідомлювати їх ключові, базові характеристики стосовно людини як суб'єкта соціальних перетворень, насамперед – «знання», «ментальність», «культура», «оцінка» [19, с. 19].

Зі вказаної точки зору вбачається цілком виправданою актуальність питання реалізації прав свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в сьогоденній Україні, оскільки, захист конституційних прав і свобод людини і громадянина є одним із головних обов'язків держави. Однак дослідники проблеми цілком аргументовано зазначають також, що існують ситуації, коли їх обмеження є неминучим і здійснюється виключно у спосіб та за допомогою засобів, які передбачені чинним законодавством [3, с. 45]. Як можемо висувати з аналізу правничих джерел, це означає, що:

- обмеження прав людини і громадянина в державі є тимчасовим, необхідним та не носить дискримінаційного характеру;

- законодавчо закріплений перелік прав, які не можуть бути обмеженими у жодному разі.

Отже, вказані положення відповідають нормам Загальної декларації прав людини, якими передбачено, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [3, с. 48].

Переходячи до аналізу напрацювань розгляду категорії «гідність» з точки зору ціннісно-мотиваційних характеристик української спільноти, за-

значимо, що повномасштабна війна стала ключовою подією для новітньої історії України, яка сьогодні «виборює своє право «бути, а не здаватись», ...війна стала подією, що інтенсифікувала процес національної самовизначеності, стимулювала готовність українців до спротиву агресії й захисту незалежності України» [12, с. 329].

Знаний український філософ, історик, релігієзнавець, в'язень сумління рашистських окупантів Ігор Козловський напередодні арешту не втомлювався нагадувати про те, що людська гідність – це поле, яке ми обробляємо у своєму внутрішньому світі. В аналізі спадщини І. Козловського, дослідник К. Сігов зазначає ту надзвичайну вагу, яку вбачав учений у власне ціннісних аспектах гідності, як неодмінної умови єдності і згуртування українства в умовах війни: «Цінність мають лише ті думки, якими ми живемо», – цитуючи на лекціях слова Германа Гессе, Ігор Козловський чітко давав зрозуміти, яку відповідальність бере на себе кожен, хто їх виголошує. «З точки усвідомлення глибини такої відповідальності починається шлях до звільнення від цинічного, взятого за «норму» маніпулювання словами, що не відповідають вчинкам тих, хто їх промовляє. Війна, всередині якої ми всі сьогодні живемо, вивела проблему банального людського лицемірства на рівень глобальної трагедії людства. Брехня вбиває» [21].

Тому, насамперед виходячи з потреби згуртування української спільноти і потреб повоєнної розбудови держави, на думку І. Козловського, сьогодні конче необхідно брати до уваги таку питому складову гідності, як толерантність, оскільки реалізація власної гідності особистості передбачає, що ми чуємо іншу людину, поважаємо її права, життєвий чи релігійний вибір. Стосовно українського суспільства на сучасному етапі дослідник визначив наступні відповідні точки реалізації соціально-філософської рефлексії категорії гідність в активних суспільних практиках:

- основна маса людей навряд чи буде перейматися ідеєю гідності. Але критична маса таких людей у суспільстві має бути. ...Епоха може змінити свій формат, але вона продовжується!

- гідність – це процес. Процес, який формується за певних умов (виховних, освітніх). Хоча більшість людей живе цінностями нижніх рівнів піраміди Маслоу, ми маємо розуміння того, що гідність – це, перш за все, зрілість;

- ми маємо задовольняти свої потреби, але цінності повинні домінувати над потребами;

- далеко не всі дотримуються цієї формули, що пов'язано з численними факторами: це інфантилізм, утриманство, утилітаризм в підходах до життя як такого, знецінення, безвідповідальність, бажання перекласти відповідальність на когось, на обставини, на сусіда, на іншу країну [14].

На завершення наведеного вище аналізу ціннісно-смыслових аспектів наукової розробки категорії «гідність» в контексті розглянутих домінуючих гуманістичних норм міжособистісних і суспільних взаємин та проблеми визначення її ефективних цін-

нісних ідентифікаторів, актуальним і доречним вважаємо навести ще одну цитату Ігоря Козловського у викладі Костянтина Сігова: «Гідність – це правдивість як внутрішня, так і зовнішня... Правда – це коли ти на всіх рівнях відповідальний, у тебе є відповідь на питання «хто ти?» й «заради чого ти?». Правда нагадує, як внутрішня природа має відповідати твоїм учинкам і твоїм словам. Момент початку якоїсь духовної практики, духовного життя – це спостерігати за собою, щоб не зрадити цій правдивості. Ми так чи інак за природою інстинктивно прагнемо відповідати не собі, а обставинам, масовій культурі, вимогам соціуму. І дуже часто можемо забувати про себе, про свою внутрішню правду, про свою невідповідність у цьому світі, про свій рух до реалізації своєї місії цієї невідповідності. Система цінностей якраз формує саме цей правдивий внутрішній горизонт, над яким ти працюєш» [21].

Висновки. Підсумовуючи вище викладене, значимо, що соціально-філософська розробка ціннісних аспектів категорії гідності перебуває у стані активної розробки. У цьому напрямку дослідники дедалі ґрунтовніше опрацьовують ті площини громадянської сторони суспільного буття, де знаходять відображення не лише загальні уявлення людства про морально-етичні цінності, але й ідеться про активну участь у становленні гуманістичних принципів поведінки в суспільстві. Водночас, концепт гідності набуває не тільки індивідуально-суб'єктивного, але й національно-специфічного та політичного втілення. У контексті українського сьогодення прикладом є проблеми дотримання принципів гідної взаємодії законодавчої і виконавчої влади з громадянським суспільством у надзвичайно чутливих питаннях національної єдності і політичної згуртованості для перемоги над агресором. Адже ліберальні цінності і під час війни означають не ігнорування різних, навіть протилежних життєвих світів, а заохочення і мотивація суб'єктів суспільних практик до взаємодії з максимально толерантним ставленням до відмінностей в поглядах і концепціях. Оскільки дотриманням ціннісних принципів у сферах суспільної комунікації має стати одним з важливих індикаторів як національної згуртованості, так і для розбудови повоєнної демократичної України, уже сьогодні важливо мати науково-теоретичне та методологічне підґрунтя для детального аналізу найскладніших ситуацій суспільної практики. Тому ціннісно-смыслові рефлексії суспільної свідомості української спільноти в сьогоденних умовах потребують якомога повнішої деталізації в наступних наукових розвідках.

1. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / Пер. З англ. О. Буценка. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.
2. Вдовиченко Н.В. Вербалізація морально-етичних концептів в українській мовній картині світу: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 – укр. мова. Одеса, 2015. 23 с.

3. Вишняк О. Особливості реалізації прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану: матеріали наукового семінару (23 червня 2022 р.)* / упор. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 45–50. URL: https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk_konferenciyi_07_10_2022_karmushyna-gotov.pdf
4. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства : збірник статей / за ред. Варта ван Стінбергена*. Київ, 2005. С. 49–70.
5. Головатий С. (ред.). Людська гідність та забезпечення прав людини в умовах суспільних трансформацій. *Збірник матеріалів I Маріупольського конституційного форуму*. Київ: ВАІТЕ, 2021. 134 с.
6. Грабовська І.М. Громадянське суспільство як один з вирішальних факторів консолідації українства постколоніального періоду. *Грані. Науково-теоретичний альманах*. Т.20. №2 (142). 2017. С. 87–91.
7. Грабовська І. Українська жінка в Революції Гідності. *Український альманах*. Варшава, Польща, 2018. С. 52–60.
8. Грабовська І. Єврореволюція як Революція Гідності в контексті цивілізаційної проблематики. *Сучасне українство: цивілізаційні виклики та відповіді: Монографія. Видання 2-ге, доповнене*. К.: ВЦ «Київський університет», 2019. С. 162–182.
9. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
10. Дучак Б.Л. Людська гідність у праві. *Наукові записки НаУУКМА*. 2017. Том 200. «Юридичні науки». С. 47–50.
11. Єщенко Т.А. Концепт «Сумління/совість» в етнокогнітивному та біблійному аспектах *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 156–161.
12. Жуленьова О. Вплив війни на ціннісні пріоритети. *Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–337. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografi>.
13. Загальна декларація прав людини. Резолюція 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015
14. Ігор Козловський. Гідність: асертивність та емпатія. 11.09.2019. URL: <https://ji-magazine.lviv.ua/2019/kozlovskiy-hidnist.htm>
15. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf>
16. Мойсей Г. Проблеми реалізації права на людську гідність в Україні. *Часопис Київського університету права* (2, 2020.). С. 160–164. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.27>
17. Національна ідентичність і громадянське суспільство: [монографія] / Є. Бистрицький [та ін.]; [відп. ред. Є. К. Бистрицький]. Київ: Дух і літера, 2015. 450с.
18. Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / за ред. Мельника Р. С. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.
19. Приходько А.Н. Концепты и концептосистемы. Днепропетровск: Белая Е.А., 2013. 307 с.
20. Стецик Назарій. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 28–39.
21. Сіров К. Новий град Ігоря Козловського. *Дзеркало тижня*. Ост 14, 2023. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/novij-hrad-igorja-kozlovskoho.html>
22. Цебенко С. Гідність людини і міжнародні стандарти. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки*. 2017. № 865. С. 563–569. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_87
23. Чабан В.М. Концептосфера Гідність в українській лінгвокультурі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. Вип. 10. 2016. С. 208–213.
24. Шевчук С. Людська гідність у системі конституційних цінностей. *Право України*. 2018. №9. С. 29–40.
25. Fukuyama F. Identity: The demand for dignity and the politics of resentment. New York: Farrar, Straus and Giroux. 2018. 240 p.

References

1. Bauman Z., Donskis L. (2014). *Moralna slipotа. Vtrata chutlyvosti u plynnii suchasnosti* [Moral blindness. Loss of sensitivity in the current modernity] / Per. Z anhl. O. Butsenka. K.: DUKh I LITERA. 280 p. (in Ukrainian).
2. Vdovychenko N.V. (2015). *Verbalizatsiia moralno-etychnykh kontseptiv v ukrainskii movnii kartyni svitu* [Verbalization of moral and ethical concepts in the Ukrainian linguistic picture of the world]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01 – ukr. mova. Odesa. 23 p. (in Ukrainian).
3. Vyshniak O. (2022). *Osoblyvosti realizatsii prav i svobod liudyny v umovakh voiennoho stanu v Ukraini* [Peculiarities of the realization of human rights and freedoms in the conditions of martial law in Ukraine]. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh voiennoho stanu: materialy naukovooho seminaru (23 chervnia 2022 r.)* / upor. M. V. Kovaliv, M. T. Havryltsiv, N. Ya. Lepish. Lviv: LvDUVS. Pp. 45–50. URL:

- https://dnuvs.ukr.education/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk_konferenciyi_07_1_0_2022_karmushyna-gotov.pdf (in Ukrainian).
4. Habermas Yu. (2005). Hromadianstvo i natsionalna identychnist [Citizenship and national identity]. *Umovy hromadianstva: zbirnyk statei I* za red. Varta van Stinberhena. Kyiv. Pp. 49–70. (in Ukrainian).
 5. Holovaty S. (ed.) (2021). *Liudska hidnist ta zabezpechennia prav liudyny v umovakh suspilnykh transformatsii* [Human mobility and the provision of human rights in the conditions of social transformations]. *Zbirnyk materialiv I Mariupolskoho konstytutsiinoho forumu*. Kyiv: VAITE. 134 p. (in Ukrainian).
 6. Hrabovska I.M. (2017). *Hromadianske suspilstvo yak ody z vyrishalnykh faktoriv konsolidatsii ukrainstva postkolonialnogo periodu* [Civil society as one of the decisive factors of the consolidation of Ukrainianness in the post-colonial period]. *Hrani. Naukovo-teoretychnyi almanakh*. T. 20. №2 (142). Pp. 87–91. (in Ukrainian).
 7. Hrabovska I. (2018). *Ukrainska zhinka v Revoliutsii Hidnosti* [Ukrainian woman in the Revolution of Dignity]. *Ukrainskyi almanakh*. Varshava, Polshcha. Pp. 52–60. (in Ukrainian).
 8. Hrabovska I. (2019). *Yevrorevoliutsiia yak Revoliutsiia Hidnosti v konteksti tsyvilizatsiinoi problematyky* [Eurorevolution as a Revolution of Dignity in the context of civilizational problems]. *Suchasne ukrainstvo: tsyvilizatsiini vyklyky ta vidpovidi: Monohrafiia*. Vydannia 2-he, dopovnene. K.: VTs «Kyivskiy universytet». Pp. 162–182. (in Ukrainian).
 9. Hryshchuk O.V. (2019). *Filosofii konstytutsiinykh tsinnostei* [Philosophy of constitutional values]. *Monohrafiia*. Kyiv: «Kompaniia VAITE». 416 p. (in Ukrainian).
 10. Duchak B.L. (2017). *Liudska hidnist u pravi* [Human behavior in law]. *Naukovi zapysky NaUUKMA*. Tom 200. «lurydychni nauky». Pp.47–50. (in Ukrainian).
 11. Yeshchenko T.A. (2011). *Kontsept "Sumlinnia/sovist" v etnokohnityvnomu ta bibliinomu aspektakh* [The concept of "Conscience" in ethnocognitive and biblical aspects]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*. № 2. Pp. 156–161. (in Ukrainian).
 12. Zhulienova O. (2022). *Vplyv viiny na tsinnisni priorytety* [The impact of war on value priorities]. *Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022: Kolektyvna monohrafiia I* S. Dembitskyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen.-kor. NAN Ukrainy, d. filos. n. Ye. Holovakhy, d. sots. n. S. Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. Pp. 326–337. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografi> (in Ukrainian).
 13. *Zahalna deklaratsiia prav liudyny* [Universal Declaration of Human Rights]. *Rezoliutsiia 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku* URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (in Ukrainian).
 14. Ihor Kozlovskiy. (11.09.2019). *Hidnist: asertyvnist ta empatiia* [Hidnist: assertiveness and empathy]. URL: <https://ji-magazine.lviv.ua/2019/kozlovskiy-hidnist.htm> (in Ukrainian).
 15. Kravchenko P.A. *Hidnist liudyny yak tsinnisnyi pryntsyp yii sotsialnoho buttia* [Hidnist to man as a valuable principle of social existence]. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCH.pdf> (in Ukrainian).
 16. Moisei H. (2020). *Problemy realizatsii prava na liudsku hidnist v Ukraini* [Problems of implementing the right to human mobility in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. №2. Pp. 160–164. URL: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.27> (in Ukrainian).
 17. *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* [National identity and civil society]. [monohrafiia] / Ye. Bystrytskyi [ta in.]; [vidp. red. Ye. K. Bystrytskyi] (2015). Kyiv: Dukh i litera. 450 p. (in Ukrainian).
 18. *Osnovni prava liudyny: nimetsko-ukrainskyi pravovyi vymir: monohrafiia* [Basic human rights: German-Ukrainian legal dimension: monograph] / za red. Melnyka R.S. (2022). Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka». 404 p. (in Ukrainian).
 19. Prykhodko A.N. (2013). *Kontsepty y kontseptosystemi* [Concepts and concept systems]. / A. N. Prykhodko. Dnepropetrovsk: Belaya E.A. 307 p. (in Russian).
 20. Stetsyk Nazarii. (2018). *Pryroda hidnosti liudyny (na osnovi analizu suchasnykh yevropeiskykh konstytutsii ta pretsedentnoi praktyky konstytutsiinykh sudiv)* [The nature of human dignity]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. №1. Pp. 28–39. (in Ukrainian).
 21. Sihov K. (2023). *Novyi hrad Ihoria Kozlovskoho* [Ihor Kozlovsky's new town]. *Dzerkalo tyzhnia*. Oct 14. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/novij-hrad-ihorja-kozlovskoho.html> (in Ukrainian).
 22. Tsebenko S. (2017). *Hidnist liudyny i mizhnarodni standarty* [Human behavior and international standards]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politekhnika"*. Seriya: Yurydychni nauky. №865. Pp. 563–569. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_87 (in Ukrainian).
 23. Chaban V.M. (2016). *Kontseptosfera Hidnist v ukrainskii linhvokulturi* [Conceptosphere Hidnist in Ukrainian linguistic culture]. *Aktualni problemy filologii ta perekladoznavstva*. Vyp. 10. Pp. 208–213. (in Ukrainian).
 24. Shevchuk S. (2018). *Liudska hidnist u systemi konstytutsiinykh tsinnostei* [Human nature in the system of constitutional values]. *Pravo Ukrainy*. №9. Pp. 29–40. (in Ukrainian).
 25. Fukuyama F. (2018). *Identity: The demand for dignity and the politics of resentment*. New York: Farrar, Straus and Giroux. 240 p.

Тетяна ВЛАСОВА

доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філології та перекладу
Українського державного університету науки і технологій, м. Дніпро.

ORCID: 0000-0001-5040-5733
E-mail: vasovat2@gmail.com

Олександр СУДАКІН

аспірант
Українського державного університету науки і технологій, Дніпро.

ORCID: 0009-0000-3541-4375
E-mail: alekssudakin@gmail.com

«ЗВОРТНИЙ ЗВ'ЯЗОК» ПЛАТОНІВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ ТА УНІВЕРСИТЕТУ ПОСТМОДЕРНУ

Анотація. Актуальність теми статті визначається тенденціями раціоналізму та герменевтичної методології в постмодерному суспільстві, які витісняють ідеали Істини, Добра і Краси, замінюючи їх інтересами консюмеризму. У результаті класичний принцип здобуття університетського знання, що сягає корінням у діалогічну філософію Платона, замінюється відносинами «виробника» і «споживача» знань, перетворюючи сучасні університети на ланку в соціоекономічному ланцюгу консюмеризму. Метою статті є спроба концептуальної реконструкції ідеї духовних факторів Академії Платона в біфуркаційних точках соціокультурних трансформацій постмодернізму. Методологічне забезпечення роботи зумовлено необхідністю застосування комплексного міждисциплінарного підходу, феноменологічного, герменевтичного і екзистенціального прийомів аналізу. Наукова новизна здобутих результатів відбиває ідею Платонівського діалогізму, яка, на думку авторів статті, виконувала важливу смислотворювальну роль у формуванні й функціонуванні класичного університету. Емфаза постмодерністської парадигми знання як «неструктурного» і «нелінійного» способу організації здобуття знань привела до появи нового феномена в університетській освіті, який змінив традиційний статус і місію університету як потужного агента Істини і Добра, що представляє незаангажоване наукове мислення та є репозитарієм культурної спадщини людства.

Ключові слова: академічне середовище, постгуманізм, пізнання істини, постмодерністський консюмеризм.

Tetiana VLASOVA

Doctor of Philosophic Sciences, Professor
Head of Philology and Translation Department
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

Oleksandr SUDAKIN

PhD Student
Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro

“FEEDBACK” OF THE PLATONIC ACADEMY AND THE POSTMODERN UNIVERSITY

Abstract. The problematic theme of the article is determined by the tendencies of the postmodern pragmatic rationality and hermeneutical interpretation, which exclude the ideals of Truth, the Good and Beautiful substituting them by the interests of money and consumerism. The old principle that the acquisition of knowledge is indissociable from the training of minds, which had been the focus of education for ages is becoming one the false grand narratives of modernity. The relationship of the suppliers and users of knowledge to the knowledge they supply and use is now tending to assume the form of value: university education is and will be implemented in order to be sold; “the goal is exchange”. The purpose of the article is an attempt to conceptually reconstruct the idea of the spiritual factors in the platonic academies; the concern of the authors is not how to manage changes but how best conceptualize and understand them with the interdisciplinary analysis of the place of universities in the postmodern world: the phenomenological, hermeneutic and existential approaches are used to this purpose. The scientific novelty of the article reflects the idea of the platonic dialogism, which played a great sense-forming function in the formation of the classical universities. The emphasis on the “non-structural”, “non-linear” ways of obtaining knowledge in the postmodern university leads to the new phenomenon in the university education that has changed the classical status and mission of the university as an agent of Truth,

Good and Beautiful, which represent the “non-interested”, “non-involved” university being the repository of the cultural heritage of mankind.

Keywords: *academic sphere, posthumanism, Truth acquaintance, postmodern consumerism.*

Постановка проблеми. Університети модерну, які в 70-х роках минулого ХХ століття опинилися в новій парадигмі «університету пост-модерну», сьогодні перебувають, як стверджують вчені, у глибокій конфронтації із самими собою. Університети модерну, які виникли в ХVІІІ і ХІХ ст., безперечно, були пантеоном знань, двигуном економічного розвитку, своєрідним репозитарієм людської культури. Університети в більшості випадків існували заради незацікавленої наукової рефлексії. З кінця ХХ століття в суспільстві зміцнюється впевненість, що університети мають змінюватися. De facto ми маємо дуже багато університетів, велику кількість студентів і водночас безліч скарг на відсутність ресурсів, на зниження стандартів тощо. Провідні інтелектуали Західної Європи і США, почи-наючи з 80-х років ХХ століття, активно досліджують усе те нове, що відбувається в західній вищій освіті. Проблема, як виявилось, у тому, що важливо не лише навчитися управляти змінами, важливіше – найкращим способом концептуалізувати й зрозуміти їх, вивчити місце університету в сучасному суспільстві й звернутися до питання корисності префікса «постмодерн» до університетів per se.

Аналіз наукових публікацій. Визначаючи головні напрямки, у яких рухаються університети, вчені прагнуть забезпечити читача інструментом для кращого розуміння «теперішнього університету» [19]. Останнє, безумовно, відбиває темп розвитку науки в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., який пришивиджується і часом стає стрибкоподібним з теоретичним плюралізмом й гносеологічним релятивізмом, що впливає із цього. Наукове співтовариство вчасно зреагувало на ці обставини: з початку ХХІ ст. багато відомих філософів зосередили увагу на теоретичних проблемах наукового пізнання і на тих вищих учбових закладах, де відбувається реальний розвиток різних галузей науки (і філософії, зокрема).

Як відомо, термін «епістемологія» походить від двох грецьких слів: «episteme» – знання і «logos» – наука або раціональність. Власне, епістемологія означає теорію знань [5, р. 6]. Як же визначається «теорія знань» у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.? Останнім часом ми стали свідками вражаючого технічного прогресу, який називають тепер «технологічне перезавантаження» [17]. За визначенням воно передбачає чудово оснащені університетські лабораторії, найновіші досягнення науки і техніки, що є в розпорядженні університетських дослідників, тощо. Проте деякі автори пропонують зовсім інше бачення того, яким має бути університет, якщо він має функціонувати як сила Істини і Блага у світі. Зокрема, автор монографії *Beyond the Modern University: Toward a Constructive Postmodern University* М. Форд представляє альтернативну концепцію університету, який спрямований на реалізацію Істини і Блага. Автор стверджує, що постсучасні університети беруть

активну участь у руйнуванні природного світу, при цьому вчений ідентифікує університетські обов'язки з академічними дисциплінами: філософським матеріалізмом та економікою (сучасна віра в те, що необмежене економічне зростання можливе і бажане), у той час як коріння негативного впливу потрібно знищити й перетворити університет на агента світового Добра і Блага [10].

Усе вищевикладене безпосередньо пов'язане з постмодерністською концепцією знання як постіндустріальної сили виробництва. Постмодерністи стверджують: те, що є дійсно новим в постмодерні, – це зовсім новий тип «людини, яка пізнає». Колишній принцип, який полягає в тому, що набуття знань невіддільне від тренування розуму, все частіше вважається застарілим. Ставлення постачальників і користувачів знання до самого знання, яке постачається й споживається, все більше набирає тенденції ставлення споживача до товарів, які вони виробляють і споживають, тобто форму «квартості». Знання існує й буде вироблятися для того, щоб бути проданим і спожитим: в обох випадках мета – обмін, тобто знання як таке припиняє бути метою.

Незворотність переходу від «людини, яка пізнає» до людини-споживача знань є наріжним каменем постмодерності.

Мета статті – спроба концептуальної реконструкції ідеї духовних факторів Академії Платона в біфуркаційних точках соціокультурних трансформацій постмодернізму.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуальна традиція сучасного/метасучасного університету тісно пов'язана з проблемою філософії постмодерну. «Кейс» постмодерністського суспільства розглядається, як правило, з позиції культурально освіченого соціуму. У «відродженні» університетів ХVІІІ –ХІХ ст., переважно німецьких університетів, вчені вбачать можливість відродження всієї античної культури й традицію платонівської думки зокрема, яку розвивали в університеті Вільгельма фон Гумбольдта. Важливо, що для філософів пост-постмодернізму платонівська думка є базою критики постмодерну та «пост-істини», які, на їхню думку, ведуть до культурального, етичного та ідеологічного традиціоналізму [13].

Як відомо, Платонівська академія – це релігійно-філософська школа, заснована Платоном у 380 рр. до н.е. Платон, творець великої ідеалістичної філософії, проживши, як пишуть біографи, довге та плідне життя, зумів синтезувати пережиті ним філософські впливи в теорію ідей (яку він на схилі віку піддав критиці) й спробував вийти на нове коло філософських проблем [2].

У контексті цієї статті нас цікавить еволюція ранніх «сократичних» діалогів, які присвячені проблемам моралі. Щоб зрозуміти гносеологічні та онтологічні виміри вчення Платона, що утворюють міцний сплав, необхідно згадати, що другим (після

Кратіла) вчителем Платона був Сократ, який був впевнений у існуванні загальнозначущого і досконалого знання. Вважається, що Сократ і був справжнім вчителем Платона, а Платон, безумовно, – найбільш відданим його учнем. Платон слідом за своїм вчителем оголосив діалектику (діалог) роздумом про «істинно суще». Можливість тлінній людині проникнути в «надзоряний світ ідей» забезпечується душею. За Платоном, душа вміщує все справжнє знання, що близьке до сократівського «пізнай самого себе». У платонівській ієрархії буття легко знайти вплив Сократа, зауважують дослідники. Платон онтологізує їх етики, оголосивши Благо верховною ідеєю. З одного боку, поєднане з ідеями Істини і Краси, Благо є найвищою моральною цінністю і метою людини; водночас Благо – це те, до чого прагне все у світі, це загальна мета всесвіту, що надає йому змісту й порядку. Космічне Благо рівнозначне Богу, тобто прагнення людини до досягнення Блага (що й становить її щастя) означає пізнання Блага, тобто Бога. Платонівська ідея про прагнення людини до духовної надчуттєвої реальності може бути перетворена на думку про відчуженість світу та вторинність «печерного» (земного) існування людей, що й було здійснено патристичною традицією, для якої Платон став найвищим філософським авторитетом.

У давніх греків розум був *logos*, у той час як у середньовіччя він став *ratio*. По суті, усі західні університетські академічні ступені отримали латинські титули завдяки розвитку в XIII ст. вищої освіти, внаслідок винайдення прототипу сучасного університету. Останнє пояснює, чому кожен, хто отримує ступінь PhD (*Philosophiae Doctor*) стає за визначенням філософом. Як зауважують дослідники, античні греки та середньовічні мислителі жодним чином не були проти «розуму» (раціональності), вони інтегрували його в більш глибокий концепт «мудрості». Пізніше, в часи Просвітництва, «раціональність» посідала більш поважне місце, ніж «мудрість» [7, р. 23].

Давні греки говорили, що мудрість – це любов до всіх «вищих речей» – до Істини, Блага і Прекрасного. Цю тріаду не можна розділити: Істина, Благо і Краса пов'язані тісними узами. Мудрість передбачала прозорливість і інтуїцію, етичну і політичну мудрість. Благо містило ідею Платона про те, що життя в оточенні прекрасних речей, сприяє красі душі – «прекрасному».

Широко відомо, що в античності філософія як пошук «вищих речей» не означала наявність академічного звання й життя в місцевому університетському містечку. Вона означала форму життя, модель «правильного життя», знання, пов'язані з діями (етики і політика), і пристрасть – *passion, philia, eros*.

Загальновідомо, що в середньовіччі освічений Захід звернувся до церкви. Вищі філософські ідеали, успадковані від греків (Істина, Добродієність і Краса), знайшли відображення в філософсько-теологічних інтерпретаціях біблійного тексту та християнського вчення. Це сприяло розквіту філософії у найтіснішому зв'язку з теологією в провідних центрах знання

середньовічного світу. У псалмах писалося, що пошук мудрості – це пошук Бога, який не просто Благо, Істина і Краса. Він є нескінченна краса, добродієність і істина, поєднані між собою. Блаженний Августин, найбільш впливовий теолог в історії християнства, виголосив, що істинна філософія (у значенні любові до істини) – це любов до Бога. Бог – це те саме світло душі, завдяки якому ми пізнаємо все, як світло сонця, з допомогою якого ми бачимо будь-що. Тому істина – це функція світла Бога, яке освітлює все навкруги нас, освітлює наші уми, що і дозволяє нам пізнати істину. Бог не лише істинний, Бог і є істина [4].

Модерність/Новий час змінила все. Як сказав І. Кант, у модерність людство остаточно подорослішало й досягло своєї зрілості. Модерність означає еру, відмічену «народженням двох близнюків: це сучасні громадянські права та сучасна наука, а також впливом протестантської Реформації, яка пропала фундаментальну ідею особистої відповідальності» [7, р. 29].

Важливо зазначити, що Реформація, яка зародилася в XVI столітті в Західній Європі, зрештою замінила гегемонію Церкви і Короля певною свободою у питаннях релігії, політики, особистої поведінки тощо. І все це в стиснутому вигляді було пред'явлено в наступній фазі – Просвітництві. Розум «звільнився» від мудрості й здобув своє власне життя, яке виходить за рамки відповідних «фреймів». Саме це викликало, як відомо, критику Ніцше стосовно Сократа. Ніцше, який не вибрав «тонкі натяки», сказав, що розум Сократа був «монстром» [1].

Найбільшою втратою в усіх цих трансформаціях була втрата Бога, а з Богом старого «сузір'я» – Істини, Бога і Краси. Розум замінив Істину, й Істина припинила бути метою любові й пошуків усього того, що потрібно було утвердити в моральній людині [9].

Безумовно, центром Просвітництва XVIII ст. була Франція (Вольтер, Д. Дідро, Ж. Л. Д'Аламбер, Ш. Л. Монтеск'є). Проте існували й північні центри Просвітництва (А. Сміт, Д. Юм, Т. Рід, Г. Лессінг і, безумовно, І. Кант). Просвітництво досягається як результат наукової революції XVI і XVII ст. [8].

Реформація, безумовно, стала своєрідним «вікном» до особистої свободи індивіда, що призвело до значних змін, серед яких, на нашу думку, головним є повага до мислення особистості та просування загальної грамотності. Не вдаючись у деталі цієї глибокої трансформації «тектонічних плит» культури, зауважимо, що цей процес сприяв формуванню освіченого середнього класу, що, зі свого боку, викликало гостру потребу в освітніх інституціях – як клерикальних, так і світських.

У США найстарішим університетом є, як відомо, Гарвард, який було засновано у 1636 році. Сьогодні у США, як і у Великобританії, певні «старі» університети, утворені у в кінці XVII – на початку XVIII ст., вважаються абсолютно ексклюзивними. Будучи тривалий час, аж до 20-х рр. XX ст., «чоловічими університетами», вони відомі сьогодні як *Ivy League universities* – університети Ліги Плюща (Гарвардський, Браунський, Єльський, Пенсильванський, Принс-

тонський, Колумбійський, Дартмутський і Корнелльський університети). У Німеччині це Гейдельберзький університет (заснований у 1386 р.), який дав світу в пізньому Просвітництві Гейдельберзьких романтиків.

Кембриджський університет, заснований у 1209 році, і Оксфордський університет (початок XIII ст.) теж є найстарішими університетами західного світу. Сорбонна в 1257–1554 роках була богословським коледжем в латинському кварталі Парижа. У 1554–1794 роках у тому самому кварталі функціонував теологічний факультет Паризького університету, з XVII ст. його поширена інша назва Паризький університет.

У Західній Європі виробилися дві основні моделі університету: німецька і французька. Німецька модель була заснована на ідеях В. Гумбольдта й Ф. Шлейєрмахера: університет підтримує академічні свободи, наукові лабораторії та організовує академічні семінари. У французьких університетах панували жорстка дисципліна, адміністрація контролювала всі аспекти діяльності закладу. До XIX ст. у європейських університетах важлива частина знань перебувала під впливом ідей Відродження, Реформації та Просвітництва. Університети почали готувати студентів до активної світської культури та світського життя [15, р. 154–166].

У епоху Просвітництва університети поступово еволюціонували до захоплення «творчого мислення», і до XVIII ст. кожний університет випускав власний науковий журнал. Проте, як пише Дж. Капуто, уся ця свобода була набута великою ціною – ціною істини й мудрості. Розум відокремився від мудрості та почав жити «власним життям», піднявшись над усім іншим. Це стало однією з основних причин критики, яку Ніцше висловив на адресу Сократа. Таким чином істина припинила бути вимогою, і на «сцені» з'явився автономний індивід модерності [7, р. 31–32]. Тож розум, яким ми його знаємо, – це витвір модерності. Модерність виявляє тенденцію ділити все у світі на дві частини, створивши бінарну опозицію «раціональне – ірраціональне». У модерності істина, безумовно, не була знищена, але значною мірою «урізана» до розмірів розуму (М. Фуко)

Що ж відбувається з Добром, з тією формою Блага, яка, за Платоном, є досконалою, вічною і незмінною сутністю, що існує поза простором і часом? Вчені стверджують, що світ модерну «привів у життя» певні концепції добра, але зруйнував основи для їх серйозного сприйняття. Як результат модерність одночасно потребує добра і руйнує його [14].

Звертаючись до переходу від модерну до постмодерну у XX столітті, варто зауважити, що цей період відзначений двома найбільш помітними ідеями. Теоретики пишуть, що вся постмодерністська теорія – це наслідок «нав'язливої ідеї мови». Найвидатніші мислителі XX століття – Б. Рассел, Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер – перенесли фокус свого аналізу з ідей на мову, у якій ці ідеї відображаються та знаходять своє вираження [3].

Одержимість XX століття поняттям «значення», що стало основою постмодерністських теорій,

часто призводить до нерозв'язності відповідей на центральні питання постмодерну: чому ми тут? І куди ми ідемо? [11].

Центральним словом «постмодерністського повороту» стає герменевтика. Герменевтику розглядають як ключ до постмодерністської мутації ідеї істини. В постмодерні абсолютно все – питання інтерпретації. Оскільки інтерпретація – це не вічні сутності, що «впали з неба», вони здатні змінюватися, і пояснення того, як такі зміни відбуваються, є однією з найважливіших характерних рис теорії інтерпретації [7, р. 31-219].

Культура постмодерну, яка офіційно задекларувала своє існування із середини 50-х років XX ст., відкрила шлях до заперечення метанаративів класичної гуманітарної науки. Основний пафос «Діалектики Просвітництва» М. Горкгайма та Т. Адорно полягає у виклику вірі в історичний прогрес, що затверджується класичною наукою. Автори характеризують шлях розуму починаючи з Ксенофонта, який вбачав у раціоналізації світу засіб його підпорядкування людині, і закінчуючи сучасною наукою у вигляді ідеології, яка ставить вимоги загальності, універсальності, можливості логічної формалізації світу, соціальних відносин і навіть мислення. Тепер, на думку М. Горкгайма та Т. Адорно, розум більше не є «законодавцем», продиктовані ідеологією норми, цінності й моделі функціонування однакові й не допускають заперечень. Просвітництво стає обманом мас, відбувається саморуйнування Просвітництва, регресія його в міфологію [12].

Пропрацювавши деякі концепції М. Фуко і Ю. Хабермаса про «легітимацію знання», постмодернізм розглядає будь-яку форму вербальної організації цього знання як спеціальний тип дискурсу. Відповідно до Ж.-Ф. Ліотара, спроба легітимації власного статусу серед численних «мовних ігор» приводить до виникнення метанаративів (*grand narratives*). Основними організаційними принципами філо-софської думки Нового часу є, за Ліотаром, наративи Просвітництва, Духа та Істини. Для Просвітництва метою будь-якого пізнавального ставлення людини до світу є пізнання Істини. Істина об'єктивна, універсальна й не залежить від «суб'єкта, що пізнає». Постмодернізм заперечує об'єктивну даність Істини: Істина не більше ніж лінгвістичний, історичний і соціальний конструкт. Мова, стверджує Дерріда, передує буттю, конструюючи його. Текстуальність заволодіває онтологією.

Екстралінгвістична реальність – ілюзія. Світ є текст. Дерріда трактує людську діяльність загалом як читання нескінченного тексту світу, заострюючи при цьому проблеми дискурсивності, невизначеності значень [18].

Таким чином, якщо ми перебуваємо в пастці наших символів, традицій, релігій, мов тощо, ми «засліплені» нашою ж культурою, яка стає завадою на шляху розуміння істини. У своїх пізніх текстах Дерріда розмірковує про «завершення світу». Дослідники стверджують, що для Дерріда «кінець світу» визначається смертю – смертю «Іншого» [16].

Безумовно, розуміння проблеми неможливе без посилання на відому книгу Ф. Фукуяма «The End of History», де, власне, і введено поняття «ендизму» («Endism»): тобто Фукуяма і кінець історії, Бодріяр і кінець історії, Лютар і кінець історії. Варто зауважити, що критика Дерріда поняття «ендизму» розглядається в сучасній науці як один із його най-цінніших внесків у постмодерністські філософські дебати [18].

Що ж відбувається з університетами у світі, де відсутні Істина, Благо, Історія, Дух тощо? Постмодернізм, залишаючись значною теоретичною силою, генерував, можливо, найгарячіші дебати в інституціях вищої освіти, оскільки вища освіта – це інституція модерності, хоча його концептуалізація створює досить часто певну плутанину, змішуючись як з передмодерними, так і постмодерними характеристиками. Більшість професорів, що заповнюють коледжі та університети, є продуктами модернізму, відповідно, його відданими захисниками. Вчені-постмодерністи піддають критиці вищу освіту майже в кожному її аспекті – від обов'язкової професорської ієрархії до «обожнювання» науки і наукових методів. Незважаючи на дуже поширене несхвалення постмодернізму і його протагоністів, існує великий пласт теоретиків у галузях філософії і соціальних наук, які відмовлялися від ідентифікації з постмодернізмом, проте визнають, що умовні модерністські визначення не можуть адекватно пояснити екстраординарно швидке поширення ідей постмодернізму [6].

Теоретики розглядають постмодернізм як стиль мислення та погляд на сучасність, що слугує інтерпретативною основою для розуміння сьогоденної університетської ситуації та перспектив її розвитку в нових умовах постмодерну. Як правило, емфаза робиться на трьох характеристиках постмодерністської парадигми: зміна в статусі знання в сучасному суспільстві, «неструктурний» та «нелінійний» спосіб організаційної інтеграції, що виключає жорстку централізацію, упорядкованість і симетрію. Тобто це особлива модель сучасності, яка не дозволяє нав'язування індивіду магістральних життєвих принципів і цінностей. Як демонструють дослідники, у ситуації постмодернізму це привело до нового феномену в університетській освіті, який змінив традиційний статус і місію університету. Існуюча тенденція масового характеру університетської освіти з розширенням її доступності призвела до зниження її якості. Внаслідок зміни в статусі знань виникла комерціалізація освіти, останнє поставило під загрозу автономію університету й академічну свободу. Стратегії викладання й освіти змінюються, рівень їх взаємозалежності знижується. Модернізація вищої освіти означає утворення нового університету із системними ризиками й небезпекою негативного впливу «умов постмодерну» [20].

Постмодернізм і деконструкція в академічному світі асоціюються з їхньою асиміляцією у сфері гуманітарних наук і здобуттям наукових ступенів: від асистента до професора. Проте ці два концепти досі мають потенціал для розриву кліше й впливу на методи викладання. Критики, як правило, зосереджу-

ються на університетських структурах і практиках, організації гуманітарних наук, мові та стилі літературознавчої практики, а також на трансформаціях установлених норм пристойності.

Висновки і пропозиції. Інтелектуальна традиція західних університетів у світлі концепцій «пост-Істини», «пост-Блага», безумовно, є філософською традицією. Проте, соціокультурний «кейс» університетської освіти, як і раніше, розглядається з позиції академічних кіл. Відродження університетів в постмодерні важко аналізувати поза Ренесансом усієї античної культури, що, безумовно, містить традицію Платона, його діалогів. Платонівська методологія для багатьох опонентів постмодерністської «пост-Правди» лежить в основі їх критичної спрямованості, яка, втім, веде до культурально-етичного та ідеологічного традиціоналізму. З іншого боку, загальноприйнятим є усвідомлення того, що університет «змінюється»: все більше університетів, усе більше студентів, постійні дебати про зниження стандартів вищої освіти. Західні інтелектуали намагаються дослідити, що ж відбувається *de facto*. Їхнє основне занепокоєння пов'язане як з управлінням змінами, так і з наміром найкращим чином концептуалізувати ці зміни. Ситуація постмодерну ставить під сумнів, можливо, найфундаментальніше припущення традиційної соціально-філософської теорії про те, що суспільство конструює органічну, об'єктивну реальність, яка формує наше розуміння соціокультурного життя. Крім того, критика теорій Істини, Правди і Добра, які беруть початок із Платонівської академії, виявляє трансформації цих теорій у гуманізмі Відродження, чистоті думок Блаженного Августина, пуританстві Реформації, блиску і розкоші ідей Просвітництва, а також «економізмі» модерності. Теорії ендизму та мультикультуралізму, які були популярні в кінці ХХ століття, продемонстрували свою неспроможність і втратили актуальність. На початку ХХІ століття концепція, яка найкраще відображає пост-постмодерністський поворот у розумінні Істини, – це інтерпретація, тобто герменевтична теорія інтерпретації. Саме вона сьогодні пропонує ключ до ідей правди та об'єктивності. Варто зауважити, що інтерпретація заперечує «чистий розум» і його вікові привілеї. Стверджувати, що абсолютно все є справою інтерпретації, означає відмовитися від Істини на користь релятивізму, звести Істину до рівня «думки», відкрити шлях суб'єктивізму та ірраціональності. Академічне середовище відчуває цей зсув парадигми досить гостро. Не дивно, що нова парадигма інформаційної революції породила абсолютно нове покоління постгуманістичних пророків, таких як К'єркегор і Ніцше, які тепер здаються застарілими (варто відкрити, зокрема, вебсайт Університету Сингулярності).

Університети модерну, що виникли в XVII – XVIII століттях, сьогодні перебувають у стані конфлікту із самими собою. Багато вчених і досі дотримуються ідеалів модерну, що сягають корінням античного світу Платона: університет має бути носієм Істини і Добра у світі. Вони намагаються репрезентувати університети як двигуни прогресу, зокрема з точки

зору «економізму», і одночасно як інституції, що представляють незаангажоване наукове мислення та репозитарії культурної спадщини. Проте їхні опоненти стверджують, що в наш час університети активно сприяють розпаду людських спільнот і руйнуванню природного світу. У зв'язку з цим вчені закликають до змін, які зробили б університети потужними агентами Істини і Добра в пост-постсучасному суспільстві.

1. Ніцше Ф. Шопенгауер як виховател. Сутінки ідолів. Харків : Фоліо, 2023. 192 с.
2. Annas J. Plato's "Republic" and Feminism. *Philosophy*. 1976. 51(197). Pp. 307–321. URL: <http://www.jstor.org/stable/3749607>
3. Appignanesi R., Garratt C., Sardar Z. *Introducing Postmodernism*. London: Icon Books, 2007. 189 p.
4. Augustine St. *Confessions*. Oxford : Oxford University Press, 1998. 356 p.
5. Bernecker S. *Reading Epistemology: Selected Texts with Interactive Commentary*. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2006. 208 p.
6. Bloland H. G. Whatever Happened to Postmodernism in Higher Education?: No Requiem in the New Millennium. *The Journal of Higher Education*. 2005. 76(2). Pp. 121–150.
7. Caputo J. D. *Truth: Philosophy in Transit*. London: Penguin Global, 2014. 283 p.
8. Enlightenment. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>
9. Eriksen D. *Theft of Fire: Orbital Space*. Devon Eriksen LLC. 2023. 495 p.
10. Ford M. *Beyond the Modern University: Toward a Constructive Postmodern University*. Praeger, 2002. 144 p.
11. Halton E. *Meaning and Modernity: Social Theory in the Pragmatic Attitude*. Chicago : University of Chicago Press, 1986. 299 p.
12. Horkheimer M., Adorno Th. W. *Dialectic of Enlightenment*. Stanford : Stanford University Press, 2002. 304 p.
13. Micolajczuk H. *Intellectual Tradition of University: in the Light of Postmodern Post Truth*. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. 60 p.
14. Poole R. *Morality and Modernity*. London: Routledge, 1991. 212 p.
15. Rudy W. *The Universities of Europe, 1100-1914: A History*. Fairleigh Dickinson University Press, 1984. 177 p.
16. Saghafi K. *The World After the End of the World: A Spectro-Poetics*. State Univ of New York Pr. 2021. 178 p.
17. Schwab K., Malleret T. *COVID-19: The Great Reset*. World Economic Forum. 2020. 280 p.
18. Sim S. *Derrida and the End of History*. London : Icon, Totem Books, 1999. 80 p.
19. *The Postmodern University: Contested Visions of Higher Education in Society* / ed. Anthony Smith, Frank Webster. Open University, 1997. 144 p.
20. Vakhovskiy L., Babichev O., Ivchenko T. *Postmodernism and the Perspectives of University Education*. *Postmodern Openings*. 2022. 13(3). Pp. 425–438.

References

1. Nitsche F. (2023). *Shopenhauer yak vykhovatel. Sutinky idoliv* [Schopenhauer as an educator. Twilight of the idols]. Kharkiv : Folio. 192 p. (in Ukrainian)
2. Annas J. (1976). Plato's "Republic" and Feminism. *Philosophy*. 51(197). Pp. 307–321. URL: <http://www.jstor.org/stable/3749607>
3. Appignanesi R., Garratt C., Sardar Z. (2007). *Introducing Postmodernism*. London: Icon Books. 189 p.
4. Augustine St. (1998). *Confessions*. Oxford : Oxford University Press. 356 p.
5. Bernecker S. (2006). *Reading Epistemology: Selected Texts with Interactive Commentary*. Hoboken : Wiley-Blackwell. 208 p.
6. Bloland H. G. (2005). Whatever Happened to Postmodernism in Higher Education?: No Requiem in the New Millennium. *The Journal of Higher Education*. 76(2). Pp. 121–150.
7. Caputo J. D. (2014). *Truth: Philosophy in Transit*. London: Penguin Global. 283 p.
8. Enlightenment. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/enlightenment/>
9. Eriksen D. (2023). *Theft of Fire: Orbital Space*. Devon Eriksen LLC. 495 p.
10. Ford M. (2002). *Beyond the Modern University: Toward a Constructive Postmodern University*. Praeger. 144 p.
11. Halton E. (1986). *Meaning and Modernity: Social Theory in the Pragmatic Attitude*. Chicago : University of Chicago Press. 299 p.
12. Horkheimer M., Adorno Th. W. (2002). *Dialectic of Enlightenment*. Stanford : Stanford University Press. 304 p.
13. Micolajczuk H. (2018). *Intellectual Tradition of University: in the Light of Postmodern Post Truth*. LAP LAMBERT Academic Publishing. 60 p.
14. Poole R. (1991). *Morality and Modernity*. London : Routledge. 212 p.
15. Rudy W. (1984). *The Universities of Europe, 1100-1914: A History*. Fairleigh Dickinson University Press. 177 p.
16. Saghafi K. (2021). *The World After the End of the World: A Spectro-Poetics*. State Univ of New York Pr. 178 p.
17. Schwab K., Malleret T. (2020). *COVID-19: The Great Reset*. World Economic Forum. 280 p.
18. Sim S. (1999). *Derrida and the End of History*. London : Icon, Totem Books. 80 p.
19. Smith A., Webster F. (ed.) (1997). *The Postmodern University: Contested Visions of Higher Education in Society*. Open University. 144 p.
20. Vakhovskiy L., Babichev O., Ivchenko T. (2022). *Postmodernism and the Perspectives of University Education*. *Postmodern Openings*. 13(3). Pp. 425–438.

Ольга ГАЙДАМАЧУК

кандидат філософських наук, доцент кафедри українознавства,
культурології та історії науки
Національного технічного університету
"Харківський політехнічний інститут", м. Харків;
дослідниця групи "Призма Україна" на Форумі трансрегіональних студій, м. Берлін

ORCID: 0000-0002-0005-1380

Email: Olha.Haidamachuk@khpі.edu.ua

ВІЙНА / ПРОБУДЖЕННЯ¹

Анотація. Стаття присвячена дослідженню мотиву пробудження у дискурсі українців про їхній досвід війни, яка, ламаючи інерцію звичного повсякдення й пришвидшуючи час, змушує всіх і кожного гартувати свій погляд у тотальну невизначеність майбутнього й невідкладно реагувати на всі виявлені нею слабкості у системі захисту. Зрушивши з заціпеніння численні суспільні процеси в Україні (що може бути "нагодою" (Я. Грицак) для термінової їх модернізації), війна вимагає (індивідуального, суспільно-державного, міжнародного) пробудження, дослідження багатоманіття проявів якого на індивідуальному рівні здійснюється тут на матеріалі 13 усних напівструктурованих інтерв'ю, записаних автором протягом осені 2022 року. Виявлені в транскрибованих текстах інтерв'ю приклади пробудження (у прямому і переносному значеннях) класифіковано за п'ятьма різновидами, а саме прокинутися як: 1) припинити спати, 2) почати діяти, 3) усвідомити, 4) переосмислити, 5) перебудувати пам'ять. До кожного різновиду підібрано по три приклади з різних інтерв'ю, а також проаналізовано смислові і тональні відмінності наведених прикладів. Основні результати дослідження представлено в створеній автором Таблиці 1, яка супроводжується докладними коментарями. Жоден з виявлених різновидів не є лейтмотивом дискурсу опитаних українців, які переважно комбінували кілька різновидів пробудження у своїх розповідях, подекуди фрагментарних і суперечливих. У подальшій перспективі автор планує дослідити мотив пробудження на ширшому матеріалі, залучивши матеріали ще п'яти колекцій інтерв'ю, зібраних іншими учасниками дослідницької групи "Prisma Ukraïna", а також тексти наукової, публіцистичної і художньої літератури.

Ключові слова: війна, пробудження, різновиди пробудження, пам'ять, тональність спогадів

Olha HAIDAMACHUK

PhD,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science
National Technical University
"Kharkiv Polytechnic Institute", Kharkiv,
2024 Prisma Ukraïna Fellow
at the Forum Transregionale Studien, Berlin

WAR / AWAKENING

Abstract. The article is devoted to the research of the motif of awakening in the discourse of Ukrainians about their war experience. Breaking the inertia of the usual everyday life and speeding up time, the war forces everyone to harden their gaze into the total uncertainty of the future and immediately react to all the weaknesses in the defence system revealed by it. Having moved from numbness numerous social processes in Ukraine (which can be an "opportunity" (Ya. Hrytsak) for their urgent modernization), the war needs an (individual, social-state, international) awakening, the study of the multiplicity of its manifestations at the individual level is carried out here on the material 13 oral semi-structured interviews recorded by the author during the fall of 2022. The examples of awakening (literally and figuratively) revealed in the transcribed texts of the interviews are classified according to five kinds, namely, waking up as: 1) stop sleeping, 2) start acting, 3) realize, 4) rethink, 5) rebuild memory. Three examples from different

¹ Статтю підготовлено завдяки підтримці Gerda Henkel Stiftung.
This article was prepared with the support of the Gerda Henkel Stiftung.

interviews were selected for each kind, and the semantic and tonal differences of the given examples were also analyzed. The main results of the study are presented in Table 1 created by the author, which is accompanied by detailed comments. None of the identified kinds of awakening is the leitmotif of the discourse of the interviewed Ukrainians, who mainly combined several kinds of awakening in their stories, which are sometimes fragmentary and contradictory. In the future, the author plans to investigate the motive of the awakening on a wider material, involving the materials of five more collections of interviews conducted by other participants of the Prisma Ukraïna research group, as well as scientific, journalistic, and fiction texts.

Keywords: war, awakening, kinds of awakening, memory, tonality of memories.

... війна не жде...

Леся Українка "Кассандра" [21, с. 34].

Постановка проблеми. Майбутнє і минуле зустрічаються в "тепер" як різні його проєкції. Війна захоплює знеацька², тим самим ламаючи інерцію сприйняття часу, "не жде" приготувань, прискорює час³, ускладнює стосунки з майбутнім, з довготерміновими планами, а також підриває впевненість⁴ у завтрашньому дні. Вона тут-і-тепер актуалізує минуле для відстеження причинно-наслідкових зв'язків як основи для аналізу, прогнозів, тактик і стратегій життя у війні⁵, "тимчасовість" якої загрожує затягнутися на роки: "війна – це марафон" [12, хв. 45.10], можливо, на все життя чи й назавжди. Кидаючи виклик через (не)відомі / (не)відтерміновані небезпеки, вона водночас змушує кожного гартувати свій погляд у майбутню невизначеність, хай якою страхотливою вона би не здавалася, і готуватися до найгіршого⁶, не дозволяючи нікому заколисати свою пильність підступними "мрійсленнями"⁷. Гартувати погляд допомагають досвід, пам'ять й (нетривке, але регулярне) озирання в минуле, красномовність старовинних руїн якого ще переконливіше лунає на фоні свіжих руїн вже цієї війни: "For nowhere does the past speak so eloquently to the solitary musings of the scholar

as from the midst of ruins"⁸ [30, с. 58]. Цей багатоголосий хор минулого через теперішнє звертається до майбутнього, яке багато в чому залежить від того, красномовність яких саме руїн⁹ виявиться зрештою найпереконливішою¹⁰, адже загроженими є не тільки українська ідентичність, мова, культура, державність, а й весь демократичний світ [15, хв. 20.50]. В реєстрі загроженості війна вимагає (індивідуального, суспільно-державного, міжнародного) пробудження, осмислення багатоманіття проявів якого у дискурсі українців щодо їхнього досвіду війни¹¹, а також чинників, які розпорюшують / консолідує / заколискують його, присвячена ця розвідка.

Аналіз наукових публікацій. Увагу до назрілої необхідності національного пробудження привертала багато українських письменників, митців, громадських

² Сприйняття війни як раптовості підтверджується і на прикладі повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р., про яке, зокрема, пише Denys Shatalov як про the "... war (which took everyone by surprise)" [31, с. 89].

³ За спостереженням Ярослава Грицака, "війни - це такі, знаєте, великі прискорювачі часу" [1, Хв.: 15.10].

⁴ Ця невпевненість може проявлятися як застрягання в тимчасовості, про що, наприклад, пише Valeria Lazarenko: "The feeling of "permanent temporariness" has been persistent among Ukrainians since March 2022" [29].

⁵ (Закордонний і вітчизняний) інтерес до історичного минулого України підігріла поточна війна.

⁶ Наприклад, до майбутньої нової війни, лекала якої, згідно з В. Залужним, вже нині формує ця "війна перехідного періоду" [8].

⁷ Неологізм, запропонований Наталці Зубар на її запит лаконічно перекласти англійське *wishful thinking* у значенні "видавати бажане за дійсне, марні сподівання"

URL: https://www.facebook.com/search/top?q=%D0%BC%D1%80%D1%96%D0%B9%D1%81%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F&locale=uk_UA

⁸ "Ніде минуле не звертається настільки красномовно до поодиноких міркувань розуму, що пізнає, як серед руїн".

⁹ Наприклад, руїни Національного музею Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (на Харківщині) красномовно засвідчують геноцидні наміри кремля. Американського професора Джона Холла руїни цього музею, а також десятків інших українських церков, пам'яток, музеїв, театрів переконали в невідповідності подібних злочинів, бо дійсно йдеться про прицільне знищення української культури. [24]. На початку липня 2024 після ретельного розслідування Служба безпеки України заочно оголосила підозру полковнику збройних сил росії з українським прізвиськом Івану Панченку (командиру 159-го винищувального авіаційного полку Західного військового округу) за злочинний наказ здійснити авіаудар по Національному музею на Харківщині 7 травня 2022 (більше деталей - на офіційному сайті СБУ, URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-povidomya-pro-pidozru-rosiiskomu-polkovnyku-yakui-nakazav-udaryty-po-muzeiu-hryhoriia-skovorody-na-kharkivshchyni>)

¹⁰ "If the destruction war causes is not followed by the construction of a new world, then the task is not to achieve democracy in war but to preserve democracy at war." [28, с.67]

¹¹ Протягом 2022-2023 рр. в рамках проекту Prisma Ukraïna: War, Migration, Memory (Forum Transregionale Studien in Berlin) авторка цієї статті провела 13 усних напівструктурованих інтерв'ю з українцями в Берліні. Корпус цих транскрибованих дискурсів тут досліджується в множинній перспективі "пробудження", яке прямо чи опосередковано проявилось в дискурсі українців.

діячів і науковців¹² упродовж XIX–XXI ст. Історіографію впливу повсякдення українців у протистоянні імперській шовіністичній політиці на національне пробудження¹³ у другій половині XIX – початку XX ст. вивчала Н. Семергей [18], а вплив самого пробудження на Галичині XIX ст. на формування державності – А. Гопшта [5]. Якщо Ю. Присяжнюк вивчає історіографію європейського впливу на модерне пробудження українців [17], то А. Гальчинський присвятив свою монографію темі національного пробудження [3]. У свою чергу, С. Шебелист вказує на позитивні наслідки революції Гідності і початку російсько-української війни 2014 р.: “(р)еволюція гідності та ще більшою мірою підступна путінська агресія на сході неймовірно згуртували українців, прискоривши процес прощання з імперією, пробудження власної ідентичності й усвідомлення спільної відповідальності за долю держави” [22, с. 440]. У руслі посилення цього ефекту А. Вітченко з колегами досліджували особливості духовного пробудження юнацтва у системі національно-патріотичного виховання [2]. Актуальність теми пробудження в контексті поточної російсько-української війни підкреслює О. Гомілко: “українська культура потребує національного пробудження” [4, с. 55]. Водночас дослідниця вказує на суттєві відмінності українського пробудження від руху воук і культури скасування в західній культурі.

Мета статті – в контексті повномасштабної війни Росії проти України дослідити багатоманіття проявів пробудження (у прямому і переносному значеннях цього слова) у дискурсі українців про їхній досвід війни.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна¹⁴, початок якої закарбувався в пам’яті багатьох українців як ранкове пробудження від вибухів, з *одного боку*, асоціюється з кошмаром, а з *іншого боку*, спонукає ще й до метафоричного (інтер¹⁵) національного¹⁶ пробудження (словами

Л. Костенко, “опритомнення”). Адже, *по-перше*, для багатьох українців 24 лютого почалося не з дзеленчання чи пицання будильників, а з потужних артилерійських обстрілів чи гулу літаків¹⁷, звуки яких відчувало не тільки вухо, а й все тіло. Шок від усвідомлення “ненормальності” реальності, в яку їх змусили прокинутися 24 лютого (сновидячи прокинутися в кошмар), водночас з панікою природно міг викликати бажання “прокинутися назад” і разом з тим марні сподівання на “перечекати, пережити це страшне сновидіння”, аж доки це *неправильне не-до-прокидання* не нормалізується само по собі, як це зазвичай буває уві сні: яким би жахливим не було сновидіння, його розвіують сонячні промені, щойно вдасться відкрити очі. Однак переконання, що “все буде добре”, щойно спливе час кошмару, заколисує саму здатність прокинутися.

Натомість, *по-друге*, метафоричне національне пробудження в *реальність-якою-вона-є* сталося, щойно відпало пручання вірити в саму можливість масштабів подібної агресії у XXI ст. Разом з тим, історики нагадали про минулі рецидиви “братньої любові” північного сусіда до українців. Зрештою наче склалися всі пазли: чіткіше проявилася генеалогія цих споконвічних взаємин. Це пробудження в реальність є знаковим, значущим і визначальним, адже саме воно дозволило згуртуватися перед екзистенційною загрозою не тільки для українців, а й для всього людства, яке, на щастя, не змовчало¹⁸. Оця згуртованість, здатність до якої взимку 2022 вразила самих українців своєю потужною дієвістю і силою, повсякчас зазнає медійних атак в інформаційній війні, оскільки РФ постійно шукає слабину в єдності українців, щоб ослабити спротив, розפורшити й дезорієнтувати згуртованість.

Вплив цієї відверто нищівної, нічим не завуальованої війни¹⁹ важко переоцінити: “Russian aggression towards Ukraine in recent years has had a profound impact on the country. Despite the tremendous destruction inflicted on the people, the economy, and the infrastructure, it has triggered a strong sense of national unity, with Ukrainian citizens coming together in defense of their sovereignty and territorial integrity. As a result, Ukraine has gained a greater sense of subjectivity as a state, asserting its independence

¹² Т. Шевченко, І. Франко, М. Грушевський, О. Новаківський, І. Базилович, О. Духнович, М. Лучкай, А. Добрянський, Л. Костенко, О. Забужко тощо.

¹³ Щоправда Н. Семергей використовує слово “пробудження” як синонім слова “відродження”, по суті, ігноруючи суттєві відмінності як значення цих слів, так і тих явищ, що вони позначають.

¹⁴ У масмедійних засобах період російсько-української війни, який розпочався з повномасштабного вторгнення російських військ в Україну в лютому 2022, називають по-різному: “повномасштабна”, “відкрита”, “велика” [https://www.village-culture.com.ua/village/culture/cultural-question/336339-diskusija-pro-termin-velika-vijna], що потребує ретельного осмислення. Останнім часом з незрозумілих причин залунало визначення “велика” [6], [11] тощо.

¹⁵ Посол України в Британії Валерій Залужний у своїй промові 21 липня 2024 р. закликає саме до пробудження й іноземні демократичні суспільства: “Вільні та демократичні нації та їхні уряди мають прокинутися й задуматися: як захистити своїх громадян та їхні країни.” [8].

¹⁶ Заклики до національного (українського) пробудження мають довгий історичний шлейф в українській культурі, що є перспективною темою окремого дослідження.

¹⁷ Документальний фільм «Як у вас почалося 24 лютого?» (5 січня 2023) на YouTube-каналі Ukraïner представляє досвід життя дієвих українців під час війни. URL: https://www.youtube.com/watch?v=2gczd90p32Y

¹⁸ Вірш Олександра Олеся “Європа мовчала” критикує політику невтручання і відповідну реакцію міжнародної спільноти на Голодомор 1930-х в УСРР. Докладніше про це “мовчання” та його наслідки пише Л. В. Онишко [14].

¹⁹ “Фіговий листочок” кремлівського визначення “спеціальна військова операція” не здатен навіть своїм сарказмом прикрити численні факти неоголошеної повномасштабної війни.

on the global stage.” [27, p. 303]. Саме масштабована на всю Україну російська агресія революційно зрушила з пробуксовуючого заціпеніння численні суспільні процеси в Україні, як-то: розвінчання нав'язаних пострадянських міфів, деколонізація²⁰, українізація, зацікавлення українською історією, мовою, культурою локально, регіонально й геополітично, в черговий раз актуалізуючи питання Євроінтеграції і вступу України до НАТО тощо.

Для багатьох українців війна стала “шоковою терапією”, адже вона не тільки змогла “прискорити процес її [української нації] опритомнення, її повноцінного входження у світове співтовариство” [9, с. 9], відмови від статусу “фантому Європи” [9, с. 10], а й зцілення власної історичної пам'яті від “амнезії” [9, с. 10], яку була діагностувала Ліна Костенко в кінці ХХ століття. На позитивний ефект пришвидшення важливих процесів в Україні внаслідок війни вже у ХХІ ст. звертає увагу О. Гомілко: “Війна значно прискорює процеси деколонізації української культури, виявляючи її відкритість до європейської інтеграції та світового співробітництва” [4, с. 57]. В основі всіляких пришвидшень / прискорень, спричинених війною, – терміновість / невідкладність / нагальність змін, від яких залежить виживання, бо, як було зазначено на початку статті, “війна не жде”. І навіть спричинюючи чи “пришвидшуючи” пробудження, вона так само “не жде”.

Мотив “пробудження” прямо чи опосередковано лунає майже в кожному інтерв'ю з українцями щодо їхнього досвіду в цій війні. Група українських дослідників в межах проекту “Prisma Україна: War, Migration, Memo” зібрала протягом 2022–2023 рр. більше сотні інтерв'ю. Внесок авторки цієї статті в спільну колекцію²¹ – 13 напівструктурованих усних інтерв'ю, записаних на диктофон і згодом транскрибованих (близько 240 сторінок тексту). Саме на матеріалах цих 13-ти інтерв'ю (з українцями різних регіонів України, протягом листопада–грудня 2022 року) в цій статті проведено аналіз мотиву “пробудження”. Аналіз виявив 5 різновидів пробудження, що відображено у Таблиці 1 нижче. Якщо такі різновиди, як: *пробудитися*, *почати діяти* й *усвідомити* відповідають прямому й переносним значенням (слова “прокинутися”), наведеним у тлумачному словнику української мови, то такі його різновиди, як:

переосмислити і *перебудувати пам'ять* вказують на непередбачені словником різновиди “пробудження”.

У представленій нижче Таблиці 1 до кожного різновиду підібрано по три приклади з різних розмов. Відмінність у тональності (наприклад, за інтенсивністю вираження емоцій чи за мірою схильності до позитивного / негативного ладу) наведених прикладів співвідносна з якістю і глибиною самого пробудження.

1. *Прокинутися* у прямому значенні – це *припинити спати, пробудитися*. Однак наведені приклади пробудження відхиляються від “норми”, оскільки респонденти згадували своє пробудження 24 лютого 2022 року: попри відповідний часовий атрибут пробудження – *зранку*, респонденти всіляко підкреслюють “ненормальність”²² свого пробудження, тобто його вимушеність, загроженість і звукову неадекватність (*под грохот канонады, потрапили під удар, кричать, від вибухів*). Знову переживаючи травматичний досвід незворотного поділу життя на “до” і “після”, респонденти з діапазону емоційної нейтральності / стриманості переходили переважно на діапазон тривожно-трагічних тональностей. І вже тому це пробудження суттєво виходить за межі прямого / буквального значення: раз-і-назавжди прокинутися в незворотно змінену реальність-війну, пекучу правдивість чого засвідчує розділений спільний досвід: *моя сім'я і ми, я і мої сусідки, моя дружина і я*.
2. Прокинутися у переносному значенні як почати діяти – тут це одна з реакцій на загрозу чи стрес (заціпеніння – (проти)дія – втеча), таке собі дієве оговтання. Йдеться не просто про якусь активність, а про свідоме намагання долати інерцію чи йти проти течії заради того, щоб вибороти собі бодай острівець свободи волі: чи то індивідуально – в мороці трагічно-моторошних новин пробивати шлях промінцям світла, чи то як колективну стратегію – війну сприймати як “зірковий час” стрімкого остаточного відділення й усамостійнення²³.

²² Цікаво, що Леонід Плющ у передмові до українського видання своєї книги “У карнавалі історії” підмічає “ненормальність” радянського часу: радянський період в історії України він називає “особливим часом, коли дія виходить, випадає з нормального, усталеного часу”, але впродовж цього “випадання з історії” відбувається “своя локальна історія”. І тільки після розпаду Радянського союзу “Україна (і всі інші комуністичні країни) повертаються в загальнолюдську історію” [16, с. 51]. Вочевидь, у цій війні в протиставлення вступили не тільки різні “норми” часу, а й різні історичні наративи.

²³ Кризь юнацький максималізм (*максимально, найкращий, повністю, виключно, дуже неправильно, дуже багато* тощо) 20-літньої респондентки лунає засвоєною мудрістю успадкованого травматичного досвіду українців, розчути який допомагає Я. Грицак: “...держава Україна народилася, власне, у вогні революцій і воєн <...>, через те вона має дуже тяжкі родові травми, які відчуваються протягом декількох поколінь” [1, Хв.: 17.47-18.07].

²⁰ Наприклад, Ольга Гомілко пише: “Парадоксально, що українська культура, яка явно потребує деколонізації, лише з початком повномасштабної війни Росії розпочала активно говорити про свою деколонізацію” [4, с. 50].

²¹ Повна колекція включає 13 інтерв'ю О. Гайдамачук, 21 інтерв'ю М. Гоманюка (більше 180 сторінок), 25 інтерв'ю Н. Зайцевої-Чіпак (більше 430 сторінок), 8 інтерв'ю А. Мозолевської (більше 50 сторінок), 21 інтерв'ю В. Середи (майже 250 сторінок) і 16 інтерв'ю Д. Шаталова (380 сторінок). Попри те, що кожен дослідник мав власну тему і власний запитальник, кілька запитань були спільними для всіх, що дозволяє залучати в різних дослідженнях більше емпіричного матеріалу.

Таблиця 1. П'ять різновидів пробудження

1.прокинутися ²⁴ = букв. пробудитися	2.прокинутися= перен. почати діяти ²⁵	3.прокинутися= перен. усвідомити ²⁶	4.прокинутися ²⁷ = перен. переосмислити	5.прокинутися= перен. перебудувати пам'ять
“Моя сім'я прокинулася о 5-тій ранку “под грохот канонады”. Ми жили на північній Салтівці. І зразу потрапили під удар” (харків'янка 60+).	“Я стала більше жити у моменті. Та кожен день помічати якісь події” (харків'янка 20+)	“Деся або в цей вечір чи на другий день до мене прийшло якесь усвідомлення, що це щось таке дуже-дуже погане” (львів'янка 20+).	“Війна все змінила. Війна перевернула життя моєї сім'ї, життя усіх українців. Війна змусила нас переосмислити те, що було раніше, і по-іншому подивитися на те, що буде згодом” (харків'янка 60+).	“Ми жили в дуже гарній країні, в дуже класному такому середовищі. І тільки зараз розумієш, що ти не цінував те, що було тоді” (українець з Херсонщини 20+).
“це була 8 ранку, я проснулася в гуртожитку. Я проснулася від того, що сусідки кричать. Думаю: «Якісь неадекватні! Чого кричати?». (...) Вони такі кричать: «Війна, війна почалася!»” (львів'янка, 20+)	“...максимально зараз найкращий час, щоб культурно повністю відділитися від них... і створити ці ютуб, тіток майданчики виключно в Україні, того що вони ж дуже хитрі і дуже неправильно роблять. І це зараз треба зробити і дуже багато речей, які треба зробити зараз, бо зараз – це прям те, що треба” (львів'янка, 20+)	“дуже часто ми прив'язуємо себе до матеріальних речей і я так само, але якось зрозумілося, що треба вмійте це все залишати, відходить від цього. Що ті стіни, які в тебе є вдома, – дуже добре, що вони є, але вони не найголовніші” (родом з Донеччини харків'янка 40+).	“В общении с украиноязычными знакомыми я стараюсь переходить тоже на украинский язык. Или, например, в транспорте, когда я с кем-то разговариваю по телефону (...), мне комфортнее перейти на украинский, чтобы люди не подумали, что я из России” (харків'янка 40+).	“жизнь была абсолютно запланированная, все было ...расписано наперед, были планы... Думаю, что тогда нам казалось, что мы были счастливые” (харків'янка 40+).
“Уранці моя дружина проснулася від вибухів. Я ще спав” (киянин, 60+)	“Я навчилася бачити прекрасне і круте у кожній миті. Я до цього дійшла нещодавно” (полтавчанка, 20+).	“завдяки війні, люди (...) відчули свою приналежність до творення історії. І свою відповідальність” (родом з Казахстану харків'янка 40+)	“Свобода, коли вона у тебе є, ти її не цінуєш, якщо забрали твій дім, твою країну, ти починаєш її цінувати” (полтавчанка 20+)	“Потім, коли 24 лютого настало, ми розбіглися, і ми згадували це, то я кажу: «Ми знали, що це таке буде. Що щось буде не так (...)». І я розумію, що більше ми не будемо так гуляти, як раніше” (полтавчанка 20+)

Таблицю створено автором статті - О. Г.

²⁴ 1) Переставати спати, дрімати; пробуджуватися від сну; будитися, просипатися // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁵ 2) *перен.* Виходячи зі стану спокою, застою і т. ін., ставати активним, діяльним. // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁶ 3) *перен.* Проявлятися, виникати (про думки, почуття, стан і т. ін.). // <https://sum11.com.ua/prokydatysja/>

²⁷ Словникове значення 4) не трапляється в текстах інтерв'ю: *перев. недок., діал.* Зрідка зустрічатися, траплятися. <https://sum11.com.ua/prokydatysja/> Натомість чітко простежується зсув в осягненні дійсності, тобто зміни в її осмисленні.

І хоча наведеним прикладам властивий радше позитивний діапазон тональностей, варто зазначити, що, по суті, протидія містить потужний потенціал негативу (агресія у відповідь на агресію тощо).

3. *Прокинутися* у переносному значенні як *усвідомити* – це нарешті досягнути якусь подію, явище у тій повноті, яка раніше була недоступна чи то через своєрідну полуду на очах / сліпу пляму, чи то через брак кількох елементів (пазлів) цілісності. Так, Оксана Забужко ділиться спостереженням, що на її пам'яті Захід тричі “відкривав для себе Україну” [7, с.129], адже щоразу, та ще й досі, перешкоджає “полуда” [7, с.132], яку системно сипле в очі іноземним спільнотам російська пропаганда. Війна з “полудою” в інформаційному полі ведеться постійно і, отже, нові відкриття ще попереду.

У першому прикладі йдеться про особисте переживання певного зашкалу емоцій, який певний час заважав сприйняти реальність, усвідомлення якої згодом приходиться через відчуття чогось дуже-дуже-поганого (сильні відчуття все ще затуманюють ясність сприйняття). У другому прикладі респондентка через узагальнююче *ми* підводить до особистого досвіду свідомого зсування акцентів / зміщення в ієрархії цінностей: (колись) *найголовніше* – (тепер) просто *дуже добре*. За цим прочитується усвідомлення, що домівка є чимось більшим за суму стін, ієрархію яких: *тих, що є / нема вдома* – змінено під тиском пережитого. Якими б дорогими (буквально й переносно) не були стіни власної доміки, щойно вони в небезпечному середовищі стають загрозливою пасткою для всієї родини, то поступаються своїм місцем в ієрархії цінностей чужим, але безпечнішим стінам. Дистанціювання як набути / здобути вміння. У третьому прикладі респондентка обирає дистанцію дидактично-пафосного безособового узагальнення (*люди*) досвіду, відчуття якого ще не викристалізувалося в ясність усвідомлення.

4. *Прокинутися* у переносному значенні як *переосмислити* – значить не просто змістити чи уточнити акценти, а радше – після критичної ревізії системи власних поглядів на якісь події / явища / тощо одержанті зрештою цілком оновлене осмислення, яке певним чином є точкою неповернення (до попереднього осмислення). Про вимушену через війну зміну оптики йдеться у першому прикладі: *війна перевернула життя, війна змусила переосмислити, по-іншому подивитися*. Навряд чи подібний досвід передбачає тимчасовість глибоких змін і тим більше повернення до попередньої (дискредитованої) оптики. Саме про дискредитацію йдеться і в другому прикладі, оскільки російськомовна українка з Харкова соромиться (почувається *дискомфортно*) за кордоном у публічному просторі серед випадкових іноземців-незнайомих говорити телефоном російською мовою, яка в її свідомості перетворилася на маркер росіянина (агресора). Попри те, що російсько-

українська війна триває з 2014 року, тільки повномасштабне вторгнення Росії в Україну, позбавивши її можливості жити у власному домі, змусило її переосмислити свою ідентичність. Крім того, само-обмеження у вживанні російської мови у публічному просторі можна інтерпретувати як протест проти привласнення кремлем права на “захист” всіх російськомовних, особливо після демонстрації того, що собою такий “захист” і “звільнення” представляють. У третьому прикладі йдеться про досягнення через ефект втрачених можливостей справжніх цінностей, де метафора власного дому / простору теж відіграє центральну роль. Порівняння досвіду мешкання в своєму (втраченому) домі з досвідом проживання в чужому (орендованому) житлі оприявнює раніше непомітні сенси свободи²⁸ (як в масштабі приватного простору, так і в масштабі простору чужої країни).

5. *Прокинутися* у переносному значенні як *перебудувати пам'ять* значить ретроспективно, під впливом нового / поточного досвіду, змінити свої спогади (їхню оцінку чи якість). Цілком звичайне, зі своїми численними недоліками, життя “до” травматичних подій більшість респондентів оцінює як цілком щасливе, хоча фактично переживання цього щастя як таке відсутнє у пам'яті, але “приписане” туди постфактум під впливом пережитого згодом травматичного досвіду, як, наприклад, у першому прикладі: *тільки зараз розумієш* (тепер перебудовуєш свій спогад про минулий досвід того), *що не цінував*. І схожим чином у третьому прикладі респондентка “перепише” свої спогади про колишнє життя, ретроспективно додаючи в них колективні передбачення: *Ми знали, що це таке буде*. Другий приклад відрізняється від двох попередніх насамперед своєю тональністю, бо під впливом нового досвіду у спогаді про щастя минулого життя саме щастя ставиться під сумнів, попри те, що поточне життя, схоже, не має ні колишньої розпланованості, ні, отже, визначеності: (зараз) *Думаю, що тогда* (ретроспективно) *нам казалося* (тобто не були, а просто здавалося), *що ми були щасливіє*. Разом із втратою інерції *життя за планом* забракло впевненості у щасті такого життя. І якщо в першому й третьому прикладах відчувається акцент на втраченому (минулому, якому ретроспективно приписують більшу цінність), то в другому

²⁸ Л. Филипович і О. Горкуша, порівнюючи “руський мір” і “український світ”, звертають увагу і на особливу цінність свободи для українців: For Ukrainians, the value of freedom is fundamental for both ontological and anthropological models. Here freedom is understood in its positive connotation (freedom to create something new, better, more comfortable, freer). This is an inalienable property of every effective conscious person. [25, p. 26]

прикладі відчувається акцент на набутому (майбутньому, яке через сумнів ретроспективно знецінює якість минулого життя).

Виявлені різновиди пробудження засвідчують суттєві зрушення у ставленні українців до себе, до єдності, до своєї країни, до часу в усіх його вимірах, до власної пам'яті тощо. Однак очевидно, що виявлені п'ять різновидів (пробудитися як припинити спати, як почати діяти, як усвідомити, як переосмислити чи як перебудувати пам'ять) далеко не вичерпують весь потенціал можливостей, заданих, наприклад, Ліною Костенко в її міркуваннях про національну ауру українців. Те, наскільки глибоким і багатоплановим може бути пробудження, варто проілюструвати цитатою з одного інтерв'ю, взятого А. Мозолевською:

“Війна (сміється)... Війна – це руйнація, це смерть, це біль. Але, з іншої сторони, це зміцнення, це свідомість, це розуміння, це любов, це усвідомлення себе, життя, цінностей, переосмислення цінностей, напевно, навіть десь в першу чергу, коли ти, тікаючи з дому не забираєш, не знаю, золото і дорогі прикраси, а забираєш сімейні фотографії. Тому що ти не знаєш, чи ти повернешся додому. Змінилося переосмислення того, наскільки ми були сліпими до Росії, до музики, до культури. Коли почав розбирати з 91-го, а потім ще далі туди назад, на 100 років назад історію, ти розумієш, скільки нас справді знищували, вбивали. Не розумієш, чому це було стерто, пробачено. Розумію, що це все внеслося з пропагандою, але дуже хочеться працювати, знімати, говорити, щоб більше цього не повторилося” (українка 25+ з Києва).

Багатоплановість цього пробудження проявляється як в багатоманітті його тональностей (бентежність, трагізм, траур, але й стійкість, зібраність, щирість, уразливість, самокритика, непоступливість, обурення, спротив, наснага тощо) чи в задіяності історичної пам'яті, так і в масштабуванні індивідуального пробудження на колективне, поколіннєве, генераційне, національне пробудження. Себто пробудження – це складний і тривалий процес: “пробудження, крім позначення певного психофізіологічного стану, означає також і перехід до нового бачення світу. В цьому контексті вельми важливо, що пробудження є водночас опам'ятанням і спам'ятанням своєї ідентичності, глибинної сутності і, водночас, вихід із стану спокою, застою, стагнації; пробудження є проростанням, заклик до активної діяльності. Людина будиться, просипається, опам'ятовується, приходить до себе, оживає, думає і вирішує, повертається загалом до власних первнів – питомих вихідних спадкових засад мислення, думання, поведінки і діяльності” [10, с.176]. Звернімо увагу, що автори концентрують своє комплексне визначення “пробудження” довкола осердя “пам'яті”: опам'ятання, спам'ятання, опам'ятовується, повертається до власних первнів. А пам'ять, в свою чергу, актуалізує минуле.

Задовго задивлятися в те минуле, яке, здавалось би, відоме як безпечне і під впливом війни, можливо, сприйняте за ідеальне, – це ризикувати потрапити у пастку, бо “ідеалізоване” заднім числом минуле, якою б спокусливою не здавалася “втеча” в нього, заступає реальність, заколисує пильність і посилює вразливість. Тому важливий не зачарований погляд в минуле, а критичне переосмислення здобутого досвіду, включно з визнанням, аналізом, розбором помилок задля щонайменше мінімізації їх у майбутньому. Але також задля якісної перебудови тих суспільних систем, які регулярно дають збій. Крім того, варто розуміти, що минуле й, особливо, інтерпретації історій про нього нерідко використовують як зброю [32, с. 327] в цій гібридній війні. Як зброя функціонує навіть тональність ворожнечі в медіадискурсі: “В умовах повномасштабної війни мова ворожнечі легітимована як засіб дегуманізації ворога, є формою зброї, використовується в публічному й офіційному дискурсах, перетворюється на специфічний жанр медіамистецтва тощо” [20, с. 115]. Важливу роль також грає тональність спротиву й стійкості, закорінені в поколіннєву пам'ять: час від часу обертатися на минуле, оновлюючи пам'ять і спираючись на історичний досвід, варто вже для того, щоб пам'ятати, хто ти, хто радше на твоєму боці, а хто радше твій ворог, і звідки твоя сила. Леонід Плющ підкреслює необхідність переосмислення історії для визначення майбутнього: “Політика є історія, обернута у майбутнє. Ми не можемо змінити минулого, але можемо його переосмислити, і залежно від того, який сенс ми вкладаємо в історію, визначиться майбутнє” [16, с. 29]. Війна як прискорювач часу (Я. Грицак) не зволікає з позбавленням нас минулого-теперішнього-і-майбутнього, але водночас саме вона змушує нас гартувати свій погляд у тотальну невизначеність і готуватися до найгіршого, не дозволяючи нікому заколисати нашу пильність підступними “мрійсленнями” (Н. Зубар).

Висновки і пропозиції. Дослідивши мотив пробудження в дискурсі 13-ти цивільних українців про їхній досвід війни, виявлено п'ять різновидів пробудження, переважна більшість яких мають метафоричне значення. Жоден з виявлених мотивів пробудження в їх різноманітті (прокинутися як припинити спати, почати діяти, усвідомити, переосмислити, перебудувати пам'ять) не є лейтмотивом дискурсу українців. Радше в кожному з проаналізованих 13-ти інтерв'ю спостерігається певна комбінація кількох різновидів пробудження, які часом проявляються фрагментарно чи суперечливо. Тому перспективним здається подальше дослідження мотиву пробудження на ширшому матеріалі, зокрема шляхом аналізу текстів інтерв'ю решти п'яти колекцій, зібраних дослідницькою групою “Prisma Ukraina”, а також через порівняння і зіставлення мотивів пробудження в різних наукових, публіцистичних і художніх текстах.

Отже, війна не тільки жорстоко пробуджує (від сну чи забуття), а ще й терміново гуртує для кращої координації й співпраці в режимі “максимальної концентрації сил для виживання” [8]. Хоча війна безжально зриває маски (поляризує свій-чужий) й люто нищить, але водночас вона ж відкриває нові можливості для всіх тих, хто крізь марево невизначеності рухається вперед, працює на перспективу. Тобто важливо сприймати, словами українського історика Ярослава Грицака, війну не тільки як катастрофу, а ще й як нагоду, як сприятливі умови для невідкладної модернізації [12, хв. 36.20]. Тим більше, що сприятливі умови ця війна відкриває не тільки для України. Так, наприклад, Тімоті Гартон Аш пише про відкриття великих можливостей як для України, так і для Європи [23]. Але це справедливо і для всього цивілізованого світу.

- Війна як катастрофа. Війна як нагода. Подкаст Ярослава Грицака. 5 червня 2023. Тривалість 42.36. *YouTube Channel “Ukrainians”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1ITfW32NT0Y>
- Вітченко А. О., Антоненко Т. С., Горовий О. В. Духовне пробудження юнацтва у системі національно-патріотичного виховання. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 2023. 2(106). С. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-45-58>
- Гальчинський А. С. Час національного пробудження. Публіцистичне есе. Київ: НІСД, 2004. 152 с.
- Гомілко О. Деколонізація української культури: політика воук чи національне пробудження? *Філософська думка*, 2023. 3. С. 49–58. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049>
- Гопшта А. Вплив пробудження національної свідомості українців на західноукраїнських землях у XIX ст. на формування державності. *Молодий вчений*, 2023. 1 (113). С. 14–18. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-4>
- Долгов І. Велика війна в Україні і ядерний шантаж РФ: небезпечна стратегія Кремля, березень 2024. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3837360-velika-vijna-v-ukraini-j-adernij-santaz-rf-nebezpecna-strategia-kremla.html>
- Забужко О. Найдовша подорож. Київ: Видавничий дім “КОМОРА”, 2022. 168 с.
- Залужний В. Російсько-українська війна як війна перехідного періоду. *Українська Правда*, 22 липня 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/22/7466922/>
- Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала. *Наукові Записки*. 1999. Том 17. Філологія. С. 3–10. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43036277-9461-4d24-b6a3-a18/content>
- Крисаченко В., Степико М. Національне пробудження. *Політичний менеджмент*, 2005. С. 173–179.
- Матвіїшин І. Чи змінила велика війна погляд Заходу на Україну та її минуле: дискусія істориків у Празі 2 липня 2024. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vijna-zminyla-pohlyad-ukrayina-zakhid-istoryky/18169.html>
- Наталка Зубар: Не треба повертати мавп до зоопарку / Жадан, Стандарти кухонно-диванної експертизи. *YouTube Channel “Радіо Харпія”*, 26 липня 2024. Тривалість: 36.20. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vElfjy7T3KU&t=328s>
- Олег Сенцов про війну: “Живемо у постійній брехні, треба це закінчувати”. Інтерв'ю Жанни Безп'ятчук. 27.07.2024. 42.04 хв. *YouTube Channel “BBC News Україна”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75Ybs3y60Eo>
- Онишко Л. В. На шляху до історичної справедливості: до 80-х роковин голодомору. *Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць*. Вип. 2. К.: «НБЦ «Пріоритети», 2012. С. 253–261. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/2804/1/zbrnyk2.pdf#page=254>
- Пекар В. Як і коли закінчиться війна?: Проект “Вечір Середи” (з Софією Середою) 31 липня 2024. 47.11 хв. *YouTube Channel “Українська Правда”*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LPttvc_PNEo
- Плющ Л. У карнавалі історії: Свідчення / Переклад з рос. Дзвінки Матіяш. Київ: Видавничий дім “КОМОРА”. 2018. 720 с.
- Присяжнюк Ю. П. Європейський вплив на модерне пробудження українства у сучасній історіографії. *Історіографія і джерелознавство. Гуржіївські історичні читання*. 2011. №4. С. 46–50.
- Семергей Н. Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження в другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять*. 2020. №1(42). С. 71–80.
- Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Перекл. з англ. А. Котенко, О. Надтока. 4-те вид. Київ: Дух і Літера. 2021. 464 с.
- Сорока Ю. Культурне розмаїття у соціологічній перспективі: полікультурне суспільство, влада, діалог. *Ideology and Politics Journal*, 2022. № 2(21). С. 105–118. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00006
- Українка Л. Кассандра. *Повне академічне зібрання творів у 14 томах. Том 2. Драматичні твори (1907-1908)*. Луцьк: ВНУ імені Лесі Українки, 2021. С. 9–98.
- Шебелист С. Пробудження приспаної України. *У серці – Україна : поезія, проза, есе, історії із*

- життя, статті, інтерв'ю : збірник / Літературна студія «Заспів» ; Кафедра української літератури ; Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка ; редакторка-упорядниці, авторка передмови Галина Білик. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. С. 432–440. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20460/1/364.pdf>
23. Ash T. G. Ukraine in Our Future. Ukraine faced extraordinarily challenges. But it also presents a challenge for Europe – and a great opportunity. *The New York Review*. February 23, 2023. [digital resource] URL: <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash/>
 24. California law professor investigating cultural genocide in Ukraine / Денис Волоха, 23.07.2024 In: “Голоси війни”. *YouTube Channel “Харківська правозахисна група”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8jnfyyUdrlc&list=LL&index=1>
 25. Fylypovych L., Horkusha O. “”Ruskiy Mir” and “Ukrainskyi Svit”: Ontological and Anthropological Antagonists”. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: 2024. Vol. 44 : Iss. 5, Article 3. P. 18–35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2518>
 26. Gálik, S., & Gáliková-Tolnaiová, S. The Gutenberg Galaxy and its “Twilight” in the Context of Contemporary Electronic Media. *Human Affairs* 24, 2014. P. 461–469. DOI: 10.2478/s13374-014-0241-x
 27. Golovakha Evgenii; Ivashchenko-Stadnik Kateryna; Mikheieva Oksana; Sereda Viktoriya. From Patronalism to Civic Belonging: The Changing Dynamics of the National-Civic Identity in Ukraine. *Madlovics, Bálint; Magyar, Bálint (eds.). Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*. Budapest: Central European University Press, 2023. Pp. 297–330. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/85026/9789633866641.pdf?sequence=1>
 28. Kiryukhin D. The Debates in War and Democracy. *Philosophical Thought*. 2024. 1. P. 56–70. <https://doi.org/10.15407/fd2024.01.056>
 29. Lazarenko, V. “Let the State Decide It All for Me”: The Role of Migration and Integration Policy in the Decision-Making of Ukrainian Refugee Women in Germany. *Journal of International Migration and Integration / Revue de l'intégration et de la migration internationale*. 2024. <https://doi.org/10.1007/s12134-024-01138-9>
 30. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. The making of typographic man. University of Toronto Press, 1962. 294 p. URL: https://www.ocopy.net/wp-content/uploads/2017/10/mcluhan-marshall_the-gutenberg-galaxy-the-making-of-typographic-man.pdf
 31. Shatalov D. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, vol. 67, no. 1–2, 2023. Pp. 71–93. DOI: 10.23858/EP67.2023.3322
 32. Tanner J. The Politics of Memory and the Task of Historians *The Politics of Historical Thinking. Old and New Roles Revisited*. Ed. by Berber Bevernage and Lutz RaPhael. Volume 5. DE GRUYTER OLDENBOURG. 2023. P. 327–349.

References

1. *Viina yak katastrofa. Viina yak nahoda. Podcast Yaroslava Hrytsaka* [War as a catastrophe. War as an opportunity. Yaroslav Hrytsak's podcast.] June 5, 2023. Duration 42.36. *YouTube Channel “Ukrainians”*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1ITfW32NT0Y> (in Ukrainian).
2. Vitchenko A. O., Antonenko T. S., Gorovy O. V. (2023). *Dukhovne probudzhennia yunatstva u systemi natsionalno-patriotichnoho vykhovannia* [Spiritual Awakening of Youth in the System of National Patriotic Education]. *Dukhovnist osobystosti: metod-olohiia, teoriia i praktyka*. 2(106). Pp. 45–58. DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310/2023-106-2-45-58> (in Ukrainian).
3. Halchynskiy A.S. (2004). *Chas natsionalnoho probudzhennia. Publitsystychnе ese* [The Time of National Awakening. Journalistic essay]. Kyiv: NISD. 152 p. (in Ukrainian).
4. Homilko O. (2023). *Dekolonizatsiia ukrainskoi kultury: polityka vouk chy natsionalne probudzhennia?* [Decolonization of Ukrainian Culture: Vouk policy or National Awakening?]. *Philosophical Thought*. 3. Pp. 49–58. URL: <https://doi.org/10.15407/fd2023.03.049> (in Ukrainian).
5. Hopshta A. (2023). *Vplyv probudzhennia natsionalnoi svidomosti ukraintsiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh u KhIKh st. na formuvannia derzhavnosti* [The Influence of the Awakening of National Consciousness of Ukrainians in the Western Ukrainian Lands in the 19th Century. on the Formation of Statehood]. *Molodyi vchenyi*. 1 (113). Pp. 14–18. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2023-1-113-4> (in Ukrainian).
6. Dolhov I. (2024). *Velyka viina v Ukraini i yaderniy shantazh RF: nebezpechna stratehiia Kremlia* [The Great War in Ukraine and Russian nuclear blackmail: the Kremlin's dangerous strategy]. March. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3837360-velika-vijna-v-ukraini-j-adernij-santaz-rf-nebezpechna-strategia-kremla.html> (in Ukrainian).
7. Zabuzhko O. (2022). *Naidovsha podorozh* [The longest journey]. Kyiv: Publishing house “KOMORA”. 168 p. (in Ukrainian).
8. Zaluzhnyi V. (2024). *Rosiisko-ukrainska viina yak viina perekhidnoho periodu* [The Russian-Ukrainian war as a war of transition period]. *Ukrainska Pravda*,

- July 22. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/07/22/7466922/> (in Ukrainian).
9. Kostenko L. (1999). *Humanitarna aura natsii, abo defekt holovnoho dzerkala* [The Humanitarian Aura of the Nation, or the Defect of the Main Mirror]. *Naukovi Zapysky. Philologie*. Vol. 17. P. 3–10. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/43036277-9461-4d24-b6a3-db7feb0cea18/content> (in Ukrainian).
 10. Krysachenko V., Stepyko M. (2005). *Natsionalne probudzhennia* [National awakening]. In: *Politychny menedzhment*. Pp. 173–179. (in Ukrainian).
 11. Matviishyn I. (2024). *Chy zminyly velyka viina pohliad Zakhodu na Ukrainu ta yii mynule: dyskusiia istorykiv u Prazi 2 lypnia* [Did the Great War Change the West's View of Ukraine and its Past: a Discussion of Historians in Prague July 2, 2024]. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/viyana-zminyly-pohlyad-ukrayina-zakhid-istoryky/33018169.html> (in Ukrainian).
 12. *Natalka Zubar: Ne treba povertaty mavp do zooparku* (2024) [There is no need to return the monkeys to the zoo]. *Zhadan, Standarty kukhonno-dyvannoï ekspertyzy* [Standards of kitchen-sofa examination]. *YouTube Channel "Radio Khartia"*, July 26, 2024. Duration: 36.20. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vElfjy7T3KU&t=328s> (in Ukrainian).
 13. *Oleh Sentsov pro viinu: "Zhyvemo u postiinii brekhni, treba tse zakinchuvaty"* (2024) [Oleh Sentsov on the war: "We live in a constant lie, we must end it."]. *Zhanna Bezpyachuk's interview. 27.07.2024*. Duration: 42.04 хв. In: *YouTube Channel "BBC News Ukraine"*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=75Ybs3y60Eo> (in Ukrainian).
 14. Onyshko L.V. (2012). *Na shliakhu do istorychnoi spravedyvosti: do 80-ky rokovyn holodomoru* [On the way to historical justice: to the 80s anniversary of the Holodomor]. *National and Historical Memory: Coll. of science works*. Vol.2. Kyiv: «NVTs «Priorityty». Pp. 253–261. URL: <https://elibrary.ivinas.gov.ua/2804/1/zbirnyk2.pdf#page=254> (in Ukrainian).
 15. Pekar V. (2024). *Yak i koly zakinchytsia viina?: Proekt "Vechir Sereidy"* [How and when will the war end?: "Wednesday Evening" project] (with Sofia Sereida) July 31. Duration 47.11. *YouTube Channel "Ukrainska Pravda"*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=LPttvc_PNEo (in Ukrainian).
 16. Pliushch L. (2018). *U karnavali istorii: Svidchennia* [In the Carnival of History: Evidence] / Transl. from Russian by Dzvinka Matiiash. Kyiv: Publishing Haus "KOMORA". 720 p. (in Ukrainian).
 17. Prysiashniuk Yu.P. (2011). *Yevropeyskyi vplyv na moderne probudzhennia ukrainstva u suchasniï istoriohrafii* [European influence on the modern awakening of Ukrainianism in modern historiography]. *Istoriografii i dzhereloznavstvo. Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vol. 4. Pp. 46–50. (in Ukrainian).
 18. Semerhei N. (2020). *Istoriografii vplyvu povsiakdennoho zhyttia ukraintsv na natsionalno-kulturne probudzhennia v druhii polovyni KhKh – pershii tretyni KhKh stolittia* [Historiography of the influence of everyday life of Ukrainians on the national and cultural awakening in the second half of the 19th - the first third of the 20th century]. *Istorychna pamiat*. №1(42). Pp. 71–80. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14302/3/Semerhei.pdf> (in Ukrainian).
 19. Snyder T. (2021). *Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Biorus 1569-1999* [Transformation of nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569-1999] / Transl. from English by A. Kotenko, O. Nadтока. 4th Ed. Kyiv: Dukh i litera. 464 p. (in Ukrainian).
 20. Soroka Yu. (2022). *Kulturne rozmaittia u sotsiolo-hichnii perspektyvi: polikulturne suspilstvo, vlada, dialoh* [Cultural diversity in a sociological perspective: multicultural society, power, dialogue]. *Ideology and Politics Journal*. № 2(21). Pp. 105–118. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00006 (in Ukrainian).
 21. Ukrainka L. (2021). *Kassandra [Cassandra]. Complete academic collection of works. In 14 volumes. Volume 2. Dramatic works (1907-1908)*. Lutsk: VNU imeni Lesi Ukrainky. P. 9–98. (in Ukrainian).
 22. Shebelyst S. (2022) *Probudzhennia pryspanoi Ukrainy* [Awakening of sleeping Ukraine]. In *The Heart – Ukraine. U serci – Ukrayina : poeziya, proza, ese, istoriyi iz zhyttya, statti, interv'yu : zbirnyk* [In the heart – Ukraine: poetry, prose, essays, stories from life, articles, interviews: collection] / Literaturna studiya «Zaspiv» ["Zaspiv" Literary Studio]; Kafedra ukrayins'koyi literatury [Department of Ukrainian literature] Poltavskyj nacionalnyj pedagogichnyj universytet imeni V. G. Korolenka [Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University]; redaktorka-uporyadnyca, avtoroka peredmovy [editor-compiler, author of the foreword] Galyna Bilyk. Poltava : PNPu imeni V. G. Korolenka. Pp. 432–440. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/20460/1/364.pdf> (in Ukrainian)
 23. Ash Timothy Garton. (2023). *Ukraine in Our Future. Ukraine faced extraordinarily challenges. But it also presents a challenge for Europe - and a great opportunity. The New York Review*. February 23. [Digital resource]. URL: <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash/>
 24. California law professor investigating cultural genocide in Ukraine, Denys Volokha, 23.07.2024 *"Holosy*

- viiny". YouTube Channel "Kharkivska pravozakhysna hrupa". URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8jnfyyUdrlc&list=LL&index=1>
25. Fylypovych L., Horkusha O. (2024). "Ruskiy Mir" and "Ukrainskyi Svit": Ontological and Anthropological Antagonists," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 44: Iss.5, Article 3. Pp. 18-35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2229.2518>
26. Gálik S. & Gáliková-Tolnaiová S. (2014). The Gutenberg Galaxy and its "Twilight" in the Context of Contemporary Electronic Media. *Human Affairs* 24. Pp. 461–469. DOI: 10.2478/s13374-014-0241-x
27. Golovakha Evgenii, Ivashchenko-Stadnik Kateryna, Mikheieva Oksana, Sereda Viktoriya. (2023). *From Patronalism to Civic Belonging: The Changing Dynamics of the National-Civic Identity in Ukraine*. Madlovics, Bálint; Magyar, Bálint (eds.). *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion*. Budapest: Central European University Press. Pp. 297–330. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/85026/9789633866641.pdf?sequence=1>
28. Kiryukhin D. (2024). The Debates in War and Democracy. *Philosophical Thought*, 1. Pp. 56–70. <https://doi.org/10.15407/fd2024.01.056>
29. Lazarenko V. (2024). "Let the State Decide It All for Me": The Role of Migration and Integration Policy in the Decision-Making of Ukrainian Refugee Women in Germany. *Journal of International Migration and Integration / Revue de l'integration et de la migration internationale*. URL: <https://doi.org/10.1007/s12134-024-01138-9>
30. McLuhan M. (1962). *The Gutenberg Galaxy. The making of typographic man*. University of Toronto Press. 294 p. URL: https://www.ocopy.net/wp-content/uploads/2017/10/mcluhan-marshall_the-gutenberg-galaxy-the-making-of-typographic-man.pdf
31. Shatalov D. (2023). Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*. Vol. 67, no. 1–2. Pp. 71–93. DOI: 10.23858/EP67.2023.3322
32. Tanner J. (2023). The Politics of Memory and the Task of Historians. *The Politics of Historical Thinking. Old and New Roles Revisited*. Ed. by Berber Bevernage and Lutz RaPhael. Vol. 5. DE GRUYTER OLDENBOURG. Pp. 327–349.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.6>
УДК 316. 42

Наталія ГЛЕБОВА

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-3417-1337
Email: nat.glebova2005@gmail.com

Людмила ГЛИНСЬКА

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0000-0003-2223-2024
Email: glinskay.lyudmila2016@gmail.com

Олександр ДЕМЧИК

кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціології та філософії
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького

ORCID: 0009-0001-3307-5899
Email: demchyk.oleksandr@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу особливостей становлення та самореалізації сучасної української жінки в умовах російсько-української війни. Стверджується, що самореалізація є переважно свідомим, цілеспрямованим процесом розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Становлення суспільно активної та гармонійно розвиненої особистості жінки великою мірою залежить від особистих зусиль самої людини, орієнтованих на самовдосконалення та самореалізацію як невідмінну умову досягнення успіху у житті. В умовах сучасної трансформації суспільства відбувається подальша зміна гендерних стереотипів та гендерних ролей. Усе більше жінок відмовляються від традиційно приписаних їм гендерних ролей і опановують нові соціальні сфери й відповідні соціальні ролі. Складність ситуації для жінки полягає тут у необхідності поєднання різних статево-рольових моделей поведінки. Виявлено, що, незважаючи на гендерні стереотипи та упередження, багато жінок в умовах воєнного стану взяли активну участь у бойових діях, виконанні завдань бойового забезпечення, наданні медичної допомоги та у виконанні інших важливих завдань бойової служби. Деякі жінки служать разом із чоловіками на передових позиціях, виконуючи ті ж ролі: стрільці, командири, артилеристи. Їх відвага та рішучість стали прикладом для інших, в той же час демонструючи, що жінка може бути таким же ефективним бійцем, як і чоловік. Багато жінок виконують роль медиків, рятують життя поранених, часто під вогнем противника. Їхній внесок у рятування життя важко переоцінити. Жінки-розвідниці, оператори зв'язку та інші спеціалістки допомагають проводити успішні операції на полі бою, забезпечуючи важливою інформацією та комунікацією. Визнано, що особливо важко тягар війни виносити жінкам, які змушені у важких умовах забезпечувати побут сімейного життя, виховувати дітей, коли часто не можна опертися на надійне чоловіче плече. Встановлено, що жінки, які служать в українських збройних силах, виявили себе як надзвичайно віддані, відважні та компетентні військовослужбовці. Вони намагаються створювати сприятливий психологічний та моральний клімат, мінімізуючи ризики та нівелюючи непривабливі риси війни.

Ключові слова: сучасна жінка, самореалізація, воєнний стан, проблеми, гендерні стереотипи.

Natalia HLEBOVA

Dr. Sc. in Sociology, Professor at the Department of Sociology and Philosophy Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Liudmyla GLYNSKA

PhD,
Associate Professor of the Department of Sociology and Philosophy
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

Oleksandr DEMCHYK

PhD,
Associate Professor of the Department of Sociology and Philosophy
Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University

PECULIARITIES OF SELF-REALIZATION OF UKRAINIAN WOMEN UNDER MARTIAL LAW

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the formation and self-realization of a modern Ukrainian woman in the context of the Russian-Ukrainian war. It is argued that self-realization is mainly a conscious, purposeful process of disclosure and objectification of the essential forces of the personality in its various practical activities. The formation of a socially active and harmoniously developed woman depends to a large extent on the personal efforts of the person focused on self-improvement and self-realization as an indispensable condition for achieving success in life. In the context of the current transformation of society, gender stereotypes and gender roles are further changing. More and more women are abandoning traditionally assigned gender roles and taking on new social spheres and corresponding social roles. The complexity of the situation for women lies in the need to combine different gender role models of behavior. It has been found that, despite gender stereotypes and prejudices, many women under martial law took an active part in combat operations, performing combat support tasks, providing medical care, and other important tasks of military service. Some women serve alongside men on the front lines, performing the same roles as riflemen, commanders, and artillerymen. Their courage and determination have set an example for others, while demonstrating that women can be just as effective as men. Many women serve as medics, saving the lives of the wounded, often under enemy fire. Their contribution to saving lives is hard to overestimate. Women scouts, communications operators, and other specialists help ensure successful operations on the battlefield by providing critical information and communication. It is recognized that the burden of war is especially difficult for women who are forced to provide for family life and raise children in difficult conditions when they often cannot rely on a reliable male shoulder. It has been established that women serving in the Ukrainian armed forces have proven to be extremely dedicated, courageous, and competent servicewomen. They try to create a favourable psychological and moral climate, minimising risks and levelling the unattractive features of war.*

Keywords: *modern woman, self-realization, martial law, problems, gender stereotypes.*

Постановка проблеми. В умовах сучасної трансформації суспільства відбувається подальша зміна гендерних стереотипів та гендерних ролей. Усе більше жінок відмовляються від традиційно приписаних їм гендерних ролей і опановують нові соціальні сфери й відповідні соціальні ролі. Складність ситуації для жінки полягає тут у необхідності поєднання різних статево-рольових моделей поведінки. Наш час вимагає від кожної жінки активності, вміння актуалізувати здібності та реалізувати себе як особистість у різних сферах діяльності та спілкування [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Феномену самореалізації, в основі якого лежать проблеми росту, розвитку, самовдосконалення людини, торкаються усі соціологічні концепції. Українські та зарубіжні дослідники розглядають самореалізацію жінки як переважно свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Становлення суспільно активної та гармонійно

розвиненої особистості великою мірою залежить від особистих зусиль самої жінки, орієнтованих на самовдосконалення та самореалізацію як неодмінну умову досягнення успіху у житті [6].

Потреба у самореалізації є властивою людині від природи, впливає із інших природних потреб особистості, сама з одного боку породжується ними, з іншого – спричинює, підпорядковує собі потреби особистості. Необхідними передумовами самореалізації є внутрішня активність особистості, усвідомлення нею своїх життєвих цілей, як елемент самовизначення, самосвідомості, самопізнання.

В умовах російської військової агресії, спрямованої на вільну і незалежну Україну, кожен свідомий громадянин нашої країни робить все можливе для якнайшвидшої перемоги над лютим ворогом. Сьогодні наша країна переживає найсуворіші випробування. Це випробування на витримку і стійкість, єднання і взаємодопомогу, мудрість і розсудливість. І головне – це

випробування нашої гідності, поваги до себе і своєї історії, культури, любові до Батьківщини [1].

Особливо важко тягар війни виносити жінкам, які змушені у важких умовах забезпечувати побут сімейного життя, виховувати дітей, коли часто не можна опертися на надійне чоловіче плече. Небезпека цієї війни полягає у тому, що вона несе екзистенційну загрозу українству, ставить під сумнів демократичний шлях нашої країни до європейської спільноти, руйнуючи «крихітку буття» кожної людини.

В умовах війни у зв'язку з більшою професійною зайнятістю чоловічої частини населення основний тягар у вихованні дітей та опікуванні над ними припадає на матерів. Роль жінки у сучасному суспільстві має два головні аспекти: жінка-дружина і мати та жінка-воїн, як суб'єкт професійної діяльності. Все це свідчить про необхідність подальшого вивчення ролі жінок у військових конфліктах, особливо в контексті російсько-української війни, для розуміння їх значущості та формування стратегій підтримки військовослужбовців у майбутньому.

Дослідження даної проблеми дозволить розширити уявлення про становлення жінки котра сама є суб'єктом самореалізації та чинить істотний вплив на клімат у суспільстві.

Аналіз наукових публікацій. Серед українських науковців зараз з'явився цілий спектр українських аналітиків, які займаються дослідженням проблем війни. Це О. Костенко, М. Піддячий, О. Гринів, І. Лосєв, С. Грабовський, І. Грабовська, М. Цюрупа та інші. Певний вплив на дослідження жіночої проблематики, проблеми розвитку особистості жінки в суспільстві здійснили зарубіжні концепції А. Адлера, А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, З. Фрейда, Е. Фрома, В. Штерна, Е. Еріксона, К. Юнга та ін.

Авторський доробок вивчення проблеми «Жінка і війна» представлено у серії наукових публікацій, статей та монографічних дослідженнях таких вітчизняних науковців як І. Грабовська, Л. Наливайко, А. Кононенко, Т. Талько, Т. Власова, Д. Товмаш, С. Кагамлик, Т. Цимбал тощо. Методологічним і теоретичним підґрунтям роботи стали наукові розвідки переважно вітчизняних дослідників Володимира В'ятровича, Сергія Грабовського, Ірини Грабовської, Марти Гавришко, Оксани Забужко, Івана Хоми, а також доробок діаспорного філософа українського походження Івана Мірчука.

Однак, предметне поле досліджень проблем самореалізації українських жінок у межах російської військової агресії сьогодні ще остаточно не сформовано.

Метою даної статті є аналіз особливостей становлення та самореалізації сучасної української жінки в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. З початком агресії Росії проти України у 2022 році українські чоловіки і жінки стали єдиним фронтом в обороні країни проти агресора, вони є відомими своєю відвагою, вірністю присязі та високою професійною підготов-

кою. Жінки, не дивлячись на меншу їх кількість в Збройних Силах України, також відіграли ключову роль у захисті України, а їхня участь у бойових діях демонструє незламний дух та рішучість українського народу. В умовах гострої бойової ситуації жінки-військовослужбовиці України проявили себе як відважні бійчині, лідерки та стратеги.

Долі багатьох з них, на жаль, закінчилися на полі бою, але їх жертва не була марною. Вони стали символом українського спротиву та відваги. Їхні імена збережено в історії як героїв та героїнь, які віддали своє життя за незалежність України.

Українське жіноцтво активно бере участь у боротьбі проти рашистського агресора. Сьогодні у ЗСУ нараховується близько 60 тисяч жінок на різних позиціях: від військових на нулі до цивільної обслуги Збройних Сил України. Понад 25 тисяч жінок сьогодні є військовослужбовцями Збройних Сил України. Але ця цифра значно більша, адже є медики, бійці добровольчих підрозділів.

Участь жінок у військових конфліктах має глибокі коріння, що налічують багато століть. Протягом історії, жінки виконували численні ролі: від медицини до пілотування бойових літаків, від шпигування до снайперування. Однак значущість їхньої ролі в військових конфліктах часто недооцінювалася або залишалася непомітною. Інтеграція жінок у військове середовище може сприяти формуванню більш збалансованих, адаптивних та ефективних військових формувань. Тому розуміння та визнання ролі жінок у військових конфліктах є життєво важливим питанням для будь-якого сучасного суспільства.

Дослідження ролі військовослужбовиць у російсько-українській війні має ключове значення з кількох причин:

- визнання їх внеску: не зважаючи на ґендерні стереотипи та упередження, багато жінок взяли активну участь у бойових діях, виконанні завдань бойового забезпечення, наданні медичної допомоги та у виконанні інших важливих завдань бойової служби. Їхній вклад заслуговує на визнання та повагу;

- боротьба з упередженнями: військова служба та, зокрема, участь у бойових діях часто вважаються «чоловічою» справою. Жінки, які вступають на військову службу, часто стикаються з ґендерними упередженнями. Підкреслення їхньої ролі допомагає змінити ці стереотипи;

- психологічна підтримка: розповіді про досвід жінок на війні можуть допомогти іншим жінкам, які пережили або переживають подібні обставини, відчути себе не самотніми та знайти способи адаптації та відновлення;

- зміцнення жіночого співтовариства: військовий досвід може створити унікальний зв'язок між жінками, які поділяли спільні виклики і перешкоди. Обговорення цього досвіду може зміцнити цей зв'язок та створити платформу для майбутньої підтримки;

– внесок у розвиток армії: досвід жінок може стати цінним уроком для реформування та модернізації сил оборони України. Вони можуть привести до вдосконалення системи тренувань військово-службовців, вдосконалення тактики ведення бойових дій, логістичного та медичного забезпечення тощо;

– роль у миротворчих процесах: жінки часто підкреслюють важливість мирного вирішення конфліктів і можуть грати ключову роль у миротворчих зусиллях після завершення бойових дій;

– внесок у ґендерну рівність: визнання ролі жінок у військових конфліктах сприяє загальним зусиллям забезпечення ґендерної рівності в суспільстві [7].

На особливу увагу заслуговує вже існуючий досвід участі жінок у військових конфліктах та широкомасштабних війнах.

Так, жінка-воїн бере безпосередню участь у військових діях, заперечує ґендерні відмінності під час служби. Сьогодні у багатьох країнах світу (у тому числі і в Україні) активно стверджується право жінок на участь у бойових діях. Дедалі більше феміністок схильються до виправдання і навіть схвалення війн оборонних, справедливих, а тому все більше жінок йдуть служити у військо. Виконуючи ті ж функції, що і чоловіки, жінки-воїни все ж намагаються створювати сприятливий психологічний та моральний клімат, мінімізуючи ризики та нівелюючи непривабливі риси війни.

Крім того, війна породжує ще кілька типів жіночих ролей, а саме: жінки-волонтери, жінки-медики, жінки-коллаборантки тощо, і, нарешті, – жінка-мати як втілення сили духу і жертвовності.

Із 2014 р. багатьом українським жінкам відмовили у зарахуванні до війська, до територіальної оборони, тому вони стали волонтерками: виготовляють коктейлі Молотова, плетуть маскувальні сітки тощо. Жінка-мати звикла захищати, і тому волонтерство для неї – звична справа. Ще одна роль матерів – збір коштів для військових. Українські мами збирають продукти для військових, кошти для придбання необхідного обладнання. Вони віддають свої заощадження, розміщують інформацію про потреби військових у соцмережах, звертаються до підприємців.

Абсолютна більшість українських волонтерів, як неважно помітити навіть по світлинах та відео, представлених у соцмережах та ЗМІ, – це жінки. Вони виконують величезний обсяг робіт, насамперед, спрямованих на допомогу українським воїнам, які захищають країну безпосередньо на передньому краї, у боях із рашистською ордою.

Волонтери у співпраці з неприбутковими організаціями реалізують напрями з надання волонтерської допомоги Збройним Силам України та постраждалим внаслідок широкомасштабної військової агресії росії проти України, збирають кошти й закуповують товари для потреб фронту та цивільних, координують роботу центрів допомоги для внутрішньо переміщених осіб, здійснюють підготовку потенційних місць розміщення людей, надають

психологічну допомогу для дітей та підлітків, здають кров як донори, організують допомогу людям похилого віку, здійснюють авто-волонтерство тощо. Саме ці напрями волонтерської діяльності є найпотужнішими в умовах війни.

На місцевому рівні багато жінок займалися волонтерською діяльністю, намагаючись допомогти у боротьбі з наслідками агресії та забезпечити потреби фронту і внутрішньо переміщених осіб. Це було особливо важливо на початкових етапах війни, коли структури державного управління були недостатньо мобілізовані для відповіді на ситуацію, що склалася. Багато жінок-медиків та добровольців приєдналися до медичних пунктів на фронті, надаючи першу допомогу пораненим, а також забезпечуючи їх необхідними медикаментами і засобами.

Жінки з різних регіонів України активно займаються збором та розподілом гуманітарної допомоги для вимушено переміщених осіб, створюючи тимчасові притулки і надаючи психологічну підтримку. Волонтери організували логістичні коридори для доставки необхідних ресурсів на фронт: продукти харчування, одяг, обладнання, засоби зв'язку тощо. Жінки брали активну участь у розповсюдженні правдивої інформації про події на фронті, протистоянні російській пропаганді та підтримці морального духу українського народу. Після повернення з фронту багато військовослужбовців потребували психологічної, соціальної та професійної реабілітації. Волонтери допомагали їм адаптуватися до мирного життя, навчали новим професіям, допомагали знаходити роботу. Завдяки активній участі волонтерів, як жінок, так і чоловіків, Україна змогла забезпечити відповідний рівень підтримки своїм громадянам під час одного з найважчих періодів її історії [10].

Переважно жінки-матері воїнів акцентують увагу не на власній жертвовності, а на піклуванні про усіх солдатів, які є рятівниками рідної країни. Тим самим жінки втілюють гуманістичні ідеали патріотизму, захисту та порятунку, сприяючи осмисленню байдужості, як аналога дискримінації та насильства [11].

Сьогодні українські жінки-воїни повторюють подвиг своїх бабусь і прабабусь, служать у піхоті і в артилерії, в медичних частинах і в розвідувальних підрозділах тощо. Часто мами залишають своїх маленьких дітей на інших членів родини і йдуть воювати. Як правило, жінка залишає своїх дітей, щоб самій захистити їх, підкорюючись природному інстинкту матері, реалізуючи принцип рівноправності з чоловіками.

Наші воїни беруть участь у справедливій оборонній війні заради любові до Батьківщини, заради своїх сімей, заради матерів. Відправка чоловіків на захисну війну в усі часи розглядалась не як акт насильства, а як героїзм найвищого гатунку, а матері воїнів, які не заважають їм йти на війну, стали прикладом підвищеної громадянської відповідальності, патріотизму та невимовної жертвовності.

Ще одна роль мам під час війни – помічниці в госпіталях. Знову ж таки з часів Першої світової війни мами ставали помічницями у госпіталях, адже професійно важливі якості медичних сестер дуже нагадують материнські: терпіння, доброта серця та характеру, здатність до постійної уваги, тактовність. І пов'язана з цією роллю – роль мами-доглядальниці за скаліченим солдатом. Ця роль стає для жінки, дитина якої постраждала під час воєнних дій, перманентною, вимагає багато фізичних і моральних сил, адже піклуватися про фізично скалічену або контужену дитину, з психологічними та психічними проблемами, дуже важко.

Різні групи жінок по всій Україні мають різні потреби та досвід внаслідок вторгнення. Дослідження, яке проводилось BBC Media Action в Україні наприкінці 2022 – початку 2023 року, виявило, що особливо вразливими є жінки з інвалідністю, жінки старшого віку (55 років і старші) та жінки, які проживають на непідконтрольних уряду територіях. Однак важливо визнати, що жінки є не лише вразливою групою населення або жертвами цієї війни. Кількість жінок в українській армії подвоїлася з 2014 року і зараз становить п'яту частину особового складу збройних сил країни [12].

Протягом останніх років в Україні спостерігається помітний прогрес у напрямку більшої гендерної рівності та прав жінок і чоловіків. Однак внаслідок цієї повномасштабної війни є ризик поглиблення вже існуючої гендерної та міжсекторальної нерівності та дискримінації, а жінки, зазвичай, не беруть участь в офіційних процесах прийняття рішень, пов'язаних з гуманітарними зусиллями, миротворчістю та іншими сферами, які безпосередньо впливають на їхнє життя [9].

Жінки, які не є ВПО в Україні, стурбовані працевлаштуванням, а також психічним і фізичним здоров'ям, але при цьому є групою, яка швидше за все, не повідомить про те, що на неї вплинула війна. Вони особливо активно займаються волонтерством і донатять кошти, щоб підтримати військові зусилля.

У даному дослідженні жінки ВПО розповідали про труднощі, з якими вони зіткнулися при пошуку житла та роботи, про ізоляцію, пов'язану з розлукою з родиною, друзями та домівкою, а також про проблеми, пов'язані з адаптацією до нової громади та проживанням у чужому домі (навіть у домі родичів чи друзів). Жінки також згадували різні проблеми, з якими вони зіштовхнулися у сфері освіти. Молодші жінки ВПО зазначили, що їм було складно відвідувати всі заняття в університеті в режимі онлайн. Матері ВПО були стурбовані тим, чи матимуть їхні діти доступ до освіти після переїзду, а також тим, що їм доводиться приймати рішення без свого партнера або сім'ї поруч. Жінки ВПО також були стурбовані тим, чи зможуть вони дозволити собі орендувати житло, придбати предмети побуту та одяг (багато з них не змогли взяти з собою багато речей, коли покидали свої домівки) [7].

Жінки на непідконтрольних уряду територіях повідомили, що гостро відчувають наслідки війни, особливо з точки зору доступу до інформації, медичних та соціальних послуг. Старші жінки (віком 55 років і старші) на непідконтрольних уряду територіях значно частіше повідомляли про відсутність доступу до медичних і соціальних послуг порівняно з молодими жінками на тих самих територіях (69% порівняно з 35% серед жінок віком 18-34 роки). Аналогічно, жінки старшого віку, які проживають на непідконтрольних уряду територіях, частіше розповідали про труднощі з доступом до ефективної санітарії (42% порівняно з 23% серед молодих жінок), продуктів харчування (60% порівняно з 34%), а також з доступом до інформації (63% порівняно з 39%). У дослідженні жінки, які проживають на непідконтрольних уряду територіях, згадували про проблеми, пов'язані з обстрілами та пошкодженням будинків і будівель. Вони також згадували про повсякденні труднощі життя в умовах російської окупації, такі як зміна валюти та проблеми з доступом до зарплат і пенсій [7].

В умовах війни роль жінки у суспільстві може кардинально змінюватися. Війна не лише приносить руйнації та смерть, але й викликає соціальні зрушення в житті багатьох людей. Особливо це стосується жінок, які стають єдиними годувальницями у сім'ї, втративши своїх чоловіків, або коли ті відсутні через участь у бойових діях. Тут дуже важливими стають наступні фактори:

- довготривала відсутність вдома може призвести до втрати близького зв'язку з членами сім'ї, особливо з дітьми, які ростуть і змінюються під час відсутності матері;

- війна може призвести до важких психологічних травм, таких як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який може впливати на взаємини в сім'ї;

- війна може призвести до високого рівня стресу та тривоги, що впливає на їхню здатність функціонувати в родині та суспільстві;

- подвійне навантаження: жінки в армії можуть відчувати додатковий тиск, поєднуючи свої професійні обов'язки з родинними. Це може призвести до виснаження та стресу;

- жінки в армії можуть стикатися з гендерною дискримінацією або сексуальним насиллям, що може призвести до психологічних травм та ізоляції.

Багато цивільних жінок, що не мали досвіду працевлаштування або не брали на себе роль головної годувальниці раніше, можуть зіткнутися з викликом знайти роботу в умовах економічної нестабільності, породженої війною. У суспільстві з традиційними стереотипами стосовно гендерних ролей жінки можуть зіткнутися з незрозумінням та осудом через зміну їхніх соціальних ролей. Стрес від втрати близької людини, тиск від необхідності утримувати сім'ю та пристосування до нової ролі можуть призводити до психологічних розладів; у випадках, коли жінка стає єдиною дорослою в сім'ї, їй

може бракувати мережі підтримки, яка б допомагала у вирішенні побутових і виховних питань. Окрім заробітку для сім'ї на жінок повністю лягають усі домашні обов'язки, включаючи виховання дітей, догляд за літніми родичами та побутові обов'язки. Жінки можуть відчувати відчуженість від своєї спільноти через змінені життєві обставини або через те, що їх нова роль не завжди визнана та підтримана соціумом.

Хоча жінки активно долучаються до військових дій та інших важливих аспектів оборонної діяльності, їхнє представництво у прийнятті стратегічних рішень залишається недостатнім. Це стосується не тільки військового сектора, але і політичних, економічних та соціальних аспектів країни. Адже традиційно сфера прийняття рішень вважалася чоловічою. Жінки часто відсувалися на другий план, вважаючи, що їх головна роль полягає в догляді за дітьми та домогосподарством.

Одним з головних логістичних викликів для жінок-військовослужбовців є військова екіпіровка та спорядження, які зазвичай розроблені та виготовлені з урахуванням фізичних характеристик чоловіків. Взуття та військова форма можуть бути незручними або не зовсім відповідати жінкам, оскільки вони зазвичай виготовлені з урахуванням чоловічих параметрів. Використання не властивої форми або взуття може призвести до незручностей, розтяжок або інших травм.

Жінки можуть зустрічати проблеми із захисними жилетами, шоломами або спорядженням, що також часто розроблені з огляду на чоловічі параметри. Неправильно підібраний захисний жилет або шолом може зменшити рівень захисту в бойових умовах.

Є упередження, що жінки фізично менш здатні впоратися з вимогами військової служби, особливо в ситуаціях інтенсивних бойових дій. Це є одним зі стереотипів, з якими зіштовхуються жінки у війську. Так, існує біологічна різниця між жінками та чоловіками, зокрема, у фізіології, а часто ще і в силі та витривалості. Однак це не означає, що жінки не можуть виконувати ефективно військові обов'язки.

Багато жінок успішно служать у війську та беруть участь у бойових діях, доводячи, що вони здатні впоратися з фізичними вимогами. Відповідне фізичне тренування та підготовка можуть допомогти жінкам подолати деякі з цих біологічних відмінностей. Правильні методи тренування можуть допомогти жінкам підвищити свою силу та витривалість до рівня, що потрібен для виконання військових обов'язків. Є докази, що жінки можуть дуже ефективно виконувати бойові ролі. Наприклад, жіночі снайперські команди або розвідниці можуть бути дуже ефективними завдяки більш високим навичкам спілкування та спостереження.

Російсько-українська війна кинула виклик всьому українському суспільству, але зокрема вона наголосила на важливих ґендерних викликах та упередженнях, які існують у секторі безпеки та оборони України. Ця війна показала, що, незважаючи

на попередні зусилля щодо ґендерної рівності, старі настанови і радянські практики в деяких випадках ще залишають свій відбиток.

Висновки і пропозиції. Тож жінки, які служать у Збройних Силах України, зарекомендували себе як надзвичайно самовіддані, сміливі та компетентні воїни. Вони заслужили визнання та повагу за свою роль у захисті України. Це не тільки важливо для нинішньої війни, але й має далекосяжні наслідки для майбутньої військової служби в Україні.

Оскільки Росія починає вторгнення в Україну у 2022 році, роль жінок у військових конфліктах стає ще важливішою. З одного боку, увага засобів масової інформації до жінок на передовій стала важливою для підняття народного моралі. З іншого боку, такий фокус створює додаткові стереотипні виклики щодо безпеки жінок та дотримання стандартів ґендерної рівності [7].

Незважаючи на ґендерні стереотипи та упередження, багато жінок беруть активну участь у бойових діях, виконуючи бойове забезпечення, надають медичну допомогу та виконують інші важливі завдання бойової служби. Їхній внесок заслуговує на визнання та повагу. Деякі жінки служили на передовій поряд із чоловіками, виконуючи ті самі ролі: навідника, командира, снайпера. Їхня хоробрість і рішучість стали прикладом для інших, а також довели, що жінки можуть бути такими ж ефективними воїнами, як і чоловіки. Багато жінок виконували обов'язки медиків, нерідко рятуючи життя поранених під вогнем ворога. Їхній внесок у порятунок життів важко переоцінити. Жінки-скаути, оператори зв'язку та інші спеціалісти допомагають забезпечити успішні операції на полі бою, надаючи важливу інформацію та зв'язок.

Війна, безпека та правопорядок стали головними щоденними турботами більшості жінок. Вони відчувають занепокоєння та стурбованість за свою безпеку та безпеку своїх родин, особливо своїх родичів та друзів чоловічої статі, які перебувають на війні.

Війна створила високий рівень невизначеності, що означало, що жінки не могли планувати своє майбутнє. Їм доводилося самотужки працювати та піклуватися про дітей, доки їхні чоловіки чи партнери йшли на війну. Внутрішньо переміщені особи-жінки часто стикаються з проблемами пошуку нової роботи в нових місцях, адаптації до нових громад і проживання в чужих домівках (навіть у родичів чи друзів). У сільській місцевості жінки-фермери страждають від пошкодження інфраструктури, зростання цін на товари, знищення сільськогосподарських угідь і видобутку корисних копалин.

Матері-ВПО хвилюються про те, чи отримають їхні діти освіту після переселення, і про те, що їм доведеться приймати рішення без присутності партнерів чи членів родини. Внутрішньо переміщені особи-жінки також хвилюються за свою здатність орендувати житло, купувати речі домашнього вжитку та одяг (багато з них не можуть багато чого взяти з собою, виходячи з дому).

Жінки на невідконтрольних уряду територіях добре усвідомлюють наслідки війни, особливо щодо доступу до інформації, медичних і соціальних послуг.

Враховуючи всі вищезазначені чинники, важливо не лише говорити про роль жінок у російсько-українській війні, але й сприяти та захищати їхні права, визнаючи їх на всіх рівнях суспільства.

Усе це вказує на необхідність подальших досліджень ролі жінок у військових конфліктах, зокрема в контексті російсько-української війни, для розуміння її важливості та розробки майбутніх стратегій підтримки військовослужбовців.

1. Афанасьева Людмила, Глебова Наталя та ін. Проблеми та труднощі українських жінок, які проживають на окупованій території. *Українознавчий альманах*. Випуск 32. К.: «Міленіум», 2023. С. 8–13.
2. Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Випуск 30, 2022. С. 29–35.
3. Грабовська І.М. Суспільство ґендерної рівності як принцип сучасної європейської демократії та українські реалії. *Проблеми освіти*. URL: <https://imzo-journal.org.ua>
4. Грабовська Ірина, Наливайко Лариса. «Жіноче / не жіноче обличчя війни» (за книгою Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя»). *Українознавчий альманах*. Випуск 32. К.: «Міленіум», 2023. С. 14–22.
5. Грабовська І., Цюрупа М. Військова еліта України: шлях українського жіноцтва до лідерства. *Українська еліта у другій половині ХІХ – на початку ХХІ століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Кн. 1. Львів, 2023. С. 528–535.
6. Гупаловська В.А. Реалізація життєвих планів та рівень прагнення до самореалізації особистості жінки. Тези науково-практичної конференції «Актуальні проблеми психології молоді». Львів, 2003. С. 18–20.
7. Жінки в Україні: з якими ключовими проблемами вони стикаються? (2023). URL: <https://www.bbc.co.uk/mediaaction/publications-and-resources/research/briefings/europe/ukraine/gender-perceptions/>
8. Жінки та міжнародна допомога (2022). Експрес-ґендерний аналіз України 4 травня 2022 року. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/Rapid-Gender-Analysis-of-Ukraine-en.pdf>
9. Мусевич Р.Ю. Російсько-українська війна: ґендерні виклики та упередження. URL: akademikusck@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-6110-5952>

10. Товмаш Дмитро, Грабовська Ірина, Кагамлик Світлана. Волонтерство жіноцтва як ефективна складова боротьби з російським агресором. *Українознавчий альманах*. Випуск 32. К.: «Міленіум», 2023. С. 43–49.
11. Цимбал Тетяна. Материнство і війна: екзистенційні виклики та етичні колізії. *Українознавчий альманах*. Випуск 32. К.: «Міленіум», 2023. С. 50–55.
12. Chatham House. (2023). Україна потребує жінок, щоб виграти війну – і мир. URL: <https://www.chathamhouse.org/publications/the-world-today/2023-02/ukraine-needs-women-win-war-and-peace>

References

1. Afanas'ieva Liudmyla, Hliebova Natalia ta in. (2023). *Problemy ta trudnoschi ukrains'kykh zhinok, iaki prozhyvaiut' na okupovaniy terytorii* [Problems and difficulties of Ukrainian women living in the occupied territory]. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vypusk 32. K.: Milenium. Pp. 8–13. (in Ukrainian).
2. Hrabovs'ka I. (2022). *Zhinoche «oblychchia» vijny Ukrainy proty rosij's'koho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. Pp. 29–35. (in Ukrainian).
3. Hrabovska I.M. *Suspilstvo gendernoi rivnosti yak pryntsyv suchasnoi yevropeiskoi demokratii ta ukrainski realii* [Society of gender equality as a principle of modern European democracy and Ukrainian realities]. *Problemy osvity*. URL: <https://imzo-journal.org.ua> (in Ukrainian).
4. Hrabovs'ka Iryna, Nalyvajko Larysa. (2023). *Zhinoche / ne zhinoche oblychchia vijny (za knyhoiu Svitlany Aleksievykh «U vijny ne zhinoche oblychchia»)* [Female / not a female face of war (based on Svitlana Alexievich's book "War does not have a female face")]. *Ukrainoznavchyy al'manakh*. Vypusk 32. K.: Milenium. Pp. 14–22. (in Ukrainian).
5. Hrabovs'ka I., Tsiurupa M. (2023). *Viiskova elita Ukrainy: shliakh ukrainskoho zhinotstva do liderstva* [The military elite of Ukraine: the path of Ukrainian women to leadership]. *Ukrainska elita u druhii polovyni KhKh – na pochatku KhKhI stolittia: osoblyvosti formuvannia, transformatsiia uiavlen, intelektualnyi potentsial. Zakhidni zemli. Vybrani problemy* / vid. red. Ihor Soliar, uporiad. Oleh Muravskyy, Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha. Kn. 1. Lviv. Pp. 528–535. (in Ukrainian).
6. Hupalovs'ka V.A. (2003). *Realizatsiia zhyttievkykh planiv ta riven' prahnennia do samorealizatsii osobystosti zhinky* [Hupalovska V.A. Realization of life plans and the level of desire for self-realization of a woman's personality]. *Tezy naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktual'ni problemy psykholohii molodi»*. L'viv. Pp. 18–20. (in Ukrainian).
7. *Zhinky v Ukraini: z yakymy kliuchovymy problemamy vony stykaiut'sia?* (2023) [Women in Ukraine: what

- key problems do they face? (2023)]. URL: <https://www.bbc.co.uk/mediaaction/publications-and-resources/research/briefings/europe/ukraine/gender-perceptions/> (in Ukrainian).
8. Zhinky ta mizhnarodna dopomoha (2022). *Ekspresshendernyj analiz Ukrainy 4 travnia 2022 roku* [Women and International Aid (2022). Express gender analysis of Ukraine on May 4, 2022]. URL: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/Rapid-Gender-Analysis-of-Ukraine-en.pdf> (in Ukrainian).
 9. Musevych R.Yu. *Rosijs'ko-ukrains'ka vijna: henderni vyklyky ta uperedzhennia* [Russian-Ukrainian war: gender challenges and prejudices]. URL: akademikusck@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-6110-5952> (in Ukrainian).
 10. Tovmash Dmytro, Hrabovs'ka Iryna, Kahamlyk Svitlana. (2023). *Volonterstvo zhinotstva yak efektyvna skladova borot'by z rosijs'kym ahresorom* [Women's volunteerism as an effective component of the fight against the Russian aggressor]. *Ukrainoznavchij al'manakh*. Vypusk 32. K.: Milenium. Pp. 43–49. (in Ukrainian).
 11. Tymbal Tetiana. (2023). *Materynstvo i vijna: ekzystentsijni vyklyky ta etychni kolizii* [Motherhood and war: existential challenges and ethical conflicts]. *Ukrainoznavchij al'manakh*. Vypusk 32. K.: Milenium. Pp. 50–55. (in Ukrainian).
 12. *Chatham House* (2023). *Ukraina potrebuie zhinok, schob vyhraty vijnu – i myr* [Chatham House (2023). Ukraine needs women to win the war – and the peace]. URL: <https://www.chathamhouse.org/publications/the-world-today/2023-02/ukraine-needs-women-win-war-and-peace> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.7>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософії і геополітики НДІУ КНУТШ,
провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України, м. Київ

ORCID: 0000-0002-7416-9541
Email: grabovskai@ukr.net

Лариса НАЛИВАЙКО

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
Головний науковий співробітник сектору теоретико-методологічних проблем
організації державної влади відділу проблем теорії держави і права
Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування,
Національна академія правових наук України, м. Харків

ORCID: 0000-0002-7696-4223
Email: larysa-nalyvaiko@ukr.net

Тетяна ТАЛЬКО

кандидат філос. н., доцент кафедри філософії,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, м. Дніпро

ORCID: 0000-0001-5173-9540
Email: talkotm@ukr.net

РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ СТАВЛЕННЯ СПІЛЬНОТИ ДО УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЦТВА В АРМІЇ ТА НА ВІЙНІ

Анотація. Авторки статті аналізують роль і значення засобів масової інформації у висвітленні внеску українського жіноцтва у боротьбу з російським агресором, подоланні гендерних стереотипів щодо жінок-військовослужбовиць ЗСУ в масовій свідомості українського соціуму та загалом специфіку відображення цього процесу у мас-медіа України. Зазначається, що з початком повномасштабного вторгнення росії на територію

незалежної української держави в українських ЗМІ відбулись значні зміни щодо сприйняття та представленості жінок-військовослужбовиць в армії України. Якщо до повномасштабного вторгнення російських окупантів на територію України існували розбіжності в оцінці позитивної ролі жіноцтва в ЗСУ, то сьогодні жінки в українській армії сприймаються як позитивне явище, Захисниці народу і країни від небезпечного ворога, гордість України. Матеріали ЗМІ відображають реальне ставлення воюючого соціуму до своїх захисниць і є індикатором процесу подолання низки гендерних стереотипів, які були притаманні українському соціуму у попередні роки до відкритої агресії росії проти України. Зокрема, стереотипи щодо нездатності жінки виконувати воєнні задачі нарівні з чоловіками, непридатності жінки до участі у війні загалом, слабкості жіночої статі тощо. Робиться висновок про активний рух українства до рівноправності і рівності жінок та чоловіків в армії, у тому числі і через подолання гендерних стереотипів. Приділено увагу конкретним прикладам та особливостям висвітлення участі українських жінок у бойових діях засобами мас-медіа. Прослідковується зв'язок гендерних перетворень в Збройних Силах України з принципами НАТО. Робиться прогноз щодо обов'язковості/ не обов'язковості призову жіноцтва України в армію.

Ключові слова: ЗСУ, українські жінки-військовослужбовиці, мас-медіа України, гендерні стереотипи, гендерна демократія, принципи НАТО.

Iryna GRABOVSKA

PhD, Senior researcher
department of philosophy and geopolitics
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Ukraine, Kyiv;
a visionary researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

Larysa NALYVAIKO

Doctor of Juridical Science, Professor, Honored Lawyer of Ukraine,
Vice-Rector, Dniprovsk State University of Internal Affairs, Dnipro
Chief researcher of the sector of theoretical and methodological problems of the organization of state power, department of problems of the theory of the state and law of the Scientific Research Institute of State Building and Local Government of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kharkiv

Tetiana TALKO

PhD, Associate Professor at the Department of Philosophy,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Oles' Honchar Dnipro National University, Ukraine,
Dnipro

THE ROLE OF UKRAINIAN MASS MEDIA IN FORMING ATTITUDE OF SOCIETY TOWARDS UKRAINIAN WOMEN IN THE ARMY AND AT WAR

Abstract. The authors of the article analyze the role and significance of the mass media in highlighting the contribution of Ukrainian women to the fight against the Russian aggressor, overcoming gender stereotypes regarding women military servicemen of the Armed Forces of Ukraine in the mass consciousness of Ukrainian society, and in general, the specifics of the reflection of this process in the mass media of Ukraine. The article notes that with the beginning of Russia's full-scale invasion of the territory of the independent Ukrainian state, significant changes took place in the Ukrainian mass media regarding the perception and representation of female military personnel in the Ukrainian army. If before the full-scale invasion of the Russian invaders into the territory of Ukraine there were differences in the assessment of the positive role of women in the Armed Forces, today women in the Ukrainian army are perceived as a positive phenomenon. The defenders of the people and the country against a dangerous enemy are the pride of Ukraine. Media materials reflect the real attitude of the warring society towards its women defenders and are an indicator of the process of overcoming a number of gender stereotypes that were inherent in Ukrainian society in the previous years before Russia's open aggression against Ukraine. In particular, stereotypes about the inability of women to perform military tasks on an equal footing with men, the unsuitability of women to participate in war in general, the weakness of the female sex, etc. The article concludes about the active movement of Ukrainians towards the equality and equality of women and men in the army, including through overcoming gender stereotypes. The authors pay attention to specific examples and features of coverage of Ukrainian women's participation in hostilities

through mass media; the connection of gender transformations in the Armed Forces of Ukraine with the principles of NATO is traced. The article makes a forecast regarding the mandatory/optional conscription of Ukrainian women into the army.

Keywords: *Armed Forces of Ukraine, Ukrainian female military servicemen, mass media of Ukraine, gender stereotypes, gender democracy, NATO principles.*

Постановка проблеми. Засоби масової інформації воюючої України відіграють важливу роль у формуванні світоглядних установок та масової свідомості українського соціуму сьогодні. Якою потужною зброєю може бути пропаганда завдяки каналам масової комунікації можна побачити на прикладі зазомбованого телевізором населення путінської росії. Фактично «телевізор» підготував населення неоімперії кремля до війни проти України та інших колишніх республік і частин СРСР, проводячи роками гібридні війни проти них.

Варто погодитись із тими аналітиками, які стверджують, що сьогодні «війна йде у прямому ефірі». Але і при, здавалось би, всіх очевидних «картинках війни» пропаганда тоталітарної держави спроможна створити орвелівську реальність, коли правда про війну подається як брехня, а відверте перекручування подій та фактів як правда. За орвелівською формулою: «Правда – це брехня, брехня – це правда. Війна – це мир. Мир – це війна».

Дослідники інформаційної складової сучасних глобальних трансформацій та протистоянь зазначають, що «у сучасному світі інформаційне протистояння є важливим елементом політичної боротьби з використанням при цьому різної практики та тактики. Війна в її природному розумінні перестає бути єдиним засобом завоювання і поширення впливу. Ми спостерігаємо активний вплив на свідомість за допомогою засобів масової інформації (ЗМІ). Віртуалізація ЗМІ сприяє активізації поширення впливу в сучасному політичному суспільстві. Актуальність цієї проблеми в сьогоденному світі складно переоцінити» [14, с. 65].

Головною темою для сучасних українських ЗМІ є, безумовно, ситуація на фронті та людський вимір війни через представленість воїнів української армії в інформаційному просторі воюючої України. У цьому плані й участь українського жіноцтва у війні проти російського агресора у якості військовослужбовиць та бійчинь є однією з актуальних тем сучасних українських засобів масової інформації, що, у свою чергу, відображає ставлення спільноти до даної проблеми. І хоча ця тема займає лише 5% загального контенту ЗМІ в Україні, вона не є маргінальною. Така реальність обумовлена, насамперед тим, що в українському соціумі принципово змінилось ставлення до можливості/неможливості, необхідності/непотрібності жінок в армії, зокрема, на нулі, тобто на полі бою. І ці реалії знаходять відображення як у ЗМІ України, так і в науковому дискурсі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 9; 17; 18; 19; 21].

Метою даної розвідки є дослідження реальної ролі українських ЗМІ у подоланні стереотипів щодо жіноцтва в армії України та на війні і загалом жіночво-військовослужбовиць як відображення реального

процесу «прийняття» жінки-воїна масовою свідомістю населення воюючої України.

Аналіз існуючої літератури. На сьогодні в українському соціогуманітарному дискурсі напрацьовано певний корпус текстів, які досліджують проблематику «жінка-військовий», «жінка-війна», «перспективи жіночого військового лідерства», «жінка-військовослужбовиця у засобах масової інформації», «інформаційний супровід гендерних реформ у ЗСУ» тощо [8; 9; 10; 15]. Серед українських дослідниць/дослідників проблеми «жінка-армія», у тому числі і питання гендерних стереотипів та їх подолання, варто відзначити розвідки Байдак М., Власової Т., Грабовської І., Гриценко Г., Кірьюхіної М., Левченко Ю., Марценюк Т., Самойленко К., Скібіцької Ю., Склокіної І., Стребкової Ю., Талько Т., Храбан Т., Хомяк О., Цимбал Т., Цюрупи М. та інших.

Авторки цієї розвідки також присвятили низку робіт вказаній проблематиці [3; 4; 5; 19].

Основна частина. Сучасні українські дослідниці/дослідники ролі жіноцтва у війнах та висвітлення цього питання у різноманітних медіа-ресурсах справедливо зазначають, що «на сьогоднішній день проблема подвигів жінок у війнах полягає у тому, що дана тема є неабияк актуальною та потребує більш ретельного вивчення. Це пов'язано з тим, що протягом десятиліть і до останнього часу історики мало приділяли уваги вивченню ролі та місця жінок в історії України. Їх цікавили лише військові і дипломатичні аспекти конфлікту. При цьому історія зосереджувалась тільки довкола чоловічої військової еліти, яка приймала рішення» [10, с. 2].

Сьогодні ситуація в українському медіа-просторі загалом (у відповідності до останнього закону про медіа-видання України, до цього переліку входять і фахові наукові журнали) почала змінюватись. «...поява Закону “Про медіа” – це не щось випадкове. Це закономірне, комплексне рішення з посилення наших національних безпекових позицій, на яких тримається українська держава, в якій медіа – не лише засіб отримання інформації, а й інструмент впливу на громадську думку, індивідуальну свідомість, звички та державну мовну політику» [20]. При цьому поняття «мас-медіа» включає в себе «...масові засоби інформаційних зав'язків, історично пов'язані з розвитком культури й соціально-політичних відносин в умовах ринкового виробництва» [1, с. 292].

Якщо до 24 лютого 2022 р. йшли активні дискусії в українському суспільстві, які відображали у ЗМІ країни, щодо можливості/неможливості масового приходу українських жінок в армію та їхнього професіоналізму як військових, висловлювались сумніви чималою кількістю наших співвітчизників про здатність жінок служити в армії нарівні з чоловіками, то сьогодні українська жінка-воїн спільнотою сприйма-

ється виключно позитивно як Захисниця нації, її Берегиня. Хоча само поняття берегинства стосується традиційного світосприйняття, у якому, як відомо, жінці-воїну місця немає.

Можливо, останнім відголоском стереотипного сприйняття жінки в армії став скандал із висловлюваннями колишнього радника офісу президента О. Арестовича, який категорично наполягав на непридатності жінок до армійської служби і їхній зайвості на лінії бойового зіткнення.

А між тим, на початок 2024 р. в армії України працювало і служило 62 тисячі жінок. На середину 2024 р., за даними Укрінформ [20], їх чисельність зросла до 67 тисяч осіб. Із них жінок-військовослужбовиць понад 47 тисяч. На кінець 2023 р. більше 4 тисяч перебували на лінії прямого зіткнення з ворогом, тобто, на нулі. Фактично, ця цифра зберігається і на сьогодні. Статус учасниці бойових дій мають вже 13 487 жінок. 7,7 тисяч обіймали офіцерські посади. «Чисельність жінок у Збройних Силах України продовжує збільшуватися. Станом на січень 2024 року в українській армії служать 45 587 військовослужбовиць. Це на 2 108 військову більше ніж у жовтні 2023 року» [13]. Перша леді України Олена Зеленська так описала цю реальність: «Ми разом точно пишемо нову роль жінок». Таке жіноче лідерство українського жіноцтва «здобує сльозами і кров'ю» [15].

Заступниця міністра оборони Наталія Калмикова повідомила у червні 2024 р. про те, що кількість жінок в українській армії постійно зростає, «...сьогодні жінки все частіше обирають в армії професії, які не вважаються жіночими за замовчуванням. Вони виявляють бажання стріляти, керувати артилерійськими установками, дронами, тощо» [21].

А радниця командувача Сухопутних військ ЗСУ Оксана Григор'єва відзначила, що сьогодні українські жінки можуть і навчатись, і служити в усіх родах військ Збройних Сил України [7]. На законодавчому рівні для жінок у ЗСУ зараз доступні усі бойові посади та спеціальності.

Спеціальна представниця генерального секретаря НАТО у справах жінок, миру і безпеки Ірен Фелін зазначала під час візиту до Києва, що «...Україна перебуває в унікальній ситуації, тому що у ЗСУ несе службу величезна кількість жінок» [12].

Висвітлення гендерної проблематики ЗСУ в українських ЗМІ сприяє розширенню поінформованості жіноцтва щодо власних можливостей у війську. Це, безумовно, сприяє популяризації серед населення ідеї залучення українського жіноцтва до захисту Батьківщини. Вочевидь, українській спільноті доведеться в майбутньому вирішити питання з обов'язковою/необов'язковою службою жіноцтва в армії України.

Більшість українських засобів масової інформації вміщують сьогодні абсолютно позитивні матеріали про жінок-бійниць та військовослужбовиць. Закінчились дискусії щодо потрібності жіноцтва в ЗСУ. Так, наприклад, сайт Інформаційного агентства «Ар-

міяInform» вмістив декілька матеріалів про жінок-військовослужбовиць, у яких вони показані виключно у позитивному ключі. Зокрема, в одному з матеріалів йдеться про хіти музикантів «Холодноярської» бригади, серед яких виділяється пісня «ЗСУ дівчата» [8]. У цьому хіті йдеться про те, що українські найкращі дівчата носять піксель, вони змінили звичне взуття на підборах на берці, одяг та помаду – на однострій і стали на захист України. І саме ці дівчата найкращі та найпривабливіші [8].

Висновки. Сьогодні, можна стверджувати, що українські жінки «відвоювали» своє право нарівні з чоловіками зі зброєю в руках захищати Батьківщину. Обговорення проблеми «жінка-військо» перейшло у практичну площину: необхідності остаточного подолання гендерних стереотипів в армії і механізмів, які б допомагали прискорити цей процес як в ЗСУ, так і в суспільстві; подолання «скляної стелі» для жінок в армії [6], зокрема, для українських офіцерок; боротьба з проявами сексизму щодо жінки-військовослужбовиці; умови перебування жінок в ЗСУ; мобілізаційні перспективи українського жіноцтва тощо, аж до такого важливого питання, як форма військовичок, розроблена саме для жінки-бійця.

Також варто наголосити на абсолютно позитивному ставленні в українському соціумі до Захисниць, яке склалося саме в період повномасштабного вторгнення росії на територію України. Зрештою, українська жінка-воїн довела свою здатність разом із чоловіками захищати власну Батьківщину, її свободу і незалежність.

1. Богуш Л. А. Роль засобів масової інформації у висвітленні збройних конфліктів у світі: теоретичний підхід. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. Том 32 (71), № 4, Ч. 3, 2021. С. 291–295.
2. Газізова Олена. «Криваві рожі». Життя і творчість Людмили Фої – легенди українського визвольного руху. *Українознавчий альманах*, №33. 2023. С.18–23.
3. Грабовська Ірина. Досвід становлення суспільства паритетної демократії в сучасній Україні: досягнення, проблеми, перспективи. URL: http://gender.org.ua/images/lib/tezy_ternopil_2011.pdf#page=26
4. Грабовська І. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*, №30, 2022. С. 29–35.
5. Грабовська І., Цюрупа М. Військова еліта України: шлях українського жіноцтва до лідерства. *Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми* / від. ред. Ігор Соляр, упоряд. Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Кн. 1. Львів, 2023. С. 528–535.

6. Жінки на війні: як долати «скляну стелю». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zhinky-na-viyini-henderna-rivnist/32853881.html>
7. Жінки можуть служити в усіх родах військ ЗСУ – радниця командувача Сухопутних військ. *Українформ*. 07.06.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua>
8. «ЗСУ дівчата» та «Герой — Херсон»: як військові музиканти творять імідж бригади «Холодний Яр». URL: <https://armyinform.com.ua/2024/02/19/zsu-divchata-ta-geroj-herson-yak-vijskovi-muzykanty-tvoryat-imidzh-brygady-holodnyj-yar/>
9. Ірина Сисак. Жінки в армії, політиці і владі: як змінилася гендерна ситуація в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/genderna-sytuatsiya-v-ukraini-voennoho-chasu/32696907.html>
10. Кірюхіна, Хомяк О.В. Історичні подвиги жінок із України у війнах. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 34 (73), № 1. 2023. С. 62–68.
11. Личковська М.Р. Причини та наслідки збільшення кількості жінок в армії у воєнний чи мирний час (економічний аналіз). *Економічна теорія та історія економічної думки*. Випуск 12, 2017. С. 26–31.
12. Міноборони і НАТО домовилися про співпрацю в розширенні можливостей жінок у ЗСУ. *Українформ*. 06.03.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua>
13. Понад 45 тисяч військовослужбовиць. В Україні зростає число жінок у ЗСУ. URL: <https://suspijne.media/701262-ponad-45-tisac-vijskovosluzbovic-v-ukraini-zrostaє-cislo-zinok-u-zsu/#:~:text=13%20487%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81,%D1%80%D1%96%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%2062%20%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F%D1%87%D1%96>
14. Проноза І.І. Засоби масової інформації і комунікації в інформаційній війні як сучасна політична практика. *Науковий журнал «Політикус»*. Випуск 3. 2020. С. 65–69.
15. Сьомий Український Жіночий Конгрес. *Телеканал Рада*. Київ. 22-23 листопада 2023 рік. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cqw0f_Lvw4E
16. Сорочук Людмила. Героїзм жінок ОУН та УПА як приклад у формуванні національно-патріотичного виховання підростаючого покоління. *Українознавство*. № 4(89) (2023). С. 119–126. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/issue/view/17332>
17. Стребкова Ю., Чжань На. Аналіз візуальних образів жінок-військових у китайських та українських інтернет-виданнях 2020–початку 2022 років. *Українознавчий альманах*. Випуск 30. 2022. С. 114–119.
18. Стребкова Ю. Дегуманізація жінок у методичних виданнях російських ідеологів. *Українознавчий альманах*. Випуск 32. 2023. С. 29–35.
19. Талько Т., Власова О. Жінка у національно-визвольних змаганнях українського народу: трагедія мимовільної зради. *Українознавчий альманах*. Випуск 32. 2023. С. 36–43.
20. Тарас Кремень. Закон «Про медіа» – вагомий крок у захисті українськомовного інформаційного простору. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3689861-zakon-pro-media-vagomij-krok-u-zahisti-ukrainskomovnoho-informacijnogo-prostoru.html>
21. У Міноборони розповіли, скільки жінок наразі служать в ЗСУ. 09.06.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua>

References

1. Bohush L. A. (2021). *Rol zasobiv masovoi informatsii u vysvitlenni zbroinykh konfliktiv u sviti: teoretychnyi pidkhid* [The role of mass media in covering armed conflicts in the world: a theoretical approach]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriya: Filolohiia. Zhurnalistyka*. Tom 32 (71), № 4, Ch. 3. Pp. 291–295. (in Ukrainian).
2. Hazizova Olena. (2023). «Kryvavi rozhi». *Zhyttia i tvorchist Liudmyly Foi – lehendy ukrainskoho vyzvolnoho rukhu* ["Bloody faces". The life and work of Ludmila Foya are legends of the Ukrainian liberation movement]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, №33. 2023. Pp.18–23. (in Ukrainian).
3. Grabovs`ka Iry`na. *Dosvid stanovlennya suspil`stva pary`tetnoyi demokratyi v suchasnij Ukraini: dosyagnennya, problemy, perspekty`vy`* [The experience of the formation of a society of parity democracy in modern Ukraine: achievements, problems, prospects]. URL: http://gender.org.ua/images/lib/tezy_ternopil_2011.pdf#page=26 (in Ukrainian).
4. Grabovs`ka I. (2022). *Zhinoche «oblychchia» viiny Ukrainy proty rosiiskoho ahresora* [The female "face" of Ukraine's war against the Russian aggressor]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, №30. Pp. 29–35. (in Ukrainian).
5. Grabovs`ka I., Tsiurupa M. (2023). *Viiskova elita Ukrainy: shliakh ukrainskoho zhinotstva do liderstva* [The military elite of Ukraine: the path of Ukrainian women to leadership]. *Ukrainska elita u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhIKhI stolittia: osoblyvosti formuvannia, transformatsiia uiavlen, intelektualnyi potentsial. Zakhidni zemli. Vybrani problemy / vid. red. Ihor Soliar, uporiad. Oleh Muravskiy, Mykhailo Romaniuk; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha*. Kn. 1. Lviv. Pp. 528–535. (in Ukrainian).
6. *Zhinky na viini: yak dolaty «sklianu steliu»* [Women at war: how to overcome the "glass ceiling"]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zhinky-na-viyini-henderna-rivnist/32853881.html> (in Ukrainian).
7. *Zhinky mozhut sluzhyty v usikh rodakh viisk ZSU – radnytsia komanduvacha Sukhoputnyk viisk* [Women can serve in all branches of the armed forces of

- the Ukrainian Armed Forces - adviser to the commander of the Ground Forces]. *Ukrinform*. 07.06.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua> (in Ukrainian).
8. «ZSU divchata» ta «Heroi — Kherson»: yak viiskovi muzykanty tvoriat imidzh bryhady «Kholodnyi Yar» ["ZSU girls" and "Hero - Kherson": how military musicians create the image of the "Kholodny Yar" brigade]. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/02/19/zsu-divchata-ta-geroj-herson-yak-vijskovi-muzykanty-tvoryat-imidzh-brygady-holodnyj-yar/> (in Ukrainian).
 9. Iryna Sysak. *Zhinky v armii, politytsi i vladi: yak zminylasia henderna sytuatsiia v Ukraini* [Women in the army, politics and power: how the gender situation has changed in Ukraine]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/genderna-sytuatsiya-v-ukraini-voennoho-chasu/32696907.html> (in Ukrainian).
 10. Kiriukhina, Khomiak O.V. (2023). *Istorychni podvyhy zhinok iz Ukrainy u viinakh* [Historical exploits of women from Ukraine in wars]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 34 (73), № 1. Pp. 62–68. (in Ukrainian).
 11. Lychkovska M.R. (2017). *Prychyny ta naslidky zbilshennia kilkosti zhinok v armii u voiennyi chy myrnyi chas (ekonomichniy analiz)* [Causes and consequences of increasing the number of women in the army in wartime or peacetime (economic analysis)]. *Ekonomichna teoriia ta istoriia ekonomichnoi dumky*. Vypusk 12. Pp. 26–31. (in Ukrainian).
 12. *Minoborony i NATO domovylysia pro spivpratsiu v rozshyrenni mozhyvostei zhinok u ZSU* [The Ministry of Defense and NATO agreed on cooperation in expanding the opportunities of women in the Armed Forces]. *Ukrinform*. 06.03.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua> (in Ukrainian).
 13. *Ponad 45 tysiach viiskovosluzhbovyts. V Ukraini zrostaie chyslo zhinok u ZSU* [More than 45 thousand female military personnel. In Ukraine, the number of women in the Armed Forces is increasing]. URL: <https://suspilne.media/701262-ponad-45-tisac-vijskovosluzhbovic-v-ukraini-zrostaie-cislo-zhinok-u-zsu/#:~:text=13%20487%20%D0%B6%D1%96%D0%BD%D0%BE%D0%BA%20%D0%BC%D0%B0%D1%8E%D1%82%D1%8C%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%81,%D1%80%D1%96%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%8C%20%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%2062%20%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F%D1%87%D1%96> (in Ukrainian).
 14. Pronoza I.I. (2020). *Zasoby masovoi informatsii i komunikatsii v informatsiini viini yak suchasna politychna praktyka* [Mass media and communication in the information war as a modern political practice]. *Naukovyi zhurnal «Politykus»*. Vypusk 3. Pp. 65–69. (in Ukrainian).
 15. *Somyi Ukrainskyi Zhinochyi Konhres* [Seventh Ukrainian Women's Congress]. *Telekanal Rada*. Kyiv. 22-23 lystopada 2023 rik. URL: https://www.youtube.com/watch?v=cqw0f_Lvw4E (in Ukrainian).
 16. Sorochuk Liudmyla (2023). *Heroizm zhinok OUN ta UPA yak pryklad u formuvanni natsionalno-patriotychnoho vykhovannia pidrostaiuchoho pokolinnia* [The heroism of the women of the OUN and the UPA as an example in the formation of national-patriotic education of the younger generation]. *Ukrainoznavstvo*. № 4(89). Pp. 119–126. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/issue/view/17332> (in Ukrainian).
 17. Strebkova Yu., Chzhan Na. (2022). *Analiz vizualnykh obraziv zhinok-viiskovykh u kytaiskykh ta ukrainskykh internet-vydanniakh 2020–pochatku 2022 rokiv. Ukrainoznavchyi almanakh* [Analysis of visual images of military women in Chinese and Ukrainian online publications from 2020 to the beginning of 2022]. Vypusk 30. Pp. 114–119. (in Ukrainian).
 18. Strebkova Yu. (2023). *Dehumanizatsiia zhinok u metodychnykh vydanniakh rosiiskykh ideolohiv. Ukrainoznavchyi almanakh* [Dehumanization of women in methodological publications of Russian ideologues]. Vypusk 32. Pp. 29–35. (in Ukrainian).
 19. Talko T., Vlasova O. (2023). *Zhinka u natsionalno-vyzvolnykh zmahanniakh ukrainskoho narodu: trahediia mymovilnoi zrazy* [A woman in the national liberation struggle of the Ukrainian people: the tragedy of involuntary betrayal]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 32. Pp. 36–43. (in Ukrainian).
 20. Taras Kremin. *Zakon «Pro media» - vahomyi krok u zakhysti ukrainskomovnoho informatsiinoho prostoru* [The Law "On Media" is an important step in the protection of the Ukrainian-language information space]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3689861-zakon-pro-media-vagomij-krok-u-zahisti-ukrainskomovnogo-informacijnogo-prostoru.html> (in Ukrainian).
 21. *U Minoborony rozpovily, skilky zhinok narazi sluzhat v ZSU* [The Ministry of Defense said how many women currently serve in the Armed Forces]. 09.06.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua> (in Ukrainian).

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г. Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945
Email: HrabovskyS@gmail.com

МІФИ ВІЙНИ ТА МІФИ НАВКОЛО ВІЙНИ: СПРОБА АНАЛІЗУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній теоретичній і практичній проблематиці, пов'язаній із російсько-українською війною. Автор статті ставить на меті дослідження феномена, який може бути охарактеризований як міфи війни. Перший із цих міфів (точніше, групи міфів) полягає в ототожненні всіх українців із советським населенням, яке у своїй переважній кількості неспроможне на самочинні дії та звикло у всьому покладатися на владу, на її настанови та ідеї. Наступна група міфів, яка побутує як у зарубіжній, так і частково в українській суспільній думці, полягає у запереченні належності рашизму, його настанов і практики, до одного з різновидів фашизму. Мовляв, рашизм – це жакливо, проте це не фашизм. Але цей міф заснований у найкращому разі на непорозумінні. З цим міфом змикається міф, який заперечує тоталітарний характер як російської держави, так і низки її союзників (Білорусь, Іран, Північна Корея тощо). Ці держави приписують чи то до авторитарних, чи то до «повністю невільних» держав, в останньому випадку ігноруючи принципову різницю між ними та, скажімо, Гаїті. Проте тоталітарна держава відрізняється тим, що за рідкісними винятками її неможливо змінити шляхом скинення правлячого режиму, її можна тільки зруйнувати тим чи іншим способом. Наступний міф полягає у покладанні головної провини за невдачу контрнаступу 2023 року на українське командування, на його неправильні плани та дії. Автор статті доводить, що за умов відсутності необхідної підтримки з боку тих західних партнерів, які понад усе боялися «посилення ескалації», контрнаступ априорі був приречений на невдачу, правильним був би перехід до стратегічної оборони, а міф цей поширюється тими, хто насправді прямо причетний до невдачі наступу. Нарешті, ще один міф нинішньої війни пов'язаний із використанням рашистами тисяч т.зв. «біженців» і «мігрантів» з країн Азії й Африки для «гібридної війни» проти Євросоюзу задля того, щоб відволікти його увагу та послабити підтримку України.

Ключові слова: сучасна міфологія, рашизм, Україна, дисципліна розуму, росія.

Serhii HRABOVSKYI

Ph.D, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation
H. Skovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences of Ukraine of Kyiv

MYTHS OF THE WAR AND MYTHS AROUND THE WAR: AN ATTEMPT OF ANALYSIS

Abstracts. The article is devoted to actual theoretical and practical issues related to the Russian-Ukrainian war. The author of the article aims to study the phenomenon that can be characterized as myths of war. The first of these myths (more precisely, a group of myths) consists in the identification of all Ukrainians with the Soviet population, which in its majority is incapable of self-directed actions and is used to relying on the government, its instructions and ideas in everything. The next group of myths, which lives both in foreign and partly in Ukrainian public opinion, consists in denying the belonging of rashism, its instructions and practice, to one of the varieties of fascism. Rashism is terrible, but it is not fascism. But this myth is based on a misunderstanding at the best. This myth is connected to a myth that denies the totalitarian nature of both the Russian state and a number of its allies (Belarus, Iran, North Korea, etc.). These states are called either authoritarian or "totally not free" states, in the latter case ignoring the fundamental difference between them and, for example, Haiti. However, a totalitarian state is distinguished by the fact that, with rare exceptions, it cannot be changed by overthrowing the ruling regime. It can only be destroyed in one way or another. The next myth consists in laying the main blame for the failure of the 2023 counteroffensive on the Ukrainian command, on its wrong plans and actions. The author of the article proves that in the absence of the necessary support from those Western partners who were most afraid of "intensification of escalation", the counteroffensive was a

priori doomed to failure. The correct thing to do under these circumstances would be to switch to strategic defence, and this myth is spread by those who are actually directly involved in the failure of the offensive. Finally, another myth of the current war is related to the use by the Rashists of thousands of so-called "refugees" and "migrants" from Asian and African countries for a "hybrid war" against the European Union in order to distract its attention and weaken support for Ukraine.

Keywords: *modern mythology, rashism, Ukraine, discipline of mind, Russia.*

Війни супроводжуються міфами, війни породжують міфи, власне, самі війни не в останню чергу породжуються міфами, навіть у сучасному світі, здавалося б, іноді аж занадто раціоналізованому. Традиційно поняття «міф» тлумачиться як оповідь, яка передає уявлення людей про світ, місце людини в ньому, про походження всього суцього, про богів і героїв. При цьому міф «нібито розповідає про реальні події та особливо пов'язаний з віруваннями» [15]. Міф – це оповідь, яка не вимагає виправдання, переосмислення і зміни, вона вплетена у спосіб людської життєдіяльності у нерозчленованій єдності своїх духовних і практичних компонентів. «Кожен міф представляє себе як авторитетний, фактичний виклад, незалежно від того, наскільки розказані події суперечать природному закону чи звичайному досвіду. Розширюючи первинне релігійне значення, слово міф також може використовуватися більш вільно для позначення ідеологічного переконання, коли це переконання є об'єктом квазірелігійної віри; прикладом може бути марксистський есхатологічний міф про відмирання держави. Хоча контури міфів минувшини чи суспільства, відмінного від власного, зазвичай можна побачити досить чітко, але розпізнати міфи, які домінують у власному часі та суспільстві, завжди важко. Це не дивно, адже міф має свій авторитет не тому, що доводить себе, а тому, що представляє себе. У цьому сенсі авторитет міфу дійсно «зрозумілий», і міф можна окреслити в деталях лише тоді, коли його авторитет більше не є беззаперечним» [15].

Наразі йтиметься не про тоталітарну соціально-історичну міфологію, яка штучно створювалася певними партіями та владними системами ХХ-ХХІ століть. Скажімо, советська і нинішня російська влада створили потужні механізми насадження тоталітарної соціально-історичної міфології, яка заміщала собою дійсність. Особливо це стосувалося т.зв. «національних республік» СРСР, в яких насаджувалася не лише тоталітарна, а й колоніальна соціально-історична міфологія [2; 3]. Ця міфологія наразі є одним із ефективних інструментів нинішньої війни Росії проти України, проти всіх демократичних держав на постсоветському просторі та проти всього цивілізованого світу. Та мова йтиме головним чином про інше – про міфи, які виникають на основі неточного, неадекватного, спрощеного розуміння й описання дійсних явищ, а відтак, підперті авторитетом своїх трансляторів чи комплексом «загального визнання», заважають адекватному розумінню нинішньої війни у різних її проявах і вимірах. Можливо, вони не варті були б особливої уваги, якби не йшлося про явища, що резонують у суспільному просторі та формують його.

Поява міфів війни є явищем об'єктивним, адже війна як така завжди несе в собі надто багато позараціонального. А водночас об'єктивною є потреба деконст-

рукції цих міфів, навіть коли до їхнього творення була причетна влада. Абсолютна більшість українців переконана: владу потрібно критикувати навіть під час війни; 50% вважають, що допустима лише виважена і конструктивна критика, а 31% вважає, що критика має бути жорстка і безкомпромісна, свідчать висліди проведеного 16-22 травня 2024 року Київським міжнародним інститутом соціології опитування [12]. Втім, саме жорсткість і безкомпромісність можуть бути найконструктивнішими, особливо, коли йдеться про владні міфологеми (нехай і не тоталітарні).

Згадаймо початок 2022 року. Більшість впливових західних лідерів, військових експертів й очільників розвідок прямим текстом говорила про неминучий чи високо ймовірний широкомасштабний напад Росії на Україну. Про це ж публічно вели мову і деякі українські військовики. З іншого боку, владні речники обіцяли народонаселенню, що все буде О'К, можна спокійно мирно жити далі та готуватися до першотравневих шашликів. Окрім того, викривалися західні ділки, які, мовляв, нагнітанням паніки прагнуть зруйнувати українську економіку, щоб підім'яти Україну під себе.

Наслідок: опитування Соціологічної групи «Рейтинг» щодо оцінки ймовірності повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну, які на початку 2022 року проводилися раз на два тижні, зафіксували під впливом масованої владної пропаганди та створених нею міфів помітні зміни суспільних настроїв: від 30% («висока ймовірність») і 19% («немає жодної загрози») станом на 15 січня до 19% («висока ймовірність») і 25% («немає жодної загрози») станом на 17 лютого 2022 року [7]. Найпритомнішим і найстійкішим до міфів виявився електорат «Європейської солідарності» (45% його відзначили високу ймовірність повномасштабного російського вторгнення), найчутливішим до пропаганди та міфотворення – електорат «Опозиційної платформи» (70% відзначили, що немає жодної загрози такого вторгнення). Прикметним є те, що 15% електорату «Слуги народу» виявилось здатним до самостійного мислення і вважало повномасштабне російське вторгнення високоймовірним.

За якийсь час після вторгнення деякі провладні речники і представники влади почали пояснювати свої «колісанки» тим, що мовляв, якби не творити міф про «першотравневі шашлики», почалася б паніка, українці кинулися б тікати, зайняли б усі шляхи-дороги, відтак ніяк би було перекидати частини ЗСУ у райони бойових дій. І саме з цієї причини начебто не можна було проводити навчання територіальної оборони, якій дозволили мати тільки мисливську та травматичну зброю. До цих міфотворців підключився й один із найкращих фахівців з Другої світової війни, російський політемігрант і громадянин Ізраїлю Марк

Солонін, який мешкав тоді у Києві та категорично заперечував імовірність масштабного російського нападу. Ось як оцінив тодішні дії Солоніна один із користувачів соцмережі Facebook: «У лютому 2022-го року відверто глузував з порад українським жінкам як уникнути насильства від російських окупантів. Насміхався з планової евакуації з місць ймовірного ведення бойових дій. Смішно йому було чути про можливе висадження російського десанту тощо» [14]. А на додачу Солонін критикував ідеї проведення навчань Територіальної оборони за межами міст на позиціях у снігах, начебто виморожуючи цим бійців. Але Солонін хоча б вибачився одразу 24 лютого, визнавши, що він був «абсолютно неправий» [10]. Що ж, це ледь не унікальне явище – публічне вибачення, – і від політиків його не дочекаєшся, і від більшості інтелектуалів також.

Утім, Солоніна можна зрозуміти: перед його очима міг стояти ССРСР 22 червня 1941 року після виступу Молотова на радіо о 12-й дня, з якого стало зрозуміло, що війна розпочалася «неправильно» (всі попередні починалися з «провокацій», на які Червона армія «нищівно відповідала»). Відтак частина цивільних у прифронтовій зоні кинулася тікати, а інша (більша) частина – скидати владу та вбивати більшовиків, адже вся прифронтова зона – то були «визволені» у 1939-40 роках землі. Що ж стосується вояків-червоноармійців, вони масово побігли «до старого кордону», а потім і далі, кидаючи тисячі справних танків, броньовиків і літаків, десятки тисяч гармат і тягачів, але при цьому прагнучи не втратити жодну вантажівку чи «емку» – бо на них можна було швидко і далеко втекти. Марк Солонін усе це переконливо описав і проаналізував у своїх книгах, отож, очевидно, вважав Україну 2022 року чи то «совковою» державою, чи «другою Росією», де все робиться за приписами централізованої влади, а коли приписів немає – справи кепські. На щастя, рашисти, схоже, перебували у полоні аналогічних міфів, тому і ставили на меті взяти «Київ за три дні», а «Україну – за кілька тижнів».

Але ж Солонін добре знав, що у Фінляндії восени 1939-го, коли стало зрозуміло, що советський напад неминучий, уряд публічно попередив про це громадян, відселив прифронтову зону, провів мобілізацію і висунув війська на оборонні позиції. Тим більше, що книга Солоніна про советсько-фінські війни 1939-44 років під назвою «25 червня: дурість чи агресія?» вийшла друком у Харкові буквально за кілька днів до російського удару [11]. Проте, схоже, знаний історик вважав: українці нездатні на те, що зробили фіни у 1939-му. Схоже, він сам перебував у полоні путінської міфологеми, що українці та росіяни – то один народ. Утім, резон був і в побоюваннях паніки, і у відчужанні відмінностей між фінами першої половини ХХ століття та нинішніми українцями. Ба більше: паніка була. Тому частини ЗСУ змогли зайти у Київ для його оборони лише через півтори доби від початку вторгнення, саме тоді, коли шляхи були забиті втікачами, ошалілими від несподіваного для них

нападу. Проте бігли далеко не всі. І хіба не краще було би, якби ніхто не заколисував українців «міфами про шашлики», навпаки, якби про підготовку росіян до вторгнення говорилося відкрито, якби були заздалегідь озброєні та підготовлені підрозділи ТрО, якби заздалегідь будувалися барикади у містах, якби найефективніше розгорталися сили ППО, якби фрегат «Гетьман Сагайдачний» перейшов до румунського порту, а літаки фірми «Антонов», включно з уславленою «Мрією» (Ан-225), вчасно з Гостомеля перелетіли до Польщі чи Німеччини? І якби разом із тим розгорнулася евакуація (не втеча!) тих, хто цього дуже прагнув? Закрадається еретична думка: а чи за обставин, коли в самій Україні активно формувалася міф про «невигідність війни» для Росії, взагалі відбулося б масштабне російське вторгнення?

Але не менш небезпечним був би й міф про «високу національну свідомість українців», про «полум'яний патріотизм української нації». В Україні-2022 лише частина громадян була за рівнем готовності до відбиття російської агресії схожа на Фінляндію-1939. Власне, «нова Фінляндія» і не могла вийти: адже у 1939 році ледь не всі фіни, навіть більшість комуністів, активно протистояли советським агресорам, там не було і не могло бути жодної паніки. В нинішній Україні такої одностайності (бо навіть генсек фінської компартії відмовився служити Москві) не існувало й не існує донині. Проте в критичній ситуації тут виявили себе власні багаторічні національні (не етнічні, а саме національні, як і в Фінляндії 1939-40 років) традиції, не знищені, хоч і притлумлені російським колоніалізмом і советським тоталітаризмом. Не випадково Ігор Лосєв у 2014 році писав про Україну як «державу Війська Запорозького», тобто як форму і спосіб самоорганізації «ударної» частини нації, завдяки чому вдалося зупинити «гібридний» наступ росіян і відбити чималі території [9]. Те саме проявилось і в 2022 році, коли вдалося зупинити росіян і відбити їх, попри нікчемність багатьох владних органів (скажімо, Кабмін із запізненням аж на півтора місяці дозволив ТрО використовувати важку техніку, в тому числі трофейну, і з запізненням на рік зняв мита на ввезення дронів і їхніх елементів). І це не «зрада», це просто наочна ознака перебування високоставлених чиновників у полоні советських іще міфів про апріорно «керівну і спрямовуючу» роль владних органів, не помічаючи, що українська традиція ґрунтується на суспільній самоорганізації.

Ескізно окресливши перший комплекс міфів чинної війни, перейдімо до другого, який фігурує передусім у міжнародному просторі.

Знаний історик Тімоті Снайдер (США) переконливо довів, що Росія є наразі імперіалістичною фашистською державою, має всі її ознаки, що там панує фашизм (саме фашизм, а не нацизм, бо останній є різновидом тоталітарного соціалізму). Серед цих ознак – культ великого лідера, Путіна; право лідера особисто призначати ворогів держави; культ мертвих, збудований навколо Другої світової; міф про золотий вік імперської величі, який слід відродити у війні «зці-

люючого насильства» – війни з Україною [19]. Ясна річ, що більшість «хороших русских» інтелектуалів із ним не погодилася. Проте не лише вони. Торік був опублікований маніфест групи інтелектуалів світу «Зупинити рашизм: Справжнє Майбутнє». Документ вельми рішучий в усіх сенсах. Крім одного. Він заперечує, що рашизм є різновидом фашизму. «Фашизм аморальний, рашизм позаморальний: він будується не на системі цінностей, а на принциповому нігілізмі. Фашизм спирається на нелюдські ідеологічні переконання, натомість рашизм ідеологічно цинічний: його офіційно заявлені ідеологічні підстави є лише формальними деклараціями» [18]. Іншими словами, ані лідери рашизму, ані його пересічні прибічники не вірять у власні гасла. Але ж засновник італійського фашизму Беніто Муссоліні в листі до своєї сестри Едвідже у 1938 році щиро сердо визнав: ««Расова чистота» цього народу, який зазнав стількох нашеств і ввібрав у себе стільки людю з усіх чотирьох сторін світу, і семітська небезпека для такої нації, як наша, [...] це просто очевидна дурниця, якою нехай займаються деякі надто ревні писачи. Якби обставини спонукали мене вступити не до осі Рим – Берлін, а до осі Рим – Москва, я б нашвидкуруч підніс італійським трудящим, які ставляться до своєї праці бадьоро, але водночас із байдужістю, яку расисти назвали б середземноморською, таку ж дурну вигадку про стаханівську етику та щастя, яке вона буцімто приносить» [6, с. 265]. І де тут «система цінностей», де «ідеологічні переконання»? Як писав сам Муссоліні, «необхідність здійснювати в Італії політику расизму та антисемітизму настільки ж важлива з огляду на її політичний аспект, наскільки позбавлена реального змісту». Але що цікаво: фашизм, який виник і спершу утвердився в Італії (а потім уже почали з'являтися його зарубіжні копії), певний час не мав антисемітського відтінку, більше того: до уряду входили етнічні євреї, а Муссоліні заявляв про те, що антисеміти, мовляв, ганьблять горде ймення фашиста та всю партію. Ось така рухома «система цінностей». Сумніваюся, що й особисто Путін, і «колективний Путін» настільки цинічно ставляться до політики ствердження «русского мира» та «відновлення державної величі». А щодо «нелюдських переконань», то воєнна практика рашизму, коли молоді інтелектуали радо розробляють програмне забезпечення балістичних ракет, а досвідчені пілоти запускають ці ракети по цивільних об'єктах Києва, Львова, Дніпра з тим, щоби потім «глибинна Росія» раділа, дивлячись відео вбитих українських дітей – «будет меньше бендеровцев» – які переконання, які цінності лежать в основі всього цього, якщо не нелюдські?

Видається, міф про те, що рашизм – то не фашизм, що Путін і К^о – просто цинічні можновладці, а Росія – не фашистська держава, є одним із найнебезпечніших і дезорієнтуючих міфів нинішньої війни. Головне – він створює враження, наче з РФ можливі «нормальні» відносини, з нею можна домовлятися та сподіватися на виконання домовленостей і т.д. Не менш небезпечним є інший міф – про те, що Росія –

це автократія, авторитарна, а не тоталітарна держава (поняття «тоталітаризм», схоже, стало немодним у світовій науці та політиці, наслідки цього відчуваються повсюдно і можуть спричинити глобальну катастрофу демократії). Проте, перш ніж окреслити концептуальну відмінність авторитаризму та тоталітаризму, звернімося до даних соціологічного опитування, проведеного в РФ «Іноагентом» – Левада-Центром наприкінці червня 2024 року. Загальні результати опитування такі: Підтримка дій російських збройних сил зберігається на високому рівні (44% респондентів – «безумовно так», 33% – «швидше так»). Дві третини опитаних (65%) покладають відповідальність за загибель людей і руйнації в Україні на США та НАТО (найвищий показник за час масштабної війни), 11% – на «Україну (Київ)» (так в опитувальнику), 8% – ні на кого конкретно. 58% допускає «переростання ситуації на Україні» у «збройний конфлікт між Росією та країнами НАТО». Воєнні дії у 48% викликають гордість за Росію, у 7% – задоволення, радість, також у 7% – захоплення і тільки у 4% – сором. 86% респондентів стурбовані постачанням Заходом зброї українській армії (теж найвищий показник з 2022 року). Нарешті, 34% вважають виправданим застосування Росією ядерної зброї для удару по Україні [8]. Попри те, що, найшвидше, деякі показники підтримки дій влади й армії дещо зависокі з огляду на страх респондентів виявити свою нелояльність, на загал дані засвідчують характерну саме для тоталітаризму стабільну «єдність партії та народу». Власне, і сам страх – теж питома ознака тоталітарної спільноти. Як страх перед владою та сусідами, які можуть донести, так і перед демократичним Заходом, а разом і з тим – зневага до нього і готовність значного числа росіян до ядерної війни.

Авторитетна електронна енциклопедія Britannica зазначає, що тоталітаризм – це «форма правління, яка теоретично не допускає індивідуальної свободи і яка прагне підпорядкувати всі аспекти індивідуального життя владі держави. Італійський диктатор Беніто Муссоліні ввів термін *totalitario* на початку 1920-х років, щоб охарактеризувати нову фашистську державу Італію, яку він далі описав як «всі всередині держави, жоден поза державою, жоден проти держави». До початку Другої світової війни «тоталітарний» став синонімом абсолютного та репресивного однопартійного правління. Серед інших сучасних прикладів тоталітарних держав – СРСР за Йосифа Сталіна, нацистська Німеччина за Адольфа Гітлера, Китайська Народна Республіка за Мао Цзедуна та Північна Корея за династії Кім» [20]. Ясна річ, що ідеал Муссоліні в жодній із цих держав повністю не втілювався у життя (навіть у КНДР), проте максима «всі всередині держави, жоден поза державою» справді характерна для тоталітаризму, в тому числі для рашизму.

Але з наступними тезами навряд чи можна погодитися. Britannica зазначає: «Тоталітаризм часто відрізняють від диктатури, деспотизму чи тиранії тим, що він замінює всі політичні інститути новими та

знищує всі правові, соціальні та політичні традиції. Тоталітарна держава переслідує певну особливу мету, таку як індустріалізація чи завоювання, виключаючи всі інші» [20]. Не знищує тоталітаризм усі соціальні та політичні традиції, навпаки, на багатьох із них він базується і зростає. Сталінізм ґрунтувався на традиціях російського імперіалізму та шовінізму, згодом (під час Другої світової війни) підключивши до них й антисемітизм. Нацизм був би неможливий без звички до «*Ordnung*», порядку. А максима кайзера Вільгельма II, висловлена ним наприкінці XIX століття – мовляв, справи жінки обмежуються чотирма К: *Kinder, Küche, Kirche, Kleider* – у Третньому Райху Геббельс скоротив на одне К, викресливши «вбрання», але залишивши три інші К: *Kinder, Küche, Kirche*. Індустріалізація ж як мета тоталітарної держави – це відлуння сталінської міфології, яке резонує понині: Сталін ніколи не мав на меті і не проводив індустріалізацію як таку, він будував потужний ВПК і готувався до світової війни. Ту ж мету мала спроба «великого стрибка» Мао Цзедуну.

Авторська позиція щодо тоталітаризму й авторитаризму детально розгорнута у статті «Проблема можливості діалогу і взаєморозуміння з «руським миром» [4], а у стислому вигляді викладена так: «Авторитаризм як жорстка недемократична система може припинити існування та перейти в щось інше або внаслідок зовнішнього тиску, або внаслідок внутрішніх процесів. Ідеться про силове знищення, відносно мирну деконструкцію чи трансформацію політичного режиму [...]. А от тоталітаризм як такий можна ліквідувати, тільки знищивши тоталітарну державу. Не країну, а державу, але останнє не тотожно самій по собі державній владі, йдеться про всі інституції, як офіційні, так і напівофіційні, як «згори», так і «знизу», а також про значущі символи та соціально-міфологічні системи. Адже без розвиненої міфологічної системи, яка охоплює всі буттєві сфери та зумовлює людські дії, тоталітаризм як такий неможливий, навіть коли йдеться про тоталітаризм, силоміць накинутий ззовні. Такий висновок впливає зі світової історії XX-XXI століття: Третій Райх, СРСР, Японія як імперія з божественним імператором, королівство Італія (тим більше «республіка Сало»), Югославія Мілошевича тощо. Погляньмо на східноєвропейський «соцтабір»: Польща – демонтаж «народної держави», Чехословаччина – демонтаж й «оксамитове розлучення» двох частин федерації, Угорщина – демонтаж (але до кінця, видається, не доведений, наслідки чого бачимо нині у ствердженні авторитаризму), Румунія – демонтаж «імперії Чаушеску», тривалий і складний, Болгарія – також демонтаж «народної республіки», ГДР – повне зникнення цієї держави. [...] Що ж стосується Росії, то допоки вона не буде демонтована, допоки її зумовлене історією імперське ество не зазнає деконструкції та деструкції, допоки советсько-російські міфологічні системи лишатимуться дієвими, годі сподіватися – не тільки Україні, а й усьому світу – на більшу стабільність і передбачуваність політичних й економічних процесів на теренах

від Петербургу до Владивостока. Але чи станеться це, а якщо станеться, то яким способом?» [5, с. 34].

Але, схоже, новітні (точніше, новомодні) міфи впевнено перемагають і науку, і здоровий глузд. Виявляється, Україна як «частково вільна держава» стоїть в одному ряді з Сомалілендом (кубло піратів), Папуа Новою Гвінеєю, Мозамбіком, Марокко, Нігером й іншими подібними державами. А Намібія, Ботсвана, Південна Африка, Бразилія, Лесото, Панама – «повністю вільні держави», ледь не світочі демократії. При цьому Росія, Гаїті та КНДР потрапили разом з Туреччиною під один копил «невільних держав», при цьому рівень людських свобод у Гаїті (!!!) ледь-ледь відстає від Туреччини [13]. Так колись авторитетна міжнародна організація Freedom House ділить світ, уникаючи понять «авторитаризм» і «тоталітаризм» і не гребуючи творенням новітніх міфів, які безпосередньо впливають на реальний статус України та Молдови (теж «частково вільна держава»; Freedom House при цьому «не помічає» створеного рф маріонеткового Придністров'я).

2022 року українські сили (ЗСУ, Нацгвардія, добровольчі формування) здійснили низку успішних наступів проти рашистів. 2023 року запланований і розрекламований контрнаступ з метою виходу на кордони 1991 року дуже швидко зупинився та на загальну думку закінчився невдачею. Навколо цих суттєвих епізодів нинішньої війни виникло чимало міфів. Українська відсіч агресорам у 2022 році у цих міфах описується як «договірняки» чи то між Байденом і Путіним, чи то між різного рівня урядовцями та генералами. А от щодо невдалого контрнаступу своєрідним компендіумом міфів є недавня 48-сторінкова доповідь британського аналітичного центру із проблем безпеки RUSI «Попередні уроки українських наступальних операцій 2022-23 років» [16]. Зосередимося на тій її частині, де йдеться про невдалий контрнаступ, план якого, за повідомленнями масмедіа, створювався за участі консультантів-військовиків держав НАТО.

«Початковий задум операцій українського наступу був обґрунтованим, – зазначено в доповіді. – Для прориву потрібно було 12 бронетанкових і механізованих бригад, які мали зосередити дії на ділянці завширшки 30 км, ізолювати Токмак упродовж семи днів, а потім прорватися на південь до Мелітополя. Темп мав перешкодити Росії залучити більшу частину своїх сил, щоб атакуючим потрібно було подолати лише шість полків в обороні».

Уже тут виникають серйозні запитання до авторів доповіді. Якими є підстави вважати такий план наступу обґрунтованим? На початку осені 2022 року такого ґатунку прорив міг би стати відносно успішним, але, скажімо, поки західні партнери формували «танкову коаліцію», щоб передати Україні менше сотні відносно нових танків, поки тривало навчання українських танкістів, настало літо 2023 року. Перша вісімка ракетних систем M142 HIMARS, здатних прицільно бити на 70 кілометрів, з'явилася в Україні у червні-липні 2022 року і викликала шок у рашистів,

немалою мірою зумовивши успіх наступальних дій. 90 БМП Bushmaster з 25-мм автоматичною гарматою Австралія передала Україні улітку 2022 року, і вони стали ударною силою першого етапу контрнаступу під Харковом, але під час нього половина їх вийшла з ладу, тому прорив у 2022 році вони забезпечити не могли. Ударною силою могли стати американські БМП M2 Bradley, які навряд чи важчі в освоєнні, ніж блискавично опанований ЗСУ Bushmaster; якби США влітку 2022 року надіслали півтисячі Bradley (зі своїх запасів у 4 з гаком тисячі), то прорив до Азовського моря у вересні-жовтні 2022 року став би високо ймовірним, бо ж ця бойова машина у двобої зазвичай перемагає російський танк, але так не сталося. Натомість упродовж 2023 року Україна отримала лише 190 Bradley, що не могло стати критичною масою для прориву, бо на той час стількох американських БМП стало замало для наступу, хоча саме ця БМП наступного року там, де вона була, стала стрижнем активної оборони ЗСУ; Bradley має високу живучість, витримує кілька ударів по собі вогневидами засобами, демонструє гарну бойову ефективність, але їх усе одно критично мало [21]. Та повернімося до аналізованої ситуації. Вище описана лише частина тих засобів ураження, які були потрібні для успішного прориву у 2022 році, не кажучи вже про 2023 рік. Ба більше: рашисти справді не встигли б і не змогли підкинути підкріплення на ділянку прориву у 2023 році, якби Україна отримала десятка два HIMARS з модулями, пристосованими для тактичних ракет ATACMS, здатних бити на 300 км. Тоді можна було би розтрощити всю логістику рашистів, бити по ешелонах із підкріпленнями та танковим колонам. Почалася б паніка, і тільки частина підкріплень рухалася б до фронту, інша тікала б у тил. А ще потрібно було не рахувати снаряди для далекобійних 155-мм гармат. І мати потужне прикриття з повітря, щоб компенсувати російську перевагу у літаках і бодай відносно вільно рухати свої далекобійні вогневі засоби. Прорив став би фактом, але він ним не став.

Наступна теза доповіді виглядає справедливою. Йдеться передусім про помилки партнерів України. «По-перше, тоді як Росія почала перехід до воєнної економіки з травня 2022 року і почала мобілізацію військ з осені, міжнародні партнери України не вжили значних заходів для усунення обмежень своєї промисловості. Як наслідок, хоча чимало країн подарували Україні значну частку своїх національних запасів озброєння, це не склало достатнього його обсягу для забезпечення доктринальних мінімумів, необхідних для концепції операції. Другий зневажений момент прийняття рішення – питання, коли це оснащення має прибути до України. Міжнародні партнери України витратили чотири місяці на те, щоб вирішити-таки діяти, тож лише частина належного оснащення надійшла в Україну до наступу, а українські бригади не мали достатньо часу для освоєння нової техніки. Таким чином, бригади були недостатньо підготовлені на початок наступу, на який припадає значна частка тактичних помилок, допущених під

час виконання операції» [16]. Констатоване все це справедливо, проте занадто «лагідно». Адже західноєвропейські партнери мали можливість передати Україні майже всі свої 155-мм гармати та снаряди (проти кого вони б їх використовували?), танки та БМП. Адже армія РФ стримувалася Україною, російська авіація не мала шансів подолати авіацію НАТО, а в разі ядерної війни 155-мм гармати, танки та БМП ситуацію б не порятували. А щодо «достатнього часу» на освоєння нової техніки, то я вже писав про практично блискавичне освоєння австралійських БМП Bushmaster у 2022 році. Власне, достатньо техніки для механізованих сил і гармат потрібно було тільки Польщі, щоб нейтралізувати Лукашенка, а також Швеції та Фінляндії, щоб відбити ймовірний наступ росіян на них і на держави Балтії. Я вже не кажу про США, де на консервації перебувають тисячі одиниць бронетехніки, передусім танків M1 Abrams, і нічого таємного в них для РФ, окрім найновіших модифікацій, нема; так, Єгипет має понад 1000 Abrams, і при цьому дружні відносини з Росією. А щодо «усунення обмежень» у розгортанні ВПК, то це ще велике питання – «не змогли» чи «не схотіли»? Обидва варіанти погані не лише для України, а й для самого Заходу.

«Україна також зробила серію помилок», – зазначають автори доповіді. По-перше, командування вирішило кинути на прорив менш підготовлені війська, тоді як більш досвідчені війська мали тримати лінію зіткнення та проводити «фіксаційні операції під час наступу, тобто закріплюватися на здобутих територіях. По-друге, воно розпорошило свої сили за кількома напрямками, які забезпечувалися боєприпасами та технікою за рахунок напрямку основних зусиль».

Як на мене, українське командування вчинило правильно. Зосередити в одному місці 12 найкращих бригад фактично без авіаційного прикриття, без протиракетних систем (їх вистачало тоді хіба що для оборони Кисва), неподалік від Криму з його аеродромами тактичної авіації, з пусковими комплексами ракет «Онікс» й «Онікс-М», з тоді ще досить численними кораблями, здатними бити десятками ракет «Калібр» – невже це було розумно? Крім того, РФ могла використати стратегічну авіацію (Ту-95МС і Ту-22М2,3) плюс МіГ-31К з Кинджалами. Не слід забувати і про пристосовані для знищення наземних цілей зенітні ракети С-300. Що могло статися з найкращими бригадами у разі їхнього щільного зосередження? А одночасні відволікаючі удари на інших напрямках – це класика воєнного мистецтва, звичайно, якщо ці удари належним чином забезпечені.

Але найсерйозніша помилка українського командування, на думку аналітиків, полягала в тому, що воно розраховувало, що російські війська, які обороняються, не витримають і побіжать, як це було під Харковом 2022 року, що шок від наступальних ударів зламає їхній моральний рівень і здатність оборонятися. Проте «початкові атаки провалилися, і темп був втрачений, тож Росія могла вести бій, вико-

ристовуючи 105 000 військових, які вона мала в цільовому секторі». Повторюся: якби була низка ударів по тилових об'єктах, по логістиці з використанням АТАСМС, рашисти з фронту побігли б. Але ракети ці не дали, «щоб не було ескалації». І рашисти знали, що їх не дадуть.

А ще в доповіді сказано: «Спроби України прорвати лінію Суровікіна влітку 2023 року були першими за 30 років спробами широкомасштабних операцій прориву». Причому російське командування вочевидь заздалегідь знало, де буде напрямок головного удару [16]. З цього доповідь слід було почати – й одразу закінчити. Інвективи на адресу українського командування в такому разі – нісенітниця та міфотворення. Єдиний його гандж полягав у тому, що воно замість переходу до стратегічної оборони здійснило спробу прориву цієї лінії оборони в три ешелони, що з наявними ресурсами було неможливим. Але на те було рішення політичного керівництва України, а на нього різними способами тиснули деякі західні партнери, яким треба було продемонструвати виборцям ефективність своєї допомоги. Тим часом війна – це зовсім не шоу, а страшна, кривава та довготривала робота.

Тепер про начебто зовсім інше. Існує, і достатньо давно, задовго до приходу до влади в РФ особисто Путіна та команди «кремлівських чекістів», побудований на авторитетності та позірній неспростовності загальної думки міф про «мігрантів», які начебто спонтанно та стихійно тікають до Європи, щоб порятуватися від лих на своїй рідній землі в Азії чи Африці. Звичайно, серед тих, кого наразі звуть «мігрантами», є і такі втікачі. Проте у такому разі варто вести мову про біженців (не в розумінні бюрократів ООН, для яких 300 тисяч грузинів, які втекли з-під російської окупації – «внутрішньо переміщені особи», а араби Палестини – «біженці», хоч би у п'ятому поколінні, а в науковому сенсі). Біженці – це ті, хто рятується від смерті, спричиненої чи воєнним лихоліттям, чи геноцидом, чи страшним голодом; це ті, хто в силу об'єктивних причин не може залишитися на землі своєї батьківщини. Для біженців головне – десь притулитися та вижити, порятувати себе та своїх дітей. Повернення на батьківщину для них постає на порядок денний лише після нормалізації ситуації в їхніх рідних країнах, і не обов'язково вони туди повертаються, якщо десь вдається нормально влаштуватися. А справжні біженці прагнуть улаштуватися та поводитися лояльно на землях, де вони здобули притулок.

З рештою тих, кого зазвичай об'єднують поняттям «мігранти», ситуація складніша. Бо ж люди, які заздалегідь знають, де прагнуть знайти місце постійного проживання та який спосіб життя там обрати чи створити, – це, за термінологією класика філософії історії Семюела Гантінгтона, переселенці й іммігранти. «Переселенці й іммігранти різне відрізняються. Переселенці полишають існуюче суспільство, зазвичай групою, ставлячи на меті створити нову спільноту, «місто на горі», на новій і часто віддаленій

території. Вони просякнуті відчуттям колективної мети. Імплицитно чи експлицитно вони складають угоду або хартію, що визначає основи створюваної спільноти і їхнє колективне ставлення до батьківщини. Іммігранти, навпаки, не створюють нове суспільство. Вони переходять з одного суспільства в інше суспільство. Міграція, як правило, є персональним процесом із залученням осіб і сімей, які індивідуально визначають власне ставлення до своїх старих і нових країн. Переселенці XVII-XVIII ст. потрапили до Америки тому, що то була *tabula rasa*. Крім індіанських племен, які можна було вбити або відігнати на захід, там не було суспільства; і вони прийшли, щоб створити суспільства, які втілювали б, керувалися б і підносили культуру та цінності, що їх вони принесли з собою, зі своєї країни походження. Іммігранти прийшли пізніше, тому що хотіли стати частиною суспільства, створеного переселенцями. На відміну від переселенців, вони переживали «культурний шок», оскільки вони та їхні нащадки намагалися сприйняти культуру, яка часто дуже суперечила тому, що вони принесли з собою. Перш, аніж іммігранти змогли приїхати до Америки, переселенці мали заснувати Америку» [17, р. 39–40]. Видається, ці означення стосуються не лише американської історії чи історії заокеанських колоній як таких. Головне, що переселенці створюють на новому місці своє власне суспільство на власних же засадах з певною спільною метою і живуть за власними нормами. «Різниця між переселенцями й іммігрантами була добре відома тим, хто привів Америку до незалежності. До революції, за словами Джона Хайґама, англійські та голландські колоністи «сприймали себе як засновників, першопоселенців, упорядників населеного соціального простору, творців нових колоніальних суспільств, а не як іммігрантів. Їм належали політичний лад, мова, правила праці та співжиття, значне число тих людських звичаїв, до яких іммігрантам доведеться пристосуватися». Термін «іммігрант» увійшов в англійську мову в Америці у 1780-х, щоб відрізнити поточних прибулих від переселенців-засновників» [17, р. 40]. Іммігранти діляться на дві основні категорії. Перша – це політичні емігранти, чия ситуація схожа з ситуацією біженців, тільки спричинена не лише об'єктивними, а й суб'єктивними обставинами (їхніми ідеологічними чи релігійними переконаннями, що достеменно не збігаються з переконаннями панівних груп у певних країнах). Політемігранти під невблаганним тиском обставин змушені полишати вітчизну – з тим, щоби продовжувати з-за кордону вести боротьбу проти ворогів. Біженці та політемігранти у своїй масі – люди вдячні та лояльні до тих, хто їх прихистив, налаштовані на часткову чи повну соціокультурну інтеграцію в життя країн розселення, це трударі, а не нероби. Друга група іммігрантів – це економічні мігранти, які ідуть за межі власної батьківщини у пошуках кращого життя. При цьому наразі частина з них, можливо, навіть більша, прагне жити «на халяву», мовляв, Європа й Америка багаті, то чом би й нас не підгодувати, інша частина готова працювати.

Що стосується США, то там доволі жорсткі норми життя, тож працювати доводиться майже всім, а от у багатьох країнах Європи «халяви» у вигляді соціальних програм вистачає, що під'юджує ім. мігрантів не надто прагнути інтегруватися та працювати. Але сьогодні все більше підстав кваліфікувати значну частину тих, хто прагне з Азії й Африки дістатися Європи (а за можливості – й Америки) як новітніх переселенців, що пересуваються організованими групами з метою створення міських громад зі своїми політичними правилами, релігією, культурою, при цьому не інтегруючись або мінімально інтегруючись у місцеве середовище, чому надзвичайно сприяє політика мультикультуралізму у тому популярному варіанті, який декларує рівноправність і рівнозначність усіх культур.

Та це окрема тема. В контексті нинішньої війни – «гарячої», яку РФ веде проти України, та «холодної» і «гібридної», яка ведеться проти держав-членів НАТО та ЄС, – слід звернути увагу на вміле використання рашистами міфу про страждених «мігрантів» і «біженців», до числа яких записують і всіх, хто прагне потрапити до ЄС, за допомогою організованих ФСБ РФ і КГБ Білорусі справжніх штурмів зовнішніх кордонів Євросоюзу. А це – тисячі й тисячі переважно молодих і здорових чоловіків, доставлених до цих кордонів пасажирськими літаками, а далі – наземним транспортом.

Штурми кордонів Польщі та Литви розпочалися 2021 року і періодично відновлювалися, в тому числі нещодавно. Торік рашисти спробували було промацати кордони Фінляндії за допомогою великої маси посаджених на велосипеди жителів Африки й Азії, проте фіни швидко знайшли засоби протидії. Що ж стосується Польщі, то ситуація залишається напруженою. «Дональд Туск (прем'єр) підкреслив, що немає жодних сумнівів, що агресія мігрантів є невідповідною і наростає. За його словами, це методи гібридної війни, спрямовані на дестабілізацію Польщі й усієї Європи, – пише кореспондентка Голосу Америки Анна Плотникова. – Міністр закордонних справ Польщі Радослав Сікорський заявив, що Росія відповідає за ситуацію на кордоні з Білоруссю. «90% цих людей (нелегальних мігрантів) мають російські візи. Їх спеціально заохочують і навіть цілеспрямовано набирають в Азії та Африці, привозять до Росії, відправляють на кордон до Білорусі з метою атаки ЄС» [1]. Що цікаво: ці «біженці» з найзлиденніших країн, за словами польського політичного оглядача Вітольда Юраша, «платять і 5, і 10 тисяч доларів за те, що їх привозять на цивільних літаках до Білорусі, а зараз, швидше за все, і до Росії». Маючи такі гроші, у злиденних країнах можна доволі пристойно жити, а тому напрошується висновок, що йдеться про найманців, якими керують відповідні спецслужби. Справді, хіба можливе вільне пересування та проживання тисяч вихідців із країн Азії й Африки у таких тоталітарних державах зі шпигуноманією, як Білорусь і Росія? У свою чергу, керівник Агентства інформаційної безпеки суспільства Литви Ауримас Навис нагадує, що

«у 2021 році було важко пояснити західним партнерам те, що «міграційна криза» виникла не дарма і є інструментом тиску режимів Путіна та Лукашенка на керівництво країн Східної Європи. «А зараз, я думаю, лідери країн НАТО розуміють, що мігранти – це не якісь "бідні люди", які шукають кращого життя. Це – елемент гібридної війни», – додає він» [1]. Як бачимо, лідерам західноєвропейських держав знадобилося кілька років, щоб позбутися вад політичного зору, зумовлених міфами про бідолашних «біженців» і «мігрантів», які вміло використовує (й очевидно не менш вміло роздмухує) рашизм. Але навіть ті, хто з самого початку розумів, що йдеться не про спонтанних «злидених утікачів», а про добре організований і профінансований потік переселенців, що несуть до ЄС свої цивілізаційні норми, далекі від толерантності та гуманізму, створюючи цілі анклавні, де живуть не за європейськими законами, а за далекими від сучасної цивілізації приписами, такі собі «держави в державі».

Висновки. Таким чином, міфи широкомасштабної російсько-української війни та міфи навколо цієї війни є реальними чинниками, які опосередковано, а іноді прямо впливають на перебіг бойових дій і на стан українського суспільства, і не лише його. У цій статті автор ескізно окреслив деякі з числа, на його думку, найголовніших таких міфів. Ескізність ця значною мірою вимушена, адже ситуація розвивається динамічно, тому на перший план виходять ті чи ті сюжети чи їхні повороти, що стають основою міфів і залежать від них. А тому дослідження міфів війни та навколо війни виглядає важливим полем для актуальної дослідницької діяльності. Тим більше, що нестача дисципліни розуму в оцінці намірів рашистів і використанні міфів у край небезпечна.

1. Анна Плотникова. Польща готується протистояти новому напливу нелегальних мігрантів с території Беларусі. URL: <https://www.golosameriki.com/pol-sha-gotovitsya-protivostoyat-novomu-naplyvu-nelegal-nyh-migrantov-s-territorii-belarusi/7637692.html>

2. Грабовський С. Війна і міф: Друга світова у дзеркалі новітнього неосталінізму. К.: Знання України, 2016. 56 с.

3. Грабовський С. Убити Сталіна, інакше його міфи вб'ють нас: Соціальна міфологія "найкращого друга фізкультурників" і його послідовників. К.: ВД «Стилос», 2019. 503 с.

4. Грабовський Сергій. Проблема можливості діалогу і взаєморозуміння з «руським миром». *Українознавчий альманах*. Випуск 30. К.: «Міленіум», 2022. С. 35–43.

5. Грабовський Сергій. Авторитаризм, тоталітаризм і майбутня доля росії. *Трибуна*, №2, 2024. С. 32–34.

6. Граціозі Андреа. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / Мар'яна Прокопович (пер.). К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. 350 с.

7. Динаміка оцінки військової загрози (16-17 лютого 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ocenki_voennoy_ugrozy_16-17_fevralya_2022_g.html

8. Конфликт с Украиной: основные индикаторы, ответственность, поводы для беспокойства, угроза столкновения с НАТО и применения ядерного оружия. URL: <https://www.levada.ru/2024/07/04/konflikt-s-ukrainoj-osnovnye-indikatory-otvetstvennost-povody-dlya-bespokoystva-ugroza-stolknoveniya-s-nato-i-primeneniya-yadernogo-oruzhiya/>

9. Лосев Ігор. І знову Держава Війська Запорозького? URL: <https://tyzhden.ua/i-znovu-derzhava-vijska-zaporozkoho/>

10. Марк Солонин из Киева. Наше дело правое. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Jkr2isHTgdA>

11. Солонін Марк. 25 червня: дурість чи агресія? Фолио, 2022. 544с.

12. Ставлення українців до критики дій влади на період повномасштабного вторгнення. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=1>

13. Freedom House. Global Freedom Status. URL: <https://freedomhouse.org/uk/node/178?type=fiw&year=2024>

14. Michael Laurel. URL: https://www.facebook.com/groups/utravels/posts/888118295508836/?_rdr

15. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>

16. Preliminary Lessons from Ukraine's Offensive Operations, 2022–23 Jack Watling, Oleksandr V Danylyuk and Nick Reynolds. URL: <https://static.rusi.org/lessons-learned-ukraine-offensive-2022-23.pdf>

17. Samuel P. Huntington: Who Are We?: The Challenges to America's National Identity New York: Simon & Schuster, 2004. xvii + 428 p.

18. STOP RUscism: Present Future The Venetian Manifesto. URL: <https://stop-ruscism.com/>

19. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>

20. Totalitarianism. URL: <https://www.britannica.com/topic/totalitarianism/Totalitarianism-and-autocracy>

21. US combat vehicles keep the Russians at bay — but for how long? URL:

<https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/us-combat-vehicles-keep-the-russians-at-bay-but-for-how-long-t3lmnzll0>

References

1. Anna Plotnykova. *Pol'sha hotovyt-sya protyvostoyat' novomu naplyvu nelegal'nykh myhrantov s terrytoryy Belarusy* [Poland is preparing to face a new influx of illegal migrants from the territory of Belarus]. URL: <https://www.golosameriki.com/a/pol-sha-gotovitsya-protivostoyat-novomu-naplyvu-nelegal-nyh-migrantov-s-territorii-belarusi/7637692.html> (in Russian).

2. Hrabovs'kyi S. (2016). *Viyina i mif: Druha svitova u dzerkali novitn'oho neostalinizmu* [War and myth: World War II in the mirror of modern neo-Stalinism]. K.: Znannya Ukrainy. 56 p. (in Ukrainian).

3. Hrabovs'kyi S. (2019). *Ubyty Stalina, inakshe yoho mify vb'yuť nas: Sotsial'na mifolohiya "naykrashchoho druha fizkul'turnykyv" i yoho poslidovnykyv* [Kill Stalin, otherwise his myths will kill us: Social mythology

of the "best friend of physical education" and his followers]. K.: VD «Stylos». 503 p. (in Ukrainian).

4. Hrabovs'kyi Serhiy. (2022). *Problema mozhlyvosti dialohu i vzayemorozuminnya z «russkym myrom»* [The problem of the possibility of dialogue and mutual understanding with the "Russian world"]. *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. Vypusk 30. K.: «Milenium». Pp. 35–43. (in Ukrainian).

5. Hrabovs'kyi Serhiy. (2024). *Avtorytaryzm, totalitaryzm i maybutnya dolya rosiyi* [Authoritarianism, totalitarianism and the future fate of Russia]. *Trybuna*, №2. Pp. 32–34. (in Ukrainian).

6. Gratsiozi Andrea. (2005). *Viyina i revolyutsiya v Yevropi, 1905—1956 rr.* [War and revolution in Europe, 1905-1956] / Mar'yana Prokopovych (per.). K.: Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy». 350 p. (in Ukrainian).

7. *Dynamika otsinky viys'kovoyi zahrozy (16-17 lyutoho 2022)* [Dynamics of military threat assessment (February 16-17, 2022)]. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dynamika_ocenki_voenny_ugrozy_16-17_fevralya_2022_g.html (in Ukrainian).

8. *Konflikt s Ukraynoy: osnovnye yndykatory, otvet-stvennost', povody dlya bespokoystva, uhroza stolknovenyya s NATO y prymerenyya yadernoho oruzhyya* [Conflict with Ukraine: main indicators, responsibility, reasons for concern, threat of conflict with NATO and use of nuclear weapons]. URL: <https://www.levada.ru/2024/07/04/konflikt-s-ukrainoj-osnovnye-indikatory-otvetstvennost-povody-dlya-bespokoystva-ugroza-stolknoveniya-s-nato-i-primeneniya-yadernogo-oruzhiya/> (in Russian).

9. Losyev Ihor . І знову Держава Виїська Запорозького? [And again the State of the Zaporizhzhya Army?]. URL: <https://tyzhden.ua/i-znovu-derzhava-vijska-zaporozkoho/> (in Ukrainian).

10. Mark Solonyn yz Kyeva. *"Nashe delo pravoe" ["Our Right Deal"]*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Jkr2isHTgdA> (in Russian).

11. *Solonin Mark 25 chervnya: durist' chy ahresiya?* [June 25: stupidity or aggression?]. (2022). Folio. 544 p. (in Ukrainian).

12. *Stavlennya ukrayintsiv do krytyky diy vlady na period povnomasshtabnoho vtorhnennya* [The attitude of Ukrainians to criticism of the actions of the authorities during the period of the full-scale invasion]. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1414&page=1> (in Ukrainian).

13. Freedom House. Global Freedom Status. URL: <https://freedomhouse.org/uk/node/178?type=fiw&year=2024>

14. Michael Laurel. URL: https://www.facebook.com/groups/utravels/posts/888118295508836/?_rdr

15. Myth. URL: <https://www.britannica.com/topic/myth>

16. Preliminary Lessons from Ukraine's Offensive Operations, 2022–23 Jack Watling, Oleksandr V Danylyuk and Nick Reynolds. URL: <https://static.rusi.org/lessons-learned-ukraine-offensive-2022-23.pdf>

17. Samuel P. Huntington: Who Are We?: The Challenges to America's National Identity New York: Simon & Schuster, 2004. xvii + 428 p.

18. STOP RUscism: Present Future The Venetian Manifesto. URL: <https://stop-ruscism.com/>

19. Timothy Snyder. We Should Say It. Russia Is Fascist. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>

20. Totalitarianism. URL: <https://www.britannica.com/topic/totalitarianism/Totalitarianism-and-autocracy>

21. US combat vehicles keep the Russians at bay — but for how long? URL:

<https://www.thetimes.com/world/russia-ukraine-war/article/us-combat-vehicles-keep-the-russians-at-bay-but-for-how-long-t3lmnzll0>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.9>

УДК 172.4:355.01:316.48

Роман ДОДОНОВ

доктор філософських наук, професор,
директор НДІ українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0003-1598-499X

E-mail: roman.dodonov@knu.ua

СУЧАСНА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У ДЗЕРКАЛІ ГЕОФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Анотація. Стаття присвячена осмисленню природи сучасних війн з позицій геофілософської методології. Грунтуючись на дослідженнях О. Базалука, В. Мандрагелі, Ж. Дельоза, Н. Масіандаро, Б. Вудерда, Т. Веба, К. Галсона та ін. окреслюються контури геофілософської парадигми, де розрізняються географічна територія з одного боку та психпростір – з іншого. Війна і мир тлумачаться в геофілософії як безперервна і нелінійна взаємодія між психпросторами, які на поверхні Землі виявляються в нескінченній зміні кордонів локусів цивілізації. Доводиться, що в сучасних війнах недостатньо лише захопити територію та ресурси супротивника. Потрібно знищити його психпростір, який володіє екстериторіальним статусом. Водночас, після окупації географічної території світ духовних цінностей жертви сакралізується, витісняється з фізичного у віртуальний простір, де мобілізується задля опору агресору. Перемога у війні XXI ст. фактично неможлива, оскільки в інформаційну епоху війна йде, насамперед, між ідеями та цінностями. Аналізується варіант партизанської війни, яка, за «Теорією партизана» К. Шмітта, є боротьбою не еліт, а самого народу за своє існування. Така постать «українського партизана» добре відома історикам. Бійці ОУН-УПА майже десятиліття після завершення Другої світової вели на своїх землях власну війну. Вони не могли не розуміти, що у них вкрай малі шанси на перемогу над радянським молохом, але свідомо жертували собою, відмовляючись визнавати чужі цінності. У випадку сучасної російсько-української війни під атакою опинилися не лише територія України, але її цінно-сміслове ядро. Світ української культури, українська мова, українська історія складають основу українського психпростору. Підкреслюється роль українознавства як ідейної зброї в сучасній війні. Українознавство є формою самопізнання нації, усвідомлення нею своїх інтересів, а тому – важливим кроком для самовідтворення українства, шляхом «українолюбства та українотворення».

Ключові слова: геофілософія, локус цивілізації, психпростір, війна, «теорія партизана», цінно-сміслове ядро, українознавство.

Roman DODONOV

Doctor of Philosophical Sciences, professor,
Director of Research Institute of Ukrainian Studies
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE MIRROR OF GEOPHILOSOPHICAL REFLECTION

Abstract. The article is devoted to understanding the nature of modern wars from the standpoint of geophilosophical methodology. Based on the research of O. Bazaluk, V. Mandragelya, N. Masciandaro, B. Woodard, T. Webb, K. Gulson, and others, it outlines the contours of the geophilosophical paradigm, where geographic space

and psychospace are distinguished. War and peace are interpreted in geophilosophy as a continuous and non-linear interaction between psispaces, which on the surface of the Earth are manifested in the endless change of the boundaries of the loci of civilization. It is proven that in modern wars it is not enough to just capture the enemy's territory and resources. It is necessary to destroy his psyspace, which has an extraterritorial status. The world of spiritual values of the victim is sacralised, displaced into virtual space, where it is mobilized to resist the aggressor. Victory in the war of the 21st century is actually impossible because, in the information age, the war is primarily between ideas and values. The variant of partisan war is analyzed, which, according to K. Schmitt's "Partisan Theory", is a struggle not of elites, but of the people themselves for their existence. This figure of the "Ukrainian partisan" is well known to historians. For almost a decade after the end of the Second World War, OUN-UPA fighters waged their own war on their lands. They could not help but understand that they had very little chance of defeating the Soviet juggernaut, but they consciously sacrificed themselves, refusing to recognize other people's values. In the case of the modern Russian-Ukrainian war, not only the territory of Ukraine was under attack, but its valuable and meaningful core. The world of Ukrainian culture, the Ukrainian language, and Ukrainian history form the basis of the Ukrainian psyche. The role of Ukrainian studies as an ideological weapon in the modern war is emphasized. Ukrainian studies is a form of self-awareness of the nation, its awareness of its interests, and therefore an important step for the self-reproduction of Ukrainianness, through "Ukrainian love" and "Ukrainian creation".

Keywords: *geophilosophy, locus of civilization, psyspace, war, "partisan theory", value-meaning core, Ukrainian studies.*

Постановка проблеми. Одним із напрямків поточного числа «Українознавчого альманаху» є тема «Україна у війні з російським агресором: реалії гарячої фази війни, прогнози, уроки». Актуальність звернення до названої теми не потребує додаткових обґрунтувань. На третій рік, поруч із повільним просуванням РФ на сході України, війна повернулася на територію агресора. ЗСУ ведуть не лише важкі оборонні бої вздовж всієї лінії зіткнення: під Харковом і Часовим Яром, Кураховим і Вугледаром, Ореховим та Кринками, але й наспувають у Курській області РФ. Регулярні ракетні удари по мирних українських містах, загибель і поранення цивільних осіб, руйнування будівель стирають грань між фронтом і тилом. Ми всі живемо у війні; як сказали би феноменологи, війна стала предметом нашого повсякденного досвіду.

Колектив Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка не є винятком. 8 липня 2024 року корпус Інституту було пошкоджено внаслідок російської ракетної атаки на дитячу лікарню «Охматдит». Як і більшість наукових колективів України, Інститут відрядив до ЗСУ своїх представників, активно підтримує волонтерів, допомагає біженцям за кордоном та внутрішнім переселенцям, словом, робить посильний внесок у спільну Перемогу.

Водночас, не менш важливим завданням залишається теоретична рефлексія соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві-у-війні. Українці мають чітко уявляти, що коїться, та, відповідно, розуміти перспективи майбутнього миру. Не можна стверджувати, що це завдання є чимось новим для вітчизняної та світової суспільної думки. Феномен війни існував від самих початків людської історії, він завжди був у фокусі уваги державців та мислителів. Філософи, соціологи, політологи, історики, представники військової науки напрацювали величезний доробок щодо осмислення природи війни та еволюції її форм.

Восьмитомна праця К. фон Клаузевіца "Vom Kriege" переконувала читача, що війна є раціональним інструментом зовнішньої політики задля нав'язування

супротивнику власної волі, з дотриманням відповідних «законів війни», зокрема, з обов'язковим оголошенням стану війни, гуманним ставленням до військовополонених, мирного населення тощо. Водночас, німецький мислитель не міг уявити ситуації, в якій держава буде далеко не єдиним суб'єктом організованого насилля, і на службу агресору придуть опозиціонери, криміналітет, терористи, корупційні політики та інтелектуали. Російсько-українська війна, особливо до повномасштабного вторгнення, є яскравим прикладом гібридних воєн, що поєднують прямі воєнні дії з прихованими диверсіями, шантажем, підкупом, дискредитацією влади, інформаційним тиском, маніпуляцією масовою свідомістю тощо.

Аналіз наукових публікацій. Сутність війни нової – інформаційної – епохи намагались усвідомити провідні дослідники Європи та Америки. Серед них варто згадати книги Е. і Х. Тоффлер «Війна та анти-війна. Що таке війна і як з нею боротися. Як вижити на світанку XXI століття» [20], М. ван Кревельда «Трансформація війни» [14], М. Калдор «Нові та старі війни» [16]; М. Деланди «Війна за добу розумних машин» [15], А. Пабрикса та А. Кудорса «Війна в Україні: уроки для Європи» [19] та ін.

В Україні аналізу форм трансформацій війни, а також огляду сучасних концепцій війни присвячені праці В. Мандрагелі «Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз» [8], О. Базалука «Теорія війни і миру. Геофілософія Європи» [13], Є. Магди «Гібридна війна: вижити і перемогти» [7]. У 2017 році побачила світ колективна монографія Інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт» під редакцією В. Горбуліна [11]. Того ж року під редакцією автора даної статті вийшла книга «Гібридна війна: in verbo et in praxi», що об'єднала дослідження українських та польських фахівців із цього питання [3].

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року кількість наукових публікацій із означеної теми на порядок зросла. Варто згадати декілька «круглих столів» в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, матеріали яких

оприлюднені в журналі «Філософська думка» [2; 6], а також тематичний випуск «Російсько-українська війна в сучасному науковому дискурсі» «Українознавчого альманаху» за 2023 рік [10]. Серед новітньої монографічної літератури заслуговує на увагу праця С. Плохія «Російсько-українська війна: повернення історії» [9].

Методологія дослідження. Водночас, у цьому контексті варто звернути увагу на методологічний потенціал геофілософії, окреслений проф. Базалуком О.О. в монографії “The Theory of War and Peace: The Geophilosophy of Europe”. Спираючись на праці Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, Н. Масіандаро [17], Б. Вудерда [22], Т. Веба, К. Галсона [21], О. Базалук визначає геофілософію як просторову модель співвіднесення території та «психічного простору» її населення. На його думку, усі наявні політичні й соціальні організації (держави, їх об’єднання в різноманітних союзах і блоках), а також різні варіанти їх взаємодій – це лише видима частина соціальних конструкцій, створених людським розумом. Сам локус цивілізації – це прив’язаний до певної географічної або уявної (віртуальної) території, безупинно й нелінійно ускладнюваний психпростір з сукупністю продуктів своєї діяльності. Інакше кажучи – центр культуротворчості.

Тому війна, за О. Базалуком, є не чим іншим, як «насилницьким проникненням одного психпростору в локус іншого психпростору», що спричиняє істотні зміни в їх виявах. Отже, геофілософія визначає війну і мир як «безперервні й нелінійні взаємодії між психпросторами, які на поверхні Землі виявляються в нескінченній зміні меж (границь) локацій» [3, с. 29].

Як бачимо, війна подається як цілком природний стан, що є породженням агресивних проявів психпростору. «Вияви агресії, – пояснює О. Базалук, – пов’язані з різними відхиленнями в ускладнюваній структурі та функціях нейронного ансамблю підсвідомості й свідомості, частина з яких і заломлюють активне начало (як природну силу) на агресивні вияви. Відхилення в нейробіології мозку зумовлені факторами й причинами еволюції, тому виникають безупинно й нелінійно. Не всі відхилення в ускладнюваному мозку заломлюють активне начало на агресію. Певна частина відхилень (назвемо їх позитивними відхиленнями) підвищує якість виявів психпростору в локусі, інша частина (назвемо ці відхилення патологіями) – схиляє психпростір до агресивних виявів... Утворення психік, схильних до агресивних виявів, – це природний процес, пов’язаний з еволюційними змінами (точніше, відхиленнями від норми) у структурі й функціях мозку людини» [3, с. 31].

На наш погляд, причини війни не варто обмежувати суто психопатологіями агресора, відкидаючи більш «класичні» економічні, політичні інтереси. Але сама ідея про неспівпадіння території та психпростору як глибинного джерела війн відкриває перспективи для широких філософських узагальнень.

Отже, метою даної статті є визначення природи російсько-української війни в контексті геофілософської методології.

Виклад основного матеріалу. Російсько-українська війна, як і будь-яка інша війна такого масштабу, має багато вимірів, навколо кожного з яких розгортається власний дискурс. Так, наприклад, *антиколоніальний* дискурс сучасної російсько-української війни фокусується навколо ідеї, що Україні вдалося відтермінувати неминучу війну за свою незалежність через тимчасову «слабкість» Росії після розпаду СРСР. До нього – з огляду на потужну міжнародну підтримку України – додається *глобалістський* дискурс про те, що дана війна є таким самим породженням (і продовженням) Холодної війни, як Друга світова війна була породженням Першої світової. *Цивілізаційний* дискурс наполягає на розпаді східнохристиянської (православної) локальної цивілізації і «цивілізаційній втечі» України. А ще є *етнонаціональний, олігархічний, полемологічний, макроекономічний* та інші дискурси.

Згаданий вище *геофілософський* дискурс, на якому ми зупинимось детальніше, звісно, не вичерпує проблематики, але – так само, як інші дискурси – прагне наблизитися до сутності війни. Розрізнення території та психпростору дозволяє поставити питання про те, чим є кінцева ціль війни в інформаційну епоху та що вважається перемогою?

Війни минулого мали на меті встановлення контролю над ресурсами супротивника. Перемогою вважалася ситуація, коли один король примушував іншого прийняти клятву васала. Або завойована територія проголошувалась провінцією імперії, що її підкорила. У наші часи всього цього виявляється недостатньо. «У головах більшості українців, – слушно зазначає В. Горбач, – уявлення про війну сформоване за шаблоном «Великої Вітчизняної». І нікому не спаде на думку, що зараз ми беремо участь у зовсім іншій війні, яка має дуже мало спільного із II Світовою. Головним ресурсом у цій війні є не набої чи пальне, а політична (само)ідентичність звичайних людей. Ця війна передусім ведеться у свідомості людей, а усе інше – ресурси для цієї боротьби» [4]. Окупація чужих земель буде вважатися лише мінливим успіхом, якщо залишиться старий ментальний простір з притаманними йому традиціями та цінностями. Як свого часу казав Махатма Ганді, «перемога, яка досягнута насиллям, дорівнюється до поразки, бо є тимчасовою».

Старий психпростір відкидає чужорідний для нього психпростір окупанта. Він знаходить для себе такі форми існування, які не пов’язані з територією та, до певної міри, з матеріальним світом взагалі. Можна сказати, що ідентичність жертви має екстериторіальний статус. Витіснена у віртуальний простір, у світ смислів і духовних цінностей вона, тим не менш, не перестає бути реальною. У сучасну інформаційну епоху, коли повідомлення миттєво розповсюджуються мережею Інтернет, в умовах відсутності монополії на мас-медіа перед загарбником постає майже нездійсненне завдання повної зачистки психпростора

жертви та заміни його на світ власних історичних смислів. Водночас, старий ментальний простір мобілізує свій духовний потенціал, спрямовуючи його на звільнення окупованої території. Історична пам'ять жертви дбайливо зберігає відомості про колишні «вольності», порядки, про власну культурну спадщину, які з часом сакралізуються.

Історія XX століття наводить нам чимало підтверджень сказаного вище. Травень 1945 року був, мабуть, останньою перемогою в історії людства, якщо враховувати ту переоцінку цінностей, що відбувалась у переможених суспільствах Німеччини, Італії, Угорщини, Румунії тощо.

Усі війни, що спалахували пізніше, тобто у другій половині XX століття, включно з конфліктами за участю наддержав, закінчувались вкрай невиразним, непереконливим результатом. Досвід цих локальних воєн (Корея, В'єтнам, Афганістан тощо) продемонстрував світові, що найчисленніші армії і найпотужніша військова техніка безсилі перед озброєним народом, який бореться за власне виживання. Він переходить до партизанської тактики, до саботажу та диверсій. При цьому жертва переймає у агресора його норми, настанови і життєві орієнтації. Війна для неї стає способом життя, її метою, екзистенційним сенсом.

На практиці це означає, що повністю перемогти у сучасній війні майже неможливо [5]. Навіть якщо уявити собі ситуацію, коли агресор повністю знищує населення окупованих територій, руйнує міста і села «під нуль», залишаючи випалені землі, психологічна жертва продовжує існувати в свідомості зовнішніх і внутрішніх мігрантів, біженців, політичної опозиції. З кожним роком окупації, з кожним новим поколінням ментальний простір жертви вдосконалюється і грає за правилами агресора, загострюючи боротьбу за відновлення справедливості, виводячи війну з формату віртуальних проявів у реальний світ – світ терору, насилля, війни.

В теоретичному контексті подібну ситуацію описував німецький філософ Карл Шмітт у своїй «Теорії партизана» [18]. Розглядаючи війну як граничний вияв «політичного», він писав, що причинами війни можуть стати будь-які протиріччя, коли вони загострюються до поділу на друзів та ворогів. При цьому ворогом вважається той, хто загрожує ідентичності своєї групи. Етимологія слова «партизан» походить від коріння партія (тобто «частка»). Партизаном, за К. Шміттом, є той, хто рішуче стає на бік певної партії і чітко знає своїх ворогів. Визначити партизана можливо за такими ознаками, як іррегулярність, політична заангажованість, підвищена мобільність, телуричний характер дій. Остання з названих характеристик підкреслює зв'язок партизана з певною територією. «Діяльність партизана є оборонною, вона не поширюється за межі держави та не націлена на захоплення нових територій. Для нього характерний зв'язок із рідною землею, автохтонним населенням та географічними особливостями країни. Партизан є земним, сухопутним типом борця. Однак через підвищення мобільності він може втра-

чати зв'язок із землею і перетворюватися на диверсанта, саботажника чи шпигуна» [12, с.82].

Війна на окупованих територіях може перейти в режим партизанської, навіть за умов зради колишніх «еліт». Партизан – постать безкопромисного, готового до самопожертви борця в майже безнадійних умовах тотальної переваги ворога.

Повертаючись до реалій російсько-української війни, варто зазначити, по-перше, що така постать «українського партизана» добре відома історикам. Бійці ОУН-УПА майже десятиліття після завершення Другої світової вели на своїх землях власну війну. Вони не могли не розуміти, що у них вкрай малі шанси на перемогу над радянським молохом, але свідомо жертували собою, відмовляючись визнавати чужі цінності. Не випадково слово «бандерівець» досі лякає росіян. Незламність оунівців наочно демонструє історичні перспективи після російської окупації частки або навіть всієї території України.

По-друге, сучасна російська «СВО» розглядається українськими істориками як епізод розтягнутого в часі, але єдиного за логікою протистояння, як законне продовження 300-річної війни між Московською метрополією та Україною, яка прагне вирватися з колоніальних лещат. Іншими епізодами цієї війни є порушення Переяславських угод, чисельні козацькі повстання, «зрада» Івана Мазепи, зруйнування Батурина, Чигирини, Запорозької Січі, покріпачення козаків, Валуївський циркуляр, бій під Крутами, рейди ОУН-УПА, анексія Криму та конфлікт на Донбасі [9]. З позицій геофілософії, така точка зору має право на існування, оскільки історія пишеться не з чистого аркушу, вона завжди має підґрунтя у вигляді минувшини, на тлі якої розгортаються драматичні події сучасності. Минувшина мобілізується у сучасній війні так само, як і інші ресурси.

Треба усвідомити, що характеристика російсько-української війни як «геноцидної» – це не лише про вбивства мирних мешканців Бучі та Ірпеня, а про наміри росіян повністю позбавити українців суб'єктності, розчинити, асимілювати їх, перетворити з собою на «один народ». З іншого боку, українці не бачать свого місця в структурі майбутньої неоімперії. Процитуємо ще раз проф. О. Базалука: «Київ, як давній і найбагатший культурний центр з певною територією впливу, і український народ, як охоронець і носій цієї культури, претендує (і небезпідставно!) на роль не додатка до чужої культури, тим більше до культури раніше васального Московського князівства, а до відродження самостійного локусу. З XIII століття українці намагаються возз'єднатися у колишніх кордонах та здобути незалежність. За вісім століть спроби відродження російської державності (у розумінні Києва!) відбувалися неодноразово. Наприклад, а) друга третина XII – 40-і роки XIV століття, етап існування Галицько-Волинської держави (чи інакше, Руського королівства, латиною *Regnum Russiae*), що успадкувала традиції Київської Русі; б) 1340 – остання чверть XV століття, українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, яке у новітніх історичних досліджен-

нях називається Литовсько-Руською державою. 9/10 населення Литовсько-Руської держави складали українці та білоруси; в) з 1648 по 1764 роки, існування Запорозької Січі (Українська гетьманська держава); г) з 1917 по 1921 рік – період українського національно-визвольного руху; д) нарешті, з 1990 року до теперішнього часу, існування незалежної України. Усі ці етапи становлення української державності спиралися на історію Київської, а не Московської Русі. Для українців історія Київської Русі є незаперечною святинею та невичерпним джерелом боротьби за незалежність» [1].

По-третє, зброєю у війні за власний психпростір стає не лише минушина, але й культура, мова, духовні цінності, традиції, культурна спадщина, ідентичність у широкому сенсі слова. Світ української культури, українська мова, українська історія складають ціннісно-сміслову ядро психпростору України, навколо якого росіяни ведуть війну не менш завзято, ніж на полі бою. Сучасні війни – це боротьба ідей.

У контексті сказаного особливого значення набуває українознавство як система наукових знань про Україну й українство як цілісність, що розвивається у просторі та часі. Українознавство є формою самопізнання нації, усвідомлення нею своїх інтересів, а тому – важливим кроком для самовідтворення українства, шляхом «українолюбовства» та «українотворення». Українознавча методологія базується на інтегративних міждисциплінарних дослідженнях історичної, культурологічної, етнографічної, політологічної, соціологічної, економічної проблематики: від міфопоетичного образу рідної землі, збереженого в археологічних артефактах, пам'ятках фольклору і перших писемних згадках істориків і мандрівників – до системного наукового дискурсу (тематичних викладів, історіографічних та історіософських студій).

В умовах російсько-української війни українознавство продукує національні цінності та смисли буття нації, розповідає – чому і, головне, що ми захищаємо. Певною мірою, українознавство набуває рис ідеологічної дисципліни, не лише захищаючи, а й утворюючи національний психпростір. (Тому не дивно, що рішення Міністерства освіти і науки України про реорганізацію Науково-дослідного інституту українознавства шляхом його приєднання до Київського національного університету імені Тараса Шевченка багатьма українськими патріотами було сприйнято як антидержавницький, антиукраїнський акт).

Висновки. З позицій геофілософії, природа війни визначається характером взаємодії між психпросторами, які на поверхні Землі проявляються в нескінченній зміні кордонів між локусами цивілізації. У випадку сучасних воєн, коли історичні смисли відділяються від географічної території, на якій вони були сформовані і яка була окупована противником, вони переходять у простір психічний. Тому спільноту, яка є їх носієм, можна знищити, але не перемогти. Агресор може окупувати чужу територію, оволодіти матеріальними ресурсами підкореного народу. Але

доки світ історичних ідей «психпростору-жертви» залишатиметься сакральним, доти цей психпростір буде нездоланим. Інакше кажучи, не захоплення території, а успішне нав'язування власної картини соціального світу, власної системи цінностей – ось де криється перемога у війнах інформаційної епохи. Це означає, що суто військові методи проведення зовнішньої політики рф мають супроводжуватися відповідними невійськовими – інформаційними, пропагандистськими, виховними прийомами. Саме на виконання цих завдань і спрямований комплекс заходів, який узагальнено називають «гібридною війною». З іншого боку, це означає, що Україну не можна перемогти доти, доки існує її ціннісно-сміслову ядро, українська мова, світ української культури.

1. Базалук Олег. Геофілософія України. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Вип. 64. 2016. С. 141–156.
2. Війна як соціокультурний феномен. *Матеріали круглого столу. Філософська думка*. 2022. № 3. С. 7–63.
3. Гібридна війна: in verbo et in praxi : монографія; за ред. Р.О. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.
4. Горбач Володимир. Українці сприймають війну за шаблоном «Великої Вітчизняної». URL: <http://glavcom.ua/columns/gorbach/ukrajinci-spriymayut-viynu-za-shablonom-velikoji-vitchiznyanoi-ale-teper-vse-zovsim-po-inshomu-404322.html>
5. Додонов Роман. Чи можливо перемогти у сучасній війні? *Додонов Р.О. Додонова В.І. Монологи про Донбас*. Київ, 2018. С. 292–294.
6. Круглий стіл «Філософської думки» «Україна і світ після 24.02.2022». *Філософська думка*. 2023. № 2. С. 5–116.
7. Магда Евгений. Гибридная война: выжить и победить. Харьков: Виват, 2015. 320 с.
8. Мандрагеля Володимир. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз. Київ: Європейський університет, 2003. 570 с.
9. Плохій Сергій. Російсько-українська війна: повернення історії. К.: КСД, 2023. 400 с.
10. Російсько-українська війна в сучасному науковому дискурсі. *Українознавчий альманах*. 2023. Вип. 32. С. 10–100.
11. Світова гібридна війна: український фронт: монографія; за ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
12. Стандартюк Діана. Особливості концептуального осмислення політичного в теоретичному підході Карла Шмітта. *Вісник Львівського університету*. Серія філософсько-політологічних студій. Вип. 18. 2018. С. 379–385.
13. Bazaluk Oleg. *The Theory of War and Peace: The Geophilosophy of Europe*. Cambridge Scholars Publishing, 2017. 190 p.

14. Creveld Van Martin. *The Transformation of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz*. Free Press, 1991. 272 p.
15. De Landa Manuel. *War in the Age of Intelligent Machines*. Zone Books, 1991. 271 p.
16. Kaldor Mary. *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 3rd edn. Cambridge: Polity, 2012. 268 p.
17. Masciandaro Nicola. *Becoming Spice: Commentary as Geophilosophy*. *Collapse*. Vol. VI: *Geo/Philosophy*. January, 2010. P. 20–56.
18. Schmitt Carl. *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot, 2017. 99 p.
19. *The War in Ukraine: Lessons for Europe*. Editors by Artis Pabriks and Andis Kudors. The Centre for East European Policy Studies. University of Latvia. Rīga, 2015. 182 p.
20. Toffler Alvin and Heidi Toffler. *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Little Brown & Co, 1993. 302 p.
21. Webb Taylor and Kalervo N. Gulson. *Policy, Geophilosophy and Education*. Rotterdam: Sense Publishers, 2015. 156 p.
22. Woodard Ben. *On an Ungrounded Earth: Towards a New Geophilosophy*. New York: Punctum Books, 2013. 104 p.

References

1. Bazaluk Oleg. (2016). *Geofilosofiya Ukrainy* [Geophilosophy of Ukraine]. *Gumanitarny`j visny`k Zaporiz`koyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi*. Vol. 64. Pp. 141–156. (in Ukrainian).
2. *Vijna yak sociokul`turny`j fenomen* (2022) [War as a socio-cultural phenomenon. Materials of the round table]. *Filosofs`ka dumka*. No. 3. Pp. 7–63. (in Ukrainian).
3. *Gibry`dna vijna: in verbo et in praxi* [Hybrid war: in verbo et in praxi: monograph]. Ed. R.O. Dodonov. (2017). Vinnytsia: Nilan-LTD LLC. 412 p. (in Ukrainian).
4. Horbach Volodymyr. (2022). *Ukrayinci spry`jmayut` vijnu za shablonom «Vely`koyi Vitchy`znyanoi»*. [Ukrainians perceive the war according to the template of the Great Patriotic War]. URL: <http://glavcom.ua/columns/gorbach/ukrajinci-sprymayut-viynu-za-shablonom-velikoji-vitchiznyanoi-ale-teper-vse-zovsim-po-inshomu-404322.html> (in Ukrainian).
5. Dodonov Roman. (2018). *Chy` mozhly`vo peremogty` u suchasnij vijni?* [Is it possible to win in modern warfare?]. *Dodonov R.O., Dodonova V.I. Monologues about Donbas*. Kyiv. Pp. 292–294. (in Ukrainian).
6. «Ukrayina i svit pislya 24.02.2022». (2023). [Ukraine and the world after 02/24/2022/ Materials of the round table]. *Filosofs`ka dumka*. No. 2. Pp. 5–116. (in Ukrainian).

7. Magda Yevgeny. (2015). *Gy`bry`dnaya vojna: vyzhyt` i `pobedyt`* [Hybrid war: survive and win]. Kharkiv: Vyvat. 320 p. (in Russian).
8. Mandragelya Volodymyr. (2003). *Pry`chy`ny` ta karakter voyen (zbrojny`x konfliktiv): filosofs`ko-sociologichny`j analiz* [Causes and nature of wars (armed conflicts): philosophical and sociological analysis]. Kyiv: European University. 570 p. (in Ukrainian).
9. Ploxyi Sergiy. (2023). *Rosijs`ko-ukrayins`ka vijna: povernennya istoriyi* [The Russian-Ukrainian war: the return of history]. Kyiv: KSD. 400 p. (in Ukrainian).
10. *Rosijs`ko-ukrayins`ka vijna v suchasnomu naukovomu dy`skursi*. (2023). [Russian-Ukrainian War in Modern Scientific Discourse]. *Ukrayinoznavchy`j al`manax*. Issue 32. Pp. 10–100. (in Ukrainian).
11. *Svitova gibry`dna vijna: ukrayins`ky`j front* [World Hybrid War: Ukrainian Front: monograph]. Ed. V.P. Gorbulin. (2017). Kyiv: NISD. 496 p. (in Ukrainian).
12. Standartyuk Diana. (2018). *Osobly`vosti konceptual`nogo osmy`slennya polity`chnogo v teorety`chnomu pidxodi Karla Shmitta* [Peculiarities of the conceptual understanding of the political in the theoretical approach of Karl Schmitt]. *Visny`k L`vivs`kogo universy`tetu. Seriya filosofs`ko-politologichny`x studij*. Vol. 18. Pp. 379–385. (in Ukrainian).
13. Bazaluk Oleg. (2017). *The Theory of War and Peace: The Geophilosophy of Europe*. Cambridge Scholars Publishing. 190 p.
14. Creveld Van Martin. (1991). *The Transformation of War: The Most Radical Reinterpretation of Armed Conflict Since Clausewitz*. Free Press. 272 p.
15. De Landa Manuel. (1991). *War in the Age of Intelligent Machines*. Zone Books. 271 p.
16. Kaldor Mary. (2012). *New and Old Wars: Organised Violence in a Global Era*. 3rd edn. Cambridge: Polity. 268 p.
17. Masciandaro Nicola. (2010). *Becoming Spice: Commentary as Geophilosophy*. *Collapse*. Vol. VI: *Geo/Philosophy*. Pp. 20–56.
18. Schmitt Carl. (2017). *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*. Berlin: Duncker & Humblot. 99 p. (in German).
19. *The War in Ukraine: Lessons for Europe*. (2015). Ed. by Artis Pabriks and Andis Kudors. The Centre for East European Policy Studies. University of Latvia. Rīga. 182 p.
20. Toffler Alvin and Heidi Toffler. (1993). *War and Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Little Brown & Co. 302 p.
21. Webb Taylor and Kalervo N. Gulson. (2015). *Policy, Geophilosophy and Education*. Rotterdam: Sense Publishers. 156 p.
22. Woodard Ben. (2013). *On an Ungrounded Earth: Towards a New Geophilosophy*. New York: Punctum Books. 104 p.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.10>
УДК 327.8 (477)

Ольга ЗАЙЧЕНКО

провідний науковий співробітник Музею книги і друкарства України, завідувач відділу науково-освітньої роботи Державного політехнічного музею імені Бориса Патона, магістр маркетингового менеджменту, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3662-466X

Email: olga_sai@ukr.net, olga_mkdu@i.ua

БРЕНДУВАННЯ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА У СВІТЛІ АДВОКАЦІЇ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття наголошує на актуальності задачі адвокатувати в світі не лише мистецький аспект культури та спадщини України, а й освітянський – підсвічувати для наукової спільноти та широко загалу західного світу процеси, події, персоналії, які змінювали в той чи інший історичний момент загально прийнятий статус кво, змінювали усталені звичаї та норми, робили світ гуманнішим. Такі наголоси посилюють позиціонування України форпостом західної цивілізації – і тому є надзвичайно важливими для перемоги України в війні, яку веде проти неї РФ. Усвідомлення факту окремішності та впливовості українського духу та культури навіть в часи втрати незалежності держави загострює відчуття втрати у разі здійснення планів РФ стосовно повного гено- та етноциду українців. Керуючись цим розумінням, авторка статті зосередила свою увагу на огляді важливих фактів, які можуть бути покладені в основу творення сильного особистого бренду першого ректора Київського університету Михайла Максимовича, який у один з найнесприятливіших для збереження і прояву українського духу час започаткував саме український науковий дискурс та заклав підвалини до становлення Київського університету осередком гідності, вільнодумства, українства. Прикладного характеру додає статті розгляд авторкою можливих до застосування в процесі брендингу особистості Михайла Максимовича та Київського університету як феномену українства всупереч задумам царату цитат та інструментарію популяризації візуального образу та обіцянки бренду «Михайло Максимович – українська точка зору на історію та справедливість». Дуже важливим наголосом є міждисциплінарність заходів з метою посилення та популяризації бренду Михайла Максимовича у сприйнятті як внутрішньої, так і зовнішньої аудиторії – залучення представників візуального мистецтва, не лише фахових істориків та копірайтерів, задіяння активізму.

Ключові слова: посилення та популяризація бренду, особистий бренд, адвокація вищої освіти України, найдавніші університети України, націєтворення, спротив російській імперській політиці, форпост західної цивілізації, світовий гуманістичний розвій.

Olha ZAICHENKO

Visionary researcher of the Book and Printing Museum of Ukraine,
Head of the department of scientific and education of Boris Paton State Polytechnic Museum,
Master of Science in Marketing Management, Kyiv

BRANDING OF MYKHAILO MAKSYMOVYCH IN THE LIGHT OF THE ADVOCACY OF EDUCATION AND CULTURE OF UKRAINE

Abstract. The article emphasizes the urgency of the task of advocating in the world not only the artistic aspect of the culture and heritage of Ukraine, but also the educational aspect - to highlight for the scientific community and the general public of the Western world the processes, events, personalities that changed the generally accepted status quo at one or another historical moment, changed established customs and norms made the world more humane. Such emphases strengthen the positioning of Ukraine as an outpost of Western civilization - and therefore are extremely important for the victory of Ukraine in the war waged against it by the Russian Federation. Awareness of the fact of the separateness and influence of the Ukrainian spirit and culture even at the time of the state's loss of independence exacerbates the sense of loss in the event of the Russian Federation's plans for complete genocide and ethnocide of Ukrainians. Guided by this understanding, the author of the article focused her attention on an overview of important facts that can be the basis for creating a strong personal brand of the first rector of Kyiv University, Mykhailo Maksymovych, who, in one of the most unfavorable times for the preservation and manifestation of the Ukrainian spirit, initiated the Ukrainian scientific discourse and laid the foundations for Kyiv University becoming a center of dignity, free-thinking, and Ukrainianism. The article is given an applied character by the author's consideration of possible using of different branding tools (quotes, new visual image bearers for increase of brand impact for example) in process of the personality of Mykhailo Maksymovych branding (like a "Mykhailo Maksymovych - Ukrainian point of view on history and justice" as variant) within the Kyiv University

branding as a phenomenon of Ukrainianness, contrary to the plans of the tsar. A very important emphasis is on the interdisciplinary nature of events with the aim of strengthening and popularizing the Mykhailo Maksymovych brand in the perception of both internal and external audiences - the involvement of representatives of visual art, not only specialist historians and copywriters, as well as activism tools.

Keywords: *strengthening and popularization of the brand, personal brand, advocacy of higher education in Ukraine, the oldest universities of Ukraine, nation building, opposition to russian imperial policy, outpost of Western civilization, world humanistic development.*

Постановка проблеми. Україна та українці являють дива стійкості в ході поточної війни рф проти нас. Попри все пам'ятаємо та відзначаємо важливі для нашої ідентичності та духу ювілеї. Одним з таких є 190 років від дня заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Значення Київського університету, як і загалом усіх університетів України, у справі адвокації інтересів України у світі важко переоцінити. Дослідження цього аспекту діяльності наукових та освітніх інституцій країни заслуговує на спеціальну увагу і є реальною вимогою нашого часу.

Про актуальність потреби в адвокації українства у світі та внеску в цю справу брендингу і, зокрема, брендуння окремих персоналій українців різних часів, авторка цієї розвідки розмірковувала в статті «Розширення бренду Тараса Шевченка для адвокації українства» [5].

Окремої уваги потребує адвокація освіти України – брендуння персоналій науковців-освітян, їх авторських методик, учнів, навчальних закладів, які вони засновували/очолювали/розвивали, випускників цих закладів. Усі ці зусилля мають закріпити повагу до українства як культурного феномену та подолати певні упередження стосовно якості української освіти, підвищити попит на отримання освіти саме українського зразка, а також запит на переймання українських освітянських практик та традицій.

При цьому заслуговують на належну комунікацію в світі як традиції вищої школи в Україні, так і здобутки в царині початкової та загальної освіти.

Докладаючи зусилля в цій площині, ми посилюємо одразу два з шести складників національного бренду за Саймоном Анхольтом [18] – «населення та міграція» (можливість отримати та застосувати якісну освіту впливає на ці показники) та «культура та історична спадщина» (традиції якісної освіти входять в цю категорію).

Натомість в цій статті зосередимося лише на питаннях адвокації української вищої освіти, а саме брендингу Київського національного університету імені Тараса Шевченка, звуженого до брендингу персоналії Михайла Максимовича як його першого ректора, видатного науковця-енциклопедиста, реформатора освіти, непересічної особистості з яскравою харизмою, словами сучасника: «високої моральної проби, симпатична, чуйна, сердечна, з постійною поетичною стрункою в мові і в стосунках з людьми...» [8, с. 21].

Отже, **метою** даної розвідки є визначення можливих структурних елементів та інструментів брендингу персоналії Михайла Максимовича як символу окремішності (не на засадах російської самодержавності) украї-

нського наукового дискурсу та української вищої освіти середини XIX ст. – утвердження сприйняття українства форпостом західного світу, який не може бути знехтуваним та відданим на поталу ворогові.

Аналіз існуючих джерел та літератури. У виборі «оптики» для вивчення та аналізу фактів діяльності Михайла Максимовича в ролі ректора та викладача Київського університету, визначного вченого значний вплив спричинило ознайомлення зі статтею «Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність» [3]. Зокрема, спостереження авторів цієї статті стосовно того, що «нова хвиля глобалізації й антиколоніальних революцій у світі синхронізується з постанням як на заході, так і на сході України власне українських неформальних і формальних спільнот, орієнтованих на культурну незалежність і політичну суб'єктність України. Водночас чимало написано про Кирило-Мефодіївське братство, проте чомусь майже не звертають увагу на спробу відродження козацького війська Михайлом (Міхалом) Чайковським під час Східної (Кримської) війни» [3, с. 219], спонукало нас зосередити увагу саме на славістиці Михайла Максимовича та його дослідженнях доби козацтва, і обійти увагою його визначні здобутки в ботаніці, природознавстві, хімії, зоології, фізиці, бо вони мають менший зв'язок з процесом вписування України в глобальний контекст. Натомість прикметно, що більшість членів Кирило-Мефодіївського братства були студентами саме М. Максимовича, і цей аспект важливо було висвітлити.

Цікавим є факт, що геть усі відкриті джерела (сайти вищих учбових закладів, сайти бібліотек, інтернет видання, електронні енциклопедії) [4; 8; 11; 12; 13; 14; 15; 16] акцентують увагу на енциклопедичності М. Максимовича як науковця, дещо розмиваючи тим самим «обіцянку бренду».

Оскільки Україна нарешті визначається як форпост західної цивілізації, то нам особливо важливо брендунвати персоналії, науковців та освітян зокрема, минулих часів в руслі, яке покаже, що Україна не лише «сьогодні рятує Європу і увесь світ від рашистської чуми і тоталітаризму вже у XXI столітті. Її позиція – це позиція активного суб'єкта, центру переформатування європейської політики, що не може не впливати на увесь теперішній світ» [7, с. 76], а виступала стримувачем антигуманних впливів російської імперської політики і в часи колоніальної залежності від різних її версій та популяризатором, інтегратором передових знахідок західного наукового дискурсу у вітчизняний.

Таку «оптику» підказує, зокрема, праця «Латентні західноєвропейські дискурси в українській філософії та соціології доби УРСР» [6], де читаємо, що

завданням «монографічного дослідження є не критика існуючої «критики буржуазних теорій» доби УРСР, а, найперше, виявлення у роботах із вказаного спрямування ті позитивні моменти, які в прихованому чи напівприхованому вигляді «входили» у філософський дискурс України та більш широко – проникали у масову свідомість суспільства соціалістичної доби. Серед останніх можна назвати книжку Лариси Левчук...» [6, с. 49].

Основна частина. Якнайширшої популяризації з метою адвокації освітянської культури українців та українства назагал заслугоує історія заснування та подальшої діяльності кожного з найдавніших вищих учбових закладів України – Національного університету «Острозька академія» (колишньої Острозької академії), Національного університету «Києво-Могилянська академія» (колишньої Києво-Могилянської академії), Львівського національного університету імені Івана Франка (колишнього Львівського колегіуму), Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка (колишнього Кременецького колегіуму), Харківського національного університету імені Василя Назаровича Каразіна (колишнього Імператорського Харківського університету), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (колишнього Імператорського університету Святого Володимира), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (колишнього Імператорського Новоросійського університету), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (колишнього Чернівецького університету ім. Франца-Йосифа), Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (колишнього Київського політехнічного інституту), Київського національного економічного університету (колишніх Вищих комерційних курсів та Київського комерційного інституту), Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (колишнього Кам'янець-Подільського державного українського університету).

Та усе ж осередком саме українства в найтяжчі часи – самодержавницької, великоросійської, реакційної політики «офіційної народності» Миколи І Гольштейн-Готторп-Романова – виявив себе саме Київський університет, і це є достатнім приводом для того, щоб розпочати широкомасштабну діяльність з брендуння саме цього закладу освіти. І найперше – з укріплення та розширення бренду Михайла Максимовича, який і заклав підвалини такого феномена (коли заклад, який мав би слугувати остаточному імперському домінуванню, став прихистком українського духу та центром розвитку українознавчої та українотворчої науки), попри досить короткий термін буття ректором цього університету, а пізніше – одною з викладачів-улюбленців усіх студентів.

Досить багато цікавих і важливих для брендунгу персоналії Михайла Максимовича деталей, в яких легко помітити риси потенційно сильного персонально бренду (цілісність, автентичність, індивідуальність, значущість, послідовність, компетентність, харизма-

тичність) [2, с. 23–24], знаходимо у вступних статтях до двох збірок вибраних українознавчих творів М. О. Максимовича, що побачили світ в одному і тому ж видавництві «Либідь», 1994 та 2003 років, авторства доктора історичних наук Володимира Замлинського та кандидата історичних наук Віктора Короткого.

Те, що університет почав роботу, не маючи власного приміщення, і «абияк був розміщений у різних спорудах на Печерську і в Липках», було першим і не єдиним викликом для послідовності, компетентності і харизматичності тоді ще виконувача обов'язків ректора Михайла Максимовича. Окрім налагодження навчального процесу та наукової роботи, стояло питання господарського постачання та облаштування побуту студентів. Автентичність і значущість звершень М. Максимовича в ролі першого ректора університету вбачаємо в прагненні розширити можливості «отримання освіти всіма без винятку верствами населення, включаючи й кріпосних селян, яких він вважав за необхідне вчити за державні кошти» [9, с. 16]. І він домогся свого – навчання «казенно-коштных студентів» розпочалося. Відміна тілесних покарань, якої домогся М. Максимович для студентів очолюваного університету, взагалі вимагала неймовірної харизми, не лише цілісності та індивідуальності. Значущість цих двох інновацій для плекання гідності студентів та утвердження гуманістичних засад організації вищої освіти складно переоцінити.

Стан історичної науки в Україні потрапив до фокусу уваги ботаника та славіста (за попередніми науковими досягненнями) Михайла Максимовича, імовірно, під враженням від знайомства з київським і галицьким митрополитом Євгенієм Болховитіновим – на той час уже добре відомим дослідником вітчизняної історії, археології та бібліографії [9, с. 17]. У цей час Максимович планує працювати над українським словником, видати нову збірку українських пісень та підготувати українську енциклопедію – сприяти в такий спосіб розвитку української науки (історії, мовознавства, етнографії, фольклористики та ін.). Особливе значення для історичної науки мали його погляди на етнічний склад давньоруської держави, критика концепції впливу варязьких елементів, бо такі склали абсолютну меншість і не могли чинити значного впливу. Зародження найдавнішого духовного життя, на думку Максимовича, високий розвиток народної поезії, писемності, літератури не дозволяє припустити норманську історію Русі [1] Дуже харизматичною є наукова дискусія Максимовича з П. Погодіним, із розвінчанням упереджень, помилок та відвертих маніпуляцій з боку останнього. Зокрема, Максимович блискуче розвінчує погодинську теорію, за якою Україна — це лише Південь Росії, її "окраїна". 1856 року публікує на цю тему "Філологічні листи до М. Погодіна", у яких захищає самобутність українського народу, його культури та мови [12].

Попечитель Київського навчального округу відставний військовий фон Брадке постійно переслідував Михайла Олександровича за його неприховане «малоросійство». [14]

1835 року царат посилив нагляд за студентами і викладачами, що обурювало Максимовича як ректора (тоді ще) та особистість. Він нервував і скаржився друзям. Внаслідок надмірного нервового напруження та перевантаженості роботою (і організаційною, і науковою, і викладацькою) погіршився стан здоров'я, що зрештою призвело до звільнення і зосередження лише на науковій та викладацькій діяльності.

Під впливом М. Максимовича й інші викладачі університету почали серйозну наукову роботу з вивчення історії та археології України. Сприяла цьому і участь в Тимчасовому комітеті для дослідження старожитностей. Може саме тому, всупереч планам царату зробити університет оплотом монархічних ідей і форпостом упокорення цілого регіону (до Київського генерал-губернаторства тоді входили Київська, Подільська й Волинська губернії), він став одним з центрів вияву національних ідей, де в травні 1837 року серед студентів ширилися тексти національно-визвольного змісту, що призвело аж до приїзду з гнівною промовою, арештами та припиненням на рік діяльності університету Миколи I [9, с. 18]. Питання про заснування у Києві університету сучасного типу (паралельно з Києво-Могилянською академією, яку планувалося реорганізувати в Київську духовну академію) обговорювалося вже у перші – відносно ліберальні – роки правління Олександра I. Але тоді, в часи наполеонівських воєн, в умовах посилення клерикального впливу при дворі, а також придушення Миколою I дворянської опозиції (декабристів), до заснування університету справа не дійшла. У 20-х – на початку 30-х років XIX ст. єдиним вищим навчальним закладом Києва була Духовна академія, створена на базі Києво-Могилянської. Польське повстання 1830–1831 рр. дало відчутний імпульс для прийняття Миколою I рішення про відкриття університету – для обмеження польського впливу в Південно-Західному краї і зміцнення позицій Російської імперії у Правобережній Україні [11].

Серед студентів, які тягнулися до Максимовича, бо він будував свої лекції на матеріалах рідного краю, дивився на його історію «не з Московської, а з нашої, Київської сторони» [9, с. 21], були П. Куліш, В. Шульгін, В. Білозерський, О. Маркович, Д. Пильчиков, О. Навроцький, П. Чуйкевич. 1844 року П. Куліш знайомить М. Максимовича з Т. Шевченком та М. Костомаровим, і він просить їх взяти участь у черговому випуску історико-літературного альманаху «Киевлянина». Видавницька діяльність – ще одна пристрасть М. Максимовича. У першому випуску «Киевлянина» побачили світ, серед іншого, «Малоросійські оповідання» П. Куліша [1].

Те, що знайомство з Т. Шевченком швидко переросло в дружбу, і пізніше звістка про смерть поета викликала найглибший біль та жаль, що вилилися в ось таке прощальне слово на Чернечій горі: «Сподівалися Шевченка Сей год на Вкраїну, А дождалися побачить Його домовину», є цілковито закономірним. Обидва були улюбленцями салонів та мали блискучі кар'єри в імперських метрополіях, якими з легкістю

пожертвували на користь омріяної Батьківщини. Знаково, що таке рішення перетворило М. Максимовича на фундатора українського наукового дискурсу, а Т. Шевченка – на пророка української національної свідомості [10, с. 15].

Назва іншого альманаху, який М. Максимович видавав у Москві, також є своєрідним маніфестом наукової та громадянської позиції – «Украинец» (не «малорос»). Примітним є і час видання кожного з двох його випусків – 1859 і 1864 роки. Цей альманах містив історичні праці та літературні твори самого М. Максимовича. У першій книзі були надруковані історичні розвідки: «Путевое воспоминание о Полтаве», «Воспоминание о Богдане Хмельницком», «Письма о Богдане Хмельницком». Літературну частину альманаху складали переклади «Псалмів» та «Слова о полку Ігоревім» (опублікованого також в оригіналі) та примітки до нього. Друга книга альманаху містила історичні статті: «Нечто о земле Киевской», «Заметка о земле Вольнской», «О Литовском гетмане князе Острожском», «Сказание о Межигорском монастыре» та три українські історичні пісні 1863 р. і народну пісню 1864 року [4].

М. Максимович значну увагу приділяв вивченню подій козацької доби. У низці своїх праць він переконливо доводив, що козацтво – категорія історична і соціальна. Воно є частиною українського народу, а розвинулося козацтво з народного елемента. Максимович розглядав виникнення козацтва як народний рух. Особливо цінними є думки вченого про значення Запорозької Січі як зародка козацької державності, навіть з огляду на романтичне трактування козацтва як буйного товариства вільнодумних вояків [8].

Він першим в українській історіографії охарактеризував гетьмана Б. Хмельницького видатним народним діячем, прагнув зробити систематизований аналіз його історичної ролі. Критично опрацювавши свідчення про гетьмана, заперечив одні (розповідь про полон Кантемиричів, епізод у Бродському замку), виправив інші (ототожнення Барабаша і Ормянчика, дата приїзду Хмельницького до Києва 1648 року), доповнив треті (про суспільне становище батька та життя гетьмана до виступу проти поляків). Також Максимович був одним із перших дослідників «Коліївщини». Автор доводив, що вона була вибухом [1]. Зібраним ним матеріалами у подальшому користувався для своїх досліджень Володимир Антонович.

Максимович був і першим істориком стародавнього Києва, присвятивши йому 25 статей. Він уперше показав роль Петра Могили в будівництві української культури, розповів про історію створення багатьох київських пам'яток, зокрема Трьохсвятительської, Воздвиженської, Іоаннівської церков, Хрещатика, Золотих воріт, міських валів, узвозів. Працював також у царині української археології та був автором першої в Україні археологічної праці з застосуванням типологічного методу («Украинские стрелы древнейших времен», 1868) [13].

Усе це разом викликало щире повагу і з боку сучасників, і у наступних поколіннях науковців. Сергій

Єфремов, наприклад, наступним чином визначав місце М. Максимовича в історії української самосвідомості: «...обслідуючи коріння українства в глибокій минуштині, Максимович тим самим національне відродження українського народу позбавляв елемента випадковості» [10, с. 9].

Таким чином ми маємо достатньо підстав вважати персоналію Михайла Максимовича вартою брендування з метою подальшого посилення бренду Київського національного університету та адвокації української науки і освіти у світі. Вочевидь, вартує перейти до огляду можливих кроків у цьому напрямку.

Спочатку проаналізуємо перелік раніше застосованих різними авторами епітетів та метафор на адресу М. Максимовича, бо саме в такий спосіб відбувається трансляція «обіцянки бренду». Серед усіх варіантів необхідно обрати найбільш відповідний задачам брендингу, тобто такий, який найбільш чітко вирізнятиме персоналію М. Максимовича серед інших та транслюватиме чітку і привабливу «обіцянку» (які позитивні зміни відбудуться від «дотику» до бренду). Отже, читаємо «фундатор українського наукового дискурсу» [10, с. 15], «патріарх української науки» [9, с. 10], «старий українець» [10, с. 9], «просвітитель» [14], «творець теоретичних засад новітнього українознавства» [10, с. 25], «новатор у визначенні наукових напрямів, тем, методик» [16], «один з останніх у світовій науці вчених-енциклопедистів» [11].

Тема енциклопедичності професіоналізації Михайла Олександровича нами ще не була висвітлена вище, а тому зазначимо зараз, що він створив дійсно рівною мірою значущу спадщину у ботаніці, лінгвістиці, історіографії, етнографії, археології, філософії, поезії; одним з перших на теренах російської імперії був у питаннях вивчення обміну речовин, клітинної будови організмів, розвитку тваринного світу, його науково-популярна брошура "Книга Наума о великом Божьем мире" (1833) витримала 11 видань [16], його внесок у становлення історії як наукової дисципліни полягає в розширенні фактографічної бази дослідження, інтерпретації і критиці джерел, дотриманні принципу систематизації знань про минушину, застосуванні порівняльно-історичного методу. Він заклав документально-археографічні підвалини історичної науки: відвідував історичні місця, працював у бібліотеках при соборах та монастирських архівах.

Сайт «Словопис» поетизує персоналію Максимовича наступним чином: «життя схоже на яскраві довершені українські мальви, що завжди квітнуть» та «історія життя... така ж яскрава, як і колір головного корпусу університету, який він заснував» [15].

Імовірно, Михайла Максимовича з повним правом можемо віднести до батьків нації, як і Шевченка, Хмельницького, Франка, Грушевського, Міхновського, Донцова, а не лише до фундаторів українського наукового дискурсу. Тоді відповідними мають бути візуалізація та цитування – на різних, не лише традиційних (і мало емоційних, а тому придатних для вшанування пам'яті, але не надто дієвих з точки зору так званого брендингу) носіях, якими є поштові марки

(було видано таку ювілейну поштову марку 2004 року) чи пам'ятні монети, меморіальні дошки, назви вулиць, сайти культурних, наукових, освітянських інституцій. Різні види мерчандайзингу («мерчу») – друк на футболках, худі, шоперах, банданах, пеналах тощо – це один з найпростіших та найдієвіших методів популяризації бренду, підвищення впізнаваності його візуального образу. Текстильні вироби є довговічними та масово вживаними – і це творить їх переваги [17] як носіїв візуального образу бренду та його слогану (кредо, цитат, коли йдеться про брендування особистості).

Вибором авторки статті були б, наприклад, наступні цитати для друку їх на різноманітному текстилі:

- Історично відомими стають козаки в Україні після 1471 року, коли Київське князівство перетворено на воєводство... Розвинулося воно в правління Жигимонта I під керівництвом Євстафія Дашковича, старости Черкаського та Канівського з 1508 до 1536 року. («Історичні листи про козаків придніпровських»).

- Сагайдачний, посиливши москвитян при переправі через Оку, наблизився до Москви тихо та без перешкод Каширським шляхом. («Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного»).

- Позаяк настала велика потреба для Польщі в гетьмані Сагайдачному: без нього вона пережила того року страшну поразку від турків під Цецорою («Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного»).

- Хотинським походом гетьман Сагайдачний довершив військову діяльність і останні п'ять місяців життя присвятив турботам про внутрішнє благо України («Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного»).

- Ми вдячно згадуємо імена Анни Гулевичівни Лозкіної, засновниці Київського Богоявленського братства (1615 року); Анни Гойської, засновниці Почаївської обителі (1597 року); княгині Раїни Вишневецької, будівничої трьох монастирів в Україні Переяславській, та інших волинянок («Листи про князів Острозьких»).

- Визнаю, що від тебе особливо, як історика, я сподівався нового світла на темний для історії час татарщини в київській землі, тобто на два сорока років, що минули від Батія до Гедиміна... Гіперболічні вислови літописця не варто сприймати завжди буквально і особливо стосовно суджень про спустошення та безлюддя киево-переяславської землі... Татари 1240 року побили всіх киян «від мала до велика» (говорить суздальський літописець). Водночас через шість років, коли був Плано-Карпіні в Києві, там, за його словами, були і тисяцький, і бояри київські, і близько 200 дворів жителів. І так місто Київ мало продовження («Про вигадане запустіння України в нашестя Батієво та заселення її новим народом. Лист М. Погодину»)

- ...ти деколи переінакшуєш мої слова та надаєш мені не мої поняття; замість того, аби спростувати мене чи самому відступити, ти нерідко відводиш суперечку вбік, заговорюєш не по справі, аби лишень

якось мати вигляд правого чи переможця («Про вигадане запустіння України в нашестя Батисво та заселення її новим народом. Лист М. Погодину»).

• Був час, коли козаки дніпровські гриміли на татар і турків, дружно стояли за Польщу... То був вік квітучого стану Польщі, вік слави козацької... Та зі смертю Баторія закінчився славний вік його; минула дружба обернулася на взаємну ворожнечу... Головною провиною було гоніння віри, розпочате Жигимонтом III, якого на горі собі обрала Польща в королі з королевичів шведських. Це гоніння спричинили єзуїти... Працюючи не заради віри Христової, а суто заради папської влади, ...єзуїти відновили в Польщі католицтво, що занепало під впливом реформації, і підірвали державне буття та народність Польщі... Польща засягнула на православ'я Руської землі, втративши назавжди свою самобутність. Козаки, для яких і в запорізькому братстві першою умовою було православ'я, вступилися за нього зброєю... Захист віри обернувся на захист України і за півстоліття жорстокої боротьби повна козацької сили Україна відбилася від Польщі («Сказання про Коліївщину»).

Також дієвими є фестивалі, конкурси, флешмоби, виставки, майстеркласи. Наприклад, запровадити тиждень писання «максимовичівкою», і записувати процес та відгуки, публікувати їх в соцмережах. Для художників флешмоб – розвинути «квітковий вайб», підказаний «Словописом» – стилізувати малюву під Михайла Олександровича чи навпаки, додати каліграфію тощо.

Висновки. Проаналізувавши доступні публікації творів М. Максимовича та досліджень його життєвого та професійного шляху, отримали підтвердження потенціалу його особистого бренду в справі адвокації української освітнянської культури та науки в світі, закріплення сприйняття України форпостом західної цивілізації, засад гуманізму, правди, справедливості, рівності, гідності як її ключових ознак. Усі покоління дослідників визнають його внесок у творення незалежного українського науково-історичного дискурсу, української ідентичності як наслідку такого дискурсу, що дозволяє нам називати М. Максимовича одним із батьків нації. Позиціонування, яке можемо транслювати – «Максимович – слово правди і гідності». Створення хвилі акціонізму (конкурси, фестивалі, майстеркласи, флешмоби тощо) довкола його персоналії в рамках святкування 190-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка стане позитивним внеском у посилення та популяризацію як бренду самого вченого, так і бренду університету. Винесення такого роду акцій за кордони України слугуватиме інтересам адвокації українських освіти, культури, науки, українства як феномена духу.

1. Богатчук С.С. Українська історія в дослідженнях М.О. Максимовича. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 32 (71), № 4. 2021. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/5.pdf

2. Вдовічен А. А., Вдовічена О. Г. Бренд-менеджмент : [навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.]. Чернівці : ЧТЕІ КНТЕУ, 2019. URL: <http://rps.chtei-knteu.cv.ua:8585/jspui/bitstream/123456789/1381/1/163.pdf>
3. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. №1 (86) (2023). С. 212–225.
4. Електронна бібліотека «Україніка». URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000644>
5. Зайченко О. Розширення бренду Тараса Шевченка для адвокації українства. *Українознавство*. №1(90) (2024). С.18-30
6. І. Грабовська, С. Грабовський, В. Крисаченко, К. Настояща, Л. Чупрій. Латентні західноєвропейські дискурси в українській філософії та соціології доби УРСР. Тернопіль: Вид-во «Крок», 2022. 229 с.
7. Ірина Грабовська, Катерина Настояща, Тетяна Талько. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). *Українознавчий альманах*, №31, 2022. С. 72-81.
8. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804-1873). URL: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/maksimovich/>
9. Максимович М. О. Киевъ явился градом великимъ... : Вибрані українознавчі твори / Упоряд. В. О. Замлинський. К.: Либідь, 1994. 442 с.
10. Михайло Максимович. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / Упор. В. Короткого. К.: Либідь, 2003. 360 с.
11. Михайло Максимович: історик, який створив чи не найвідоміший в історії України університет. *Всеукраїнська незалежна суспільно-громадська газета «Козацький край»*. URL: <https://cossackland.org.ua/2012/09/15/myhajlo-maksymovych-istoryk-yakuj-stvoryv-chy-ne-najvidomishyj-v-istoriji-ukrajiny-universytet/>
12. Михайло Максимович. Біографія. *Укрліб: Бібліотека української літератури*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1838#google_vignette
13. Михайло Максимович, український філолог, історик України, основоположник української фольклористики, ботанік народився 03.09.1804. *Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4266>
14. Михайло Олександрович Максимович. *Науково-дослідний центр педагогічного краєзнавства. Факультет соціальної та психологічної освіти*. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0>

- %BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE-%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87/
15. Цікаві факти про Михайла Максимовича – першого ректора Київського університету. *Проект Університету Грінченка «Словопис»*. URL: <https://slovopys.kubg.edu.ua/tsikavi-fakty-pro-mykhajla-maksymovycha-pershoho-rektora-kyivskoho-universytetu/>
 16. Шип Н.А. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович [Електронний ресурс]. *Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Maksymovych_M_O
 17. Bizmag. Брендування футболок як інструмент для бізнесу. URL: <https://bizmag.com.ua/brenduvannya-futbolok-yak-instrument-dlya-biznesu/>
 18. Ipsos Public Affairs. Anholt Ipsos Nation Brands Index (NBI). URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/19-05-50_Anholt_v2.pdf
- References**
1. Bohatchuk S.S. (2021). *Ukrainska istoriia v doslidzhenniakh M.O. Maksymovycha* [Ukrainian history in the studies of M.O. Maksymovich]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 32(71), № 4. URL: https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/4_2021/5.pdf (in Ukrainian).
 2. Vdovichen A.A., Vdovichena O. H. (2019). *Brendmenedzhment : [navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl.]* [Brand management: [study guide for students of higher education institutions]]. Chernivtsi: ChTEI KNTEU. URL: <http://rps.chteiknteu.cv.ua:8585/jspui/bitstream/123456789/1381/1/163.pdf> (in Ukrainian).
 3. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsii, dekolonizatsiia ta heopolitychna subiektivnist* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrainoznavstvo*. №1. Pp. 212–225. (in Ukrainian).
 4. *Elektronna biblioteka «Ukrainika»* [Electronic library "Ukrainika"]. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0000644> (in Ukrainian).
 5. Zaichenko O. (2024). *Rozshyrennia brendu Tarasa Shevchenka dlia advokatsii ukrainstva* [Extension of the Taras Shevchenko brand for the advocacy of Ukrainian Nation]. *Ukrainoznavstvo*. № 1(90). Pp.18–30 (in Ukrainian).
 6. I. Grabovska, S. Hrabovskyi, V. Krysatchenko, K. Nastoiashcha, L. Chuprij. (2022). *Latentni zakhidnoevropeiski dyskursy v ukrainskii filosofii ta sotsiologii doby URSR*. [Latent Western European discourses in Ukrainian philosophy and sociology of the times of the Ukrainian SSR]. Ternopil: "Krok". 229 p. (in Ukrainian).
 7. Grabovska I., Nastoiashcha K., Talko T. (2022). *Rol ukrainotsentrychnykh elit v konteksti filosofii subiektivnosti Ukrainy (300-richchiu vid dnia narodzhennia Hryhoriia Skovorody prysviachuietsia)* [The Role of Ukrainian-Centric Elites in the Context of the Philosophy of Ukraine's Subjectivity (Dedicated to the 300th Anniversary of Birth of Hryhorii Skovoroda)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. № 31. Pp. 72–81 (in Ukrainian).
 8. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка. МАКСИМОВИЧ Михайло Олександрович (1804-1873)* [Taras Shevchenko National University of Kyiv. MAKSYMOVYCH Mykhailo Olexandrovych (1804-1873)]. URL: <https://knu.ua/ua/geninf/osobystosti/maksimovich/> (in Ukrainian).
 9. Maksymovych M. O. (1994). *Kyevъ yavylsia hradom velykymъ... : Vybrani ukrainoznavchi tvory* [Kyiv appeared as a great city... Selected works of Ukrainian studies] / Edited by V. O. Zamlynskyi. K.: Lybid. 442 p. (in Ukrainian).
 10. Mykhailo Maksymovych. (2003). *U poshukakh omriianoï Ukrainy: Vybrani ukrainoznavchi tvory* [In Search of the Dreamed Ukraine: Selected Works of Ukrainian Studies] / Upor. V. Korotkoho. K.: Lybid. 360 p.
 11. *Mykhailo Maksymovych: istoryk, yakyi stvoryv chy ne naividomishyi v istorii Ukrainy universytet* [Mykhailo Maksymovych: a historian who created perhaps the most famous University in the history of Ukraine]. *Vseukrainska nezalezhna suspilno-hromadska hazeta «Kozatskyi krai»*. URL: <https://cossackland.org.ua/2012/09/15/myhajlo-maksymovych-istoryk-yakij-stvoryv-chy-ne-najvidomishyj-v-istoriji-ukrajiny-universytet/> (in Ukrainian).
 12. Mykhailo Maksymovych. *Biohrafiiia* [Biography]. *Ukrlib: Biblioteka ukrainskoi literatury*. URL: https://www.ukrlib.com.ua/bio/printit.php?tid=1838#google_vignette (in Ukrainian).
 13. *Mykhailo Maksymovych, ukrainskyi filoloh, istoryk Ukrainy, osnovopolozhnyk ukrainskoi folklorystyky, botanik narodyvsia 03.09.1804.* [Mykhailo Maksymovych, Ukrainian philologist, historian of Ukraine, founder of Ukrainian folkloristics, botanist was born on September 3, 1804]. *Natsionalna biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4266> (in Ukrainian).
 14. *Mykhailo Olexandrovych Maksymovych* [Mykhailo Olexandrovych Maksymovych]. *Naukovo-doslidnyi tsentr pedahohichnoho kraieznavstva. Fakultet*

- sotsialnoi ta psykholohichnoi osvity. URL: <https://fspo.udpu.edu.ua/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B0/%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE/%D0%B0%D1%80%D1%85%D1%96%D0%B2/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%BC%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE-%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87/> (in Ukrainian).
15. *Tsikavi fakty pro Mykhaila Maksymovycha – pershoho rektora Kyivskoho universytetu*. [Interesting facts about Mykhailo Maksymovych, the first rector of Kyiv University]. *Proiekt Universytetu Hrinchenka «Slovopys»*. URL: <https://slovopys.kubg.edu.ua/tsikavi-fakty-pro-mykhajla-maksymovycha-pershoho-rektora-kyivskoho-universytetu/> (in Ukrainian).
16. Shyp N.A. (2009). *MAKSYMovyCh Mykhailo Oleksandrovych* [MAKSYMovyCH Mykhailo Olexandrovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La-Mi* / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo "Naukova dumka". URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Maksimovych_M_O (in Ukrainian).
17. Bizmag. *Brenduvannia futbolok yak instrument dlia biznesu* [T-shirt branding as a business tool]. URL: <https://bizmag.com.ua/brenduvannya-futbolok-yak-instrument-dlya-biznesu/> (in Ukrainian).
18. Ipsos Public Affairs. Anholt Ipsos Nation Brands Index (NBI). URL: https://www.ipsos.com/sites/default/files/19-05-50_Anholt_v2.pdf

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.11>

УДК 94 (470): 141+377.031: 327.2+32.019.51

Ярослав МОТЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-5983-2432
Email: motenkoyaroslav@gmail.com

Євгенія ШИШКІНА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-8599-5518
Email: zhshk@ukr.net

ОСВІТНЯ КОНЦЕПЦІЯ «РУССКОГО МІРА» ЯК ЗБРОЯ РОСІЙСЬКОГО НЕОІМПЕРІАЛІЗМУ

Анотація. Російсько-українська війна 2014–2024 рр. зумовила активізацію інформаційного протиборства у всіх сферах життя сучасного суспільства. Одним з провідних напрямів застосування зусиль держави-агресора стала трансформація власної системи освіти та поширення її впливу у міжнародному інформаційному просторі. На початку XXI ст. в російській федерації розпочався масштабний соціально-політичний експеримент покликаний змінити світогляд її населення. Проголошення російським політичним істеблішментом власної країни окремою цивілізацією, що має месіанські завдання світового масштабу, зумовило необхідність пошуку ним нової освітньої парадигми, яка б забезпечила успішну рецепцію ідеології «руського міра» учасниками освітнього процесу. Новими світоглядними координатами навчання мають стати клерикальність, мілітаризм та ксенофобія. Кінцевим результатом подібного навчально-виховного процесу має стати формування у його учасників імперської ідентичності. Таким чином, російська освітня концепція де-факто є різновидом інформаційно-психологічної зброї. Реалізація її положень дозволить росії отримати в недалекому майбутньому потужний людський ресурс для продовження агресивного зовнішньополітичного курсу. Таким чином, постає необхідність у пошуку відповідних ефективних ін-

струментів протидії російському впливу в освітньому просторі. Метою пропонованої наукової розвідки є розкрити особливості використання ідеології «русского міра» як організаційного чинника неоімперської концепції освіти, що має сприяти протидії антиукраїнським інформаційним деструктивним впливам.

Ключові слова: російсько-українська війна, інформаційна війна, інформаційно-психологічна зброя, російська агресія, імперська ідентичність, російська православна церква.

Yaroslav MOTENKO

PhD, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and History of
Science, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

Yevheniia SHYSHKINA

PhD, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, Cultural Studies and
History of Science, National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"

THE EDUCATIONAL CONCEPT OF "RUSSIAN WORLD" AS A WEAPON OF RUSSIAN NEO-IMPERIALISM

Abstract. *The Russian-Ukrainian war of 2014–2024 led to the intensification of the information struggle in all spheres of life in modern society. One of the leading directions of the aggressor state's efforts was the transformation of its own education system and the spread of its influence in the international information space. At the beginning of the 21st century in the Russian Federation, a large-scale socio-political experiment was launched to change the worldview of its population. The declaration by the Russian political establishment of its own country as a separate civilization with messianic tasks of a global scale made it necessary to search for a new educational paradigm that would ensure the successful reception of the ideology of the "Russian World" by participants in the educational process. Clericalism, militarism, and xenophobia should become the new worldview coordinates of education. The final result of such an educational process should be the formation of an imperial identity among its participants. Thus, the Russian neo-imperial educational concept is de facto a kind of information-psychological weapon. The implementation of its provisions will allow Russia to obtain in the near future a powerful human resource for continuing an aggressive foreign policy course. Thus, there is a need to find appropriate and effective tools for countering Russian influence in the educational space. The purpose of the proposed research is to reveal the peculiarities of the use of the ideology of the "Russian World" as an organizational factor of the neo-imperial concept of education, which should contribute to counteracting anti-Ukrainian informational destructive influences.*

Keywords: *Russian-Ukrainian war, information war, information-psychological weapons, Russian aggression, imperial identity, Russian Orthodox Church.*

Постановка проблеми. Ухвалення Верховною Радою України Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» від 20 серпня 2024 р. стало важливим кроком для української політичної еліти та громадянського суспільства на шляху до звільнення національного духовно-культурного та інформаційно-освітнього простору від соціально-деструктивних наративів російських релігійних та освітніх інституцій. Проте проблема негативного впливу російського освітнього середовища на процес формування національної ідентичності молоді залишається актуальною для тимчасово окупованих росією територій України. Злободенним питанням є пошук засобів протидії латентному інвазійному впливу російської освітньої галузі у міжнародному освітньому просторі. Також відзначимо, що на сучасному етапі панівний режим в Росії реалізує соціальні технології, у тому числі й освітні, які активно впливають на мілітаризацію масової свідомості суспільства. Освітнє середовище російської федерації стрімкими темпами перетворюється на ретранслятор провладної політичної пропаганди. Середня і

вища школа країни-агресора спонукають молодь до опанування компетенціями, що є необхідними для військової служби. Важливе місце у вихованні російського юнацтва посідає формування українофобських настроїв та критично негативного ставлення до ідеї української державності. Аналіз наукової, науково-публіцистичної літератури та повідомлень засобів масової інформації дозволяє стверджувати, що в середньостроковій перспективі в російській федерації має відбутися реорганізація системи освіти, спрямована на систематизоване засвоєння молоддю ідеології «русского міра». Реалізація подібної освітньої концепції у Росії обумовлюватиме затяжний перебіг російсько-української війни.

Аналіз наукових публікацій. Історіографію проблеми умовно можна розділити на три групи. До першої групи ми відносимо праці, присвячені вивченню історичного досвіду використання системи освіти як інформаційно-психологічної зброї. Події, пов'язані з розгортанням російсько-української війни у 2014–2021 рр., зумовили появу низки наукових праць, автори яких вивчали питання політизації та мілітариза-

ції освіти [3; 4; 10; 26]. До другої групи ми відносимо праці, присвячені вивченню методичних та дидактичних аспектів реалізації освітньої концепції «русского міра» в росії [13; 24]. Третя група робіт складається з досліджень, що містять аналіз ідеологічної концепції «русского міра» та системи його цінностей [5; 23; 27]. Джерелами пропонованого дослідження було обрано веб сайти, які своїм змістом ідеологічно пов'язані з контентом мережевих спільнот «русского міра».

Мета статті. Метою пропонованої наукової розвідки є розкрити особливості використання ідеології «русского міра» як організаційного чинника неоімперської концепції освіти.

Виклад основного матеріалу. Після поразки проросійських сил в Україні під час Помаранчевої революції 2004–2005 рр., у росії розпочалося випробовування політичної технології у вигляді концепції «русского міра». Вона мала сприяти реалізації експансіоністської зовнішньої політики росії на пострадянському просторі. В основу концепції було покладено використання російської мови, православної віри та російських історичних міфів як чинників, що мали викликати лояльність російськомовного населення СНД і далекого закордоння до зовнішньополітичних інтересів російської федерації. Таким чином, сфера освіти для поширення впливу «русского міра» мала першочергове значення. Російські політтехнологи вдало використали можливості, надані інтернет-технологіями. Одним із перших запрацював вебпортал «русский вік», завданням якого була підтримка позитивного політичного та соціокультурного іміджу росії серед російськомовного населення інших країн [19]. У 2005 р. було створено Інститут російського закордоння, який виконував роль посередника у зв'язках між державними структурами російської федерації і російськомовним населенням інших країн [18]. З 2010 р. почав діяти Фонд підтримки публічної дипломатії імені О.М. Горчакова, який мав сприяти «просуванню освітніх програм у сфері міжнародних відносин» [25]. Згодом було введено в дію вебресурси «Освіта російською», «Культура росії», «Музеї росії», російський загальноосвітній портал, «російська мова для дітей за кордоном», електронна бібліотека «російська література й фольклор», портал «Безсмертний полк русского міра». Як наслідок, вже на початку 2000-х рр. «русский мір» мав ознаки мережевої трансконтинентальної соціокультурної спільноти. До її характерних особливостей належали: добровільність участі та швидка адаптація до світових суспільно-політичних та економічних змін. Члени подібних мережевих спільнот виступали як носії цінностей російської культури та водночас як ретранслятори проросійських політичних наративів. Творці мережевих спільнот «русского міра» надавали величезного значення популяризації російської мови. На їхню думку, саме опанування російською мовою допомагає людині стати повноцінним членом «русского міра». Протягом 2015 р. у російській федерації було ухвалено

«Концепцію державної підтримки та просування російської мови за кордоном» та концепцію «російська школа за кордоном» [8; 9]. Популяризація освіти російською мовою відбувалася через відкриття російськомовних шкіл в інших країнах, навчання іноземців безпосередньо на території росії та завдяки дистанційній освіті. Згідно з даними Центру міжнародного співробітництва Міністерства освіти російської федерації за межами росії зараз працюють 27 тис. російськомовних освітніх закладів [7]. Для залучення іноземних студентів до навчання у росії масштабну агітаційну компанію розгорнули Міністерство закордонних справ російської федерації та Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном і з міжнародного гуманітарного співробітництва (росспівробітництво). Спільними зусиллями ними було створено вебпортал Study in russia, який надає іноземцям інформацію про стан вищої освіти у російській федерації і допомагає вступати до російських вишів. З метою популяризації російської мови та літератури у 2014 р. Державний інститут російської мови ім. О.С. Пушкіна розпочав проєкт із формування вебмережі «Інститут Пушкіна», завданням якої є забезпечення дистанційного вивчення російської мови у міжнародному масштабі. У 2022 р. мережа «Інститут Пушкіна» налічувала 130 партнерських організацій із 50 країн світу [20]. Одним із помітних успіхів пропагандистів «русского міра» став запуск у вересні 2014 р. порталу «Освіта російською», на якому зареєструвалися понад 1 млн. учасників [15].

Напередодні вторгнення російських військ до Криму у 2014 р. на території України спостерігалася активна діяльність російських державних структур, що була спрямована на видання російськомовної навчально-методичної літератури, підтримку процесу перепідготовки вчителів російської мови та розвиток технологій дистанційної освіти. Планувалося також відкриття російськомовних шкіл, які мали функціонувати при посольствах росії та представництвах росспівробітництва. Станом на 2013 р. в Україні із 19070 загальноосвітніх шкіл викладання російською здійснювалося в 1256. Найбільше шкіл із російською мовою навчання було в АР Крим (343), Донецькій (200) та Луганській (151) областях. В Україні у м. Севастополь діяли філії Московського державного університету ім. М. Ломоносова, Московської академії праці та соціальних відносин, Новоросійської державної морської академії, Санкт-Петербурзького гуманітарного університету профспілок, Саратовського державного соціально-економічного університету [24, с. 36]. Можемо констатувати, що недостатня увага України до захисту свого освітньо-інформаційного простору була однією з передумов успіху росії в Криму та на Донбасі у лютому-травні 2014 р. Поряд із цим зазначимо, що вплив структур «русского міра» не обмежувався південним сходом України. Представництва росспівробітництва пра-

цювали у Києві та Одесі. Вони мали сприяти збереженню вивчення російської мови у системі освіти України, організувати заходи з популяризації російської культури та співпрацювати з громадськими об'єднаннями співвітчизників. Загалом в Україні станом на 2014 р. діяло 142 організації, пов'язані з росспівробітництвом. Серед них відверто словидували українофобські настрої Союз православних громадян України, Український філіал Інституту країн СНД, Всеукраїнський правозахисний громадський рух «російськомовна Україна», Міжнародна громадська організація «Вірне козацтво», Всеукраїнська громадська організація «За Україну, Білорусь і росію». Поряд з ними у Києві, Горлівці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Херсоні діяли так звані російські центри, що належали Фонду «руській мір». Фонд було створено у 2007 р. за наказом президента росії. Його співзасновниками були Міністерство закордонних справ і Міністерство освіти та науки російської федерації. Центри розташовувалися в обласних наукових бібліотеках та вищих навчальних закладах і пропагували російські освітні проєкти [24, с. 41]. Осередками російської пропаганди в українських бібліотеках та російськомовних школах були кабінети «руського міра», що теж належали Фонду. Усього в Україні діяли дев'ять таких кабінетів — у містах Балаклія, Валки, Вовчанськ, Золочів, Ізюм, Червоноград, Миколаїв, Севастополь, Херсон.

Із часом завдання «руського міра» були розширені, до них було включено ідеологічне обґрунтування необхідності російської економічної та військової експансії згідно з філософсько-політичною доктриною євразійства. У процесі підготовки та розгортання російської збройної агресії проти України у публічному і науковому дискурсах країни-агресора було ініційовано дискусію щодо історичного значення імперської спадщини у політичній культурі росії [6; 11; 21]. Як наслідок, у масову свідомість російського суспільства було впроваджено ідею про історичну обумовленість імперської форми державного устрою для росії. Лише імперія як територіальна державна система проголошувалася єдино прийнятною формою існування для росії у XXI ст. Однак заклик до відновлення кордонів колишньої російської імперії передбачав реалізацію державою соціальних технологій, спрямованих на формування у російського суспільства психологічної готовності до існування в умовах перманентної війни. Таким чином, перед органами державної пропаганди, медіасферою і системою освіти у російській федерації постало завдання виховання у російського соціуму імперської ідентичності. Усвідомлення важливості особистої належності до політичної спільноти, яка здійснює силову реструктуризацію геополітичного простору Євразійського континенту повинно було стати визначальною якісною ознакою зразкового громадянина росії. Тому підкреслення винятковості росіянина як

перетворювача світу стало провідною темою офіційного нарративу Кремля. У 2020 р. президент росії у своєму публічному виступі оголосив, що вважає її окремою цивілізацією. Розвиваючи ідею про природну винятковість росіян, він заявив, що вони мають інший у порівнянні з мешканцями Заходу «генетичний і культурно-моральний код» [16]. Згодом широка громадськість дізналася від В. Путіна про пасіонарність російської нації і її історичне призначення змінити чинний світовий порядок. Він був переконаний, що на цьому шляху громадяни його країни мали демонструвати патріотизм і готовність до самопожертви.

У 2018 р. у росії розпочалося громадське обговорення «Національної доктрини освіти», яка до 2022 р. зазнала чотири редакції. Остання з них була зумовлена необхідністю врахувати положення указу президента російської федерації від 09.11.2022 № 809 про збереження і зміцнення традиційних російських духовно-моральних цінностей [17]. Паралельно відбувалася робота над «Концепцією виховання людини в російській федерації» [22]. У підсумку Концепція пропонувала зосередитися на вихованні особистості, для якої у системі цінностей сім'я і свобода поступалися першій концептам «Віра», «Народ», «Вітчизна». Слід відзначити, що шляхи реалізації Доктрини та Концепції у цих документах було прописано нечітко, вибір технологій виховання взагалі делегувався освітнім організаціям без будь-якої конкретики.

Дидактичні особливості виховання зразкової людини «руського міра» згодом проявила російська православна церква московського патріархату. Структури рпц є важливим інструментом ретрансляції та роз'яснення державних ініціатив у російському суспільстві. На сучасному етапі рпц володіє досить значними інформаційними та освітніми ресурсами: 199 єпархіальних сайтів, 337 сайтів монастирів, 1445 сайтів храмів, 96 сайтів духовних академій і семінарів, 1125 сайтів православних засобів масової інформації [2, с. 105]. У розпорядженні московського патріархату перебувають 5 академій та 50 семінарій, де навчаються близько 14 тис. осіб [14]. Згідно з результатами соціологічних досліджень Інституту соціально-політичних досліджень російської академії наук у 2012 р. 55% опитаних респондентів висловили довіру до церкви. У 2015 р. 47% опитаних всеросійським центром громадської думки поставилися схвально до чинної практики відносин церкви та держави [1, с. 82–83]. Тому саме рпц виступила як співавтор освітньої концепції «руського міра», яка має бути реалізована у середньостроковій перспективі в росії. Основні положення цієї доктрини було викладено у Наказі XXV Всесвітнього народного собору «Сучасність і майбутнє руского міра» від 27–28 листопада 2023 р., який було затверджено 27 березня 2024 р. [12]. Першочерговим завданням світської освіти та виховання у цьому документі названа так звана «суверенізація національної системи освіти». На практиці це означає

відмову від використання закордонного педагогічного досвіду. Об'єктом, що потребує особливої уваги, проголошено блок соціально-гуманітарних дисциплін. Саме викладачі-суспільствознавці повинні будуть виховувати у своїх підопічних «російську цивілізаційну ідентичність» та допомагати засвоювати «російські духовно-моральні цінності». Попереду російських гуманітаріїв чекає багато роботи, адже їм доведеться здійснити «критичний перегляд західних наукових теорій та шкіл» і визначити серед них «шкідливі» з метою подальшого усунення з навчальних програм. Пролунав заклик до «ревізії масиву гуманітарних знань» оскільки серед них є такі, що не відповідають «моральним цінностям російської цивілізації».

У громадсько-виховній роботі значне місце ідеологи рпц надають адміністративному примусу. Виховання пошани до традиційних сімейних цінностей має базуватися на усвідомленні індивідом неминучого адміністративного або кримінального покарання у випадку толерантного ставлення до ЛГБТ-спільнот. На думку діячів рпц ідеальним середовищем для виховання людини «руського міра» є аграрні приміські поселення, куди до 2050 р. у примусовому порядку має бути переселене 80% населення росії.

Формування мілітаристського світогляду є важливим компонентом виховання людини «руського міра». Ідеологи рпц пропонують вважати російсько-українську війну «Священною війною», спрямованою проти натиску глобалізму та «сатанізму колективного Заходу». Для мешканців «руського міра» розв'язання українського питання передбачає ліквідацію української державності та встановлення російського окупаційного режиму на всій території України.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на початку XXI ст. російська політична еліта остаточно обрала євразійство як неоімперіалістичну доктрину зовнішньополітичного курсу власної держави. Одночасно було розпочато втілення в життя політичної технології на основі концепції «руського міра», яка мала забезпечити державі-агресору підтримку російськомовного населення інших країн. Протягом останніх двадцяти років в росії відбулося утвердження політичного режиму, який почав використовувати політтехнологію «руського міра» також і проти власного населення. Одним із головних її аспектів став вплив на сферу освіти і виховання. Вивчення наявних джерел свідчить, що в середньостроковій перспективі система освіти російської федерації буде спрямована на формування в учнівській молоді імперської ідентичності. Однією з головних компонент освітньої концепції «руського міра» є клерикальність. Це передбачає активне втручання рпц московського патріархату у формування освітньої концепції з метою зміцнити альянс кліру і влади. Саме духовенство рпц виступає за фронтальну переоцінку сучасної освітньої парадигми в росії і її «очищення» від досягнень іноземної філософської та педагогічної думки.

Ксенофобія загрожує стати моральною нормою і повсякденною практикою для учнівської та студентської спільноти росії. Несприйняття інтелектуальної спадщини західноєвропейської цивілізації неминуче буде провокувати регресивні явища в освітній сфері росії і її повернення до найпотворніших практик, властивих освітнім системам тоталітарних політичних режимів XX ст. Необхідність силового розв'язання українського питання використовується російським істеблшментом та вищим духовенством як стимул для активного впровадження соціальних технологій (проголошення «священної війни») з метою мілітаризації суспільної свідомості. У підсумку слід відзначити, що ідеологія «руського міра» зазнала певних змін. Якщо раніше з потенційними прихильниками «руського міра» відповідні проросійські організації намагалися загравати, імітуючи демократичні переконання у дусі «гуманних цінностей високої російської культури», то новації у сфері освіти, запропоновані XXV Всесвітнім народним собором, засвідчили, що спільнота «руського міра» переходить до етапу неприхованого жорсткого контролю з боку російських органів державної влади та структур рпц московського патріархату.

1. Багаева К.А. Государственно-религиозные взаимоотношения в современном российском обществе. *Вестник Бурятского государственного университета*. 2016. Вып. 3. С. 82–90. URL: <https://journals.bsu.ru/journals/filosofiya/?issue=3&rus>
2. Баранов Н.А. Взаимодействие церкви и государства в современной России. *Человек. Сообщество. Управление*. 2009. №4. С. 97–108. URL: <https://chsu.kubsu.ru/index.php/ru/archive-п/2009/2009-4>
3. Гобозашвілі А. Теоретичні засади виховання і освіти в Німеччині в 1933-1945 рр. *Педагогічні науки*. 2018. № 71. С. 71–76. URL: <http://dSPACE.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/17823/1/14.pdf>
4. Гогохія Н.Т. Політизація та мілітаризація сфери дитячого дозвілля у радянській Україні 1929–1939 рр. *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки*. 2021. Т. 4. С. 29–38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21780>
5. Грабовська І. Путінізм як конфліктогенний фактор світового значення та українська специфіка його проявів. *Українознавчий альманах*. 2019. Т. 24. С. 114–118. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/325>
6. Грачев Н.И. Россия как империя: между прошлым и будущим. *Вест. Волгогр. акад. МВД России*. 2013. № 3. С.153–160. URL: <http://vamvd.ru/vestnik/arhiv/26.pdf>
7. Елков Игорь. Сколько русских школ осталось в мире и где их больше всего. *Информационный*

- портал фонда «Русский мир». 2023, 29 ноября. URL: <https://russkiymir.ru/publications/320399/>
8. Концепция «Русская школа за рубежом»: утверждена Президентом РФ 4 ноября 2015 г. *Информационно-правовой портал Гарант.Ру*. 2015, 23 ноября. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71145980/>
 9. Концепция государственной поддержки и продвижения русского языка за рубежом: утверждена Президентом РФ 3 ноября 2015 г. *Информационно-правовой портал Гарант.Ру*. 2015, 23 ноября. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71145978/>
 10. Култаева М. Філософія освіти і виховання Третього рейху: витоки, політико-ідеологічні контексти та концептуальні конструкти. *Філософія освіти*. 2018. № 1 (22). С. 25–87. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29198/Kultaieva.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
 11. Морозов И.Л. Имперская традиция как основа эффективности национальной политики России. *Теория и практика общественного развития*. 2012. № 5. С. 215–220. URL: <http://elibrary.ru/download/26297891>
 12. Наказ XXV Всесвітнього російського народного собору «Сьогоднішня та майбутня російського міра»: Документи конфесій. *Релігійно-інформаційна служба України*. 2024, 28 березня. URL: https://risu.ua/ru/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147176
 13. Обушний М., Грабовська І. Етнокультурна діяльність російської діаспори як «парасоля» для просування політичних інтересів РФ та внутрішня загроза в Україні. *Українознавчий альманах*. 2021. Т. 29. С. 124–134. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/434/419>
 14. Духовное образование. *Официальный сайт Московской патриархии*. URL: <https://patriarch.patriarchia.ru/dukhovnoe-obrazovanie/>
 15. Портал «Образование на Русском». URL: <https://pushkininstitute.ru>
 16. Президент России. Встреча с общественностью Крыма и Севастополя. *Официальные сетевые ресурсы Президента России. События*. 2021, 18 марта. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65172>
 17. Об утверждении Основ государственной политики по сохранению и укреплению традиционных российских духовно-нравственных ценностей: Указ Президента Российской Федерации № 809 от 09.11.2022. *Официальные сетевые ресурсы Президента России. Документы*. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48502>
 18. Россия и соотечественники. *Информационно-аналитический портал Института Русского зарубежья*. URL: <https://russkie.org/about/>
 19. Русский век. Портал для российских соотечественников. URL: <https://ruvek.mid.ru>
 20. Сайт Государственного института русского языка им. А.С. Пушкина. URL: <https://www.pushkin.institute/sveden/inter/>
 21. Скорик А.П., Невеселов А.А. Империя как форма государства: концепт и российский дискурс. *Северо-Кавказский юридический вестник*. 2019. №2. С. 15–28. URL: <http://vestnik.uriu.ranepa.ru/index.php/vestnik/issue/view/46>
 22. Слободчиков В.И. Как воспитать человека Русского мира? *Русская народная линия. Информационно-аналитическая служба*. 2022, 7 декабря URL: https://ruskline.ru/politnews/2022/12/07/kak_vospitat_cheloveka_russkogo_mira
 23. Смолій В., Якубова Л. Історичний контекст формування проекту російський мир та практика його реалізації в Криму й на Донбасі: Аналітична записка/ НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 144 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013907>
 24. Україна та проект «русского мира»: аналіт. доп. / С.І. Здіюрук, В.М. Яблонський, В.В. Токман [та ін.]; за ред. В.М. Яблонського та С.І. Здіюрука. Київ: НІСД, 2014. 80 с. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/Russian_world-7bd19.pdf
 25. Фонд Горчакова. URL: <https://gorchakovfund.ru>
 26. Якимчук О.І. Основні ознаки та суперечності розвитку української освіти за радянського періоду. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2018. Випуск 3–4. С. 188–201. URL: <https://multiversum.com.ua/index.php/journal/issue/view/>
 27. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 227 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013906>

References

1. Bagaeva K.A. (2016). *Gosudarstvenno-religioznye vzaimootnosheniya v sovremenном russijskom obshchestve* [State-Religious Relations in Modern Russian Society]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta*. #3. Pp. 82–90. URL: <https://journals.bsui.ru/journals/filosofiya/?issue=3&rus> (in Russian).
2. Baranov N.A. (2009). *Vzaimodejstvie cerkvi i gosudarstva v sovremennoj Rossii* [Interactions between Church and State in Modern Russia]. *Chelovek. Soobshchestvo. Upravlenie*. #4. Pp. 97–108. URL: <https://chsu.kubsu.ru/index.php/ru/archivn/2009/2009-4> (in Russian).

3. Gobozashvili A. (2018). *Teoretichni zasadi vikhovannya i osviti v Nimechchini v 1933–1945 rr.* [Theoretical Foundations of Upbringing and Education in Germany in 1933–1945]. *Pedagogichni nauki.* #71. Pp. 71–76. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/17823/1/14.pdf> (in Ukrainian).
4. Gogokhiya N.T. (2021). *Politizatsiya ta militarizatsiya sferi dityachogo dozvillya u radyanskii Ukraini 1929–1939 rr.* [The Politicization and Militarization of Children's Leisure in Soviet Ukraine in 1929–1939]. *Naukovi zapiski NaUKMA. Istorichni nauki.* # 4. Pp. 29–38. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21780> (in Ukrainian).
5. Grabovska I. (2019). *Putinizm yak konfliktogennii faktor svitovogo znachennya ta ukraïnska spetsifika yogo proyaviv* [Putinism as a Conflictogenic Factor of Global Importance and the Ukrainian Specificity of Its Manifestations]. *Ukraïnoznavchii almanakh.* 24. Pp. 114–118. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/325> (in Ukrainian).
6. Grachev N.I. (2013). *Rossiya kak imperiya: mezhdru proshlym i budushchim* [Russia as an Empire: Between Past and Future]. *Vest. Volgogr. akad. MVD Rossii.* #3. Pp. 153–160. URL: <http://va-mvd.ru/vestnik/arkhiv/26.pdf> (in Russian).
7. Elkov Igor'. (2023). *Skol'ko russkikh shkol ostalos' v mire i gde ikh bol'she vsego* [How Many Russian Schools Are Left in the World and Where There Are the Most of Them]. *Informacionnij portal fonda «Russkij miR».* 29 noyabrya. URL: <https://ruskiymir.ru/publications/320399/> (in Russian).
8. *Koncepciya «Russkaya shkola za rubezhom»* [The Russian School Abroad Concept]. (2015). *Utverzhdena Prezidentom RF 4 noyabrya 2015 g. Informacionno-pravovoj portal Garant.Ru.* 23 noyabrya. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71145980/> (in Russian).
9. *Koncepciya gosudarstvennoj podderzhki i prodvizheniya russkogo yazyka za rubezhom* [Concept of State Support and Promotion of the Russian Language Abroad]. (2015). *Utverzhdena Prezidentom RF 3 noyabrya 2015 g. Informacionno-pravovoj portal Garant.Ru.* 2015, 23 noyabrya. URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71145978/> (in Russian).
10. Kultaeva M. (2018). *Filosofiya osviti i vikhovannya Tretogo reikhu: vitoki, politiko-ideologichni konteksti ta kontseptualni konstrukti* [Philosophy of Education and Upbringing in the Third Reich: Origins, Political and Ideological Contexts, and Conceptual Constructions]. *Filosofiya osviti.* #1 (22). Pp. 25–87. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29198/Kultaieva.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (in Ukrainian).
11. Morozov I.L. (2012). *Imperskaya tradiciya kak osnova ehffektivnosti nacional'noj politiki Rossii* [Imperial Tradition as a Basis for the Effectiveness of Russia's National Policy]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya.* #5. Pp. 215–220. URL: <http://elibrary.ru/download/26297891> (in Russian).
12. *Nakaz XXV Vsesvitnogo rosiiskogo narodnogo soboru «Sogodennya ta maibutne russkogo mira»* [Order of the 25th World Russian People's Council "Present and Future of the Russian World"]. (2024). *Dokumenti konfesii. Religiino-informatsiina sluzhba Ukraini.* 28 bereznya. URL: https://risu.ua/ru/nakaz-xxv-vsemirnogo-russkogo-narodnogo-sobora-nastoyashchee-i-budushchee-russkogo-mira_n147176 (in Ukrainian).
13. Obushnii M., Grabovska I. (2021). *Yethnokulturna diyalnist rosiiskoi diaspori yak «parasolya» dlya prosuvannya politichnikh interesiv RF ta vnutrishnya zagroza v Ukraini* [Ethno-Cultural Activities of the Russian Diaspora as an „Umbrella“ for Promoting Russia's Political Interests and the Internal Threat in Ukraine]. *Ukraïnoznavchii almanakh.* #29. Pp. 124–134. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/434/419> (in Ukrainian).
14. *Duhovnoe obrazovanie* [Spiritual Education]. *Oficial'nyj sajt Moskovskoj patriarkhii.* URL: <https://patriarch.patriarchia.ru/dukhovnoe-obrazovanie/> (in Russian).
15. *Portal «Obrazovanie na Russkom»* [„Education in Russian“ Portal]. URL: <https://pushkininstitute.ru> (in Russian).
16. *Prezident Rossii. Vstrecha s obshchestvennost'yu Kryma i Sevastopolya* [President of Russia. Meeting with the Public of Crimea and Sevastopol]. (2021). *Oficial'nye setevye resursy Prezidenta Rossii. Sobytiya.18 marta.* URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/65172> (in Russian).
17. *Ob utverzhdenii Osnov gosudarstvennoj politiki po sokhraneniyu i ukrepleniyu tradicionnykh rossijskikh dukhovno-nravstvennykh cennostej* [On Approval of the Fundamentals of State Policy for Preserving and Strengthening Traditional Russian Spiritual and Moral Values]. (2022). *Ukaz Prezidenta Rossijskoj Federacii № 809 ot 09.11.2022. Oficial'nye setevye resursy Prezidenta Rossii. Dokumenty.* URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/48502> (in Russian).
18. *Rossiya i sootcheststvenniki* [Russia and Compatriots]. *Informacionno-analiticheskij portal Instituta Russkogo zarubezh'ya.* URL: <https://ruskie.org/about/> (in Russian).
19. *Russkij vek* [Russian Century]. *Portal dlya rossijskikh sootcheststvennikov.* URL: <https://ruvek.mid.ru> (in Russian).
20. *Sajt Gosudarstvennogo instituta russkogo yazyka im. A.S. Pushkina* [Website of A.S. Pushkin State Institute of Russian Language]. URL: <https://www.pushkin.institute/sveden/inter/> (in Russian).
21. Skorik A.P., Neveselov A.A. (2019). *Imperiya kak forma gosudarstva: koncept i rossijskij diskurs* [Em-

- pire as a Form of State: Concept and Russian Discourse]. *Severo-Kavkazskij juridicheskij vestnik*. #2. Pp. 15–28. URL: <http://vestnik.uri.ranepa.ru/index.php/vestnik/issue/view/46> (in Russian).
22. Slobodchikov V.I. (2022). *Kak vospitat' cheloveka Russkogo mira?* [How to Bring up a Man of the Russian World?]. *Russkaya narodnaya liniya. Informacionno-analiticheskaya sluzhba*. 7 dekabrya. URL: https://ruskline.ru/politnews/2022/12/07/kak_vospitat_cheloveka_russkogo_mira (in Russian).
23. Smolii V., Yakubova L. (2018). *Istorichnij kontekst formuvannya proektu russkii mir ta praktika yogo realizatsii v Krimu y na Donbasi: Analitichna zapiska* [The Historical Context of the Russian World Project and the Practice of Its Implementation in Crimea and Donbas: Analytical Note]. / NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni. Kiïv: Institut istorii Ukraïni. 144 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013907> (in Ukrainian).
24. *Ukraïna ta proekt «russkogo mira»: analit. dop.* [Ukraine and the Russian World Project: Analytical Report]. (2014). / S.I. Zdioruk, V.M. Yablonskii, V.V. Tokman [ta in.]; za red. V.M. Yablonskogo ta S.I. Zdioruka. Kiïv: NISD. 80 p. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/Russian_world-7bd19.pdf (in Ukrainian).
25. *Fond Gorchakova* [Gorchakov Foundation]. URL: <https://gorchakovfund.ru> (in Russian).
26. Yakimchuk O.I. (2018). *Osnovni oznaki ta superechnosti rozvitku ukraïnskoï osviti za radyanskogo periodu* [The Main Features and Contradictions of the Development of Ukrainian Education in the Soviet Period]. *Multiversum. Filosofskii almanakh*. #3–4. Pp. 188–201. URL: <https://multiversum.com.ua/index.php/journal/issue/view/> (in Ukrainian).
27. Yakubova L., Golovko V., Primachenko Ya. (2018). *Russkii mir na Donbasi ta v Krimu: istorichni vitoki, politichna tekhnologiya, instrument agresii: Analitichna dopovid* [Russian World in Donbas and Crimea: Historical Origins, Political Technology, and Instrument of Aggression: Analytical Report]. / Vidp. red. V. Smolii. NAN Ukraïni. Institut istorii Ukraïni. Kiïv: Institut istorii Ukraïni. 227 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013906> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.12>
УДК 1(172)

Надія ТУРПАК

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID: 0000-0002-1380-7239
Email: turpak.nadiya@ukr.net

ГЕОПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ФЕНОМЕН

Анотація. Стаття присвячена дослідженню геополітичної свідомості українців як екзистенційного феномену на засадах українознавчого підходу. Наголошується на необхідності ціннісно-смыслового розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців, що є визначальною передумовою українознавчого дослідження даної проблеми. Стверджується, що геополітична свідомість росіян ґрунтується на агресивних експансіоністських ціннісно-смыслових засадах. У свою чергу, обґрунтовується думка про те, що підарунтям геополітичної свідомості українців є гуманістичні екзистенційні ціннісно-смыслові засади. Так, зокрема, на основі аналізу геополітичних ідей українських філософів, показано, що геополітична свідомість українців має в своїй основі архетипи української ментальності, пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики. Наголошується, що проблема трансформації геополітичної науки у напрямку постмодернізму, яка є темою сучасної західноєвропейської гуманітаристики, актуалізує й усвідомлення потреби в модернізації геополітичної свідомості українців. Так, зокрема, у статті наголошується на новітніх, інтегративних можливостях українознавчого підходу для подальших її досліджень. Обґрунтовується, що геополітична свідомість українців спільноти є одним із засадничих чинників для утвердження геополітичної суб'єктності України та осучаснення її геополітичних пріоритетів та цінностей в умовах протидії глобальним викликам війни. Запропоновано аспекти подальших досліджень геополітичної свідомості українців у контексті необхідності утвердження її геополітичної суб'єктності.

Ключові слова: архетипи української ментальності, гармонійність в облаштуванні геополітичного буття українського народу, геополітична травма, загроза геноциду українців, загроза екоциду, трансформація геополітичної свідомості, ціннісно-смыслові засади геополітичної свідомості.

GEOPOLITICAL CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AS AN EXISTENTIAL PHENOMENON

Abstract. The article is devoted to the study of the geopolitical consciousness of Ukrainians as an existential phenomenon based on the Ukrainian studies approach. Emphasis is placed on the need for a value-semantic distinction between the geopolitical consciousness of Russians and the geopolitical consciousness of Ukrainians, which is a determining prerequisite for Ukrainian studies of this problem. It is claimed that the geopolitical consciousness of Russians is based on aggressive expansionist values and semantic principles. In turn, the opinion that the basis of the geopolitical consciousness of Ukrainians is based on humanistic existential value-meaning principles is substantiated. Thus, in particular, on the basis of the analysis of the geopolitical ideas of Ukrainian philosophers, it is shown that the geopolitical consciousness of Ukrainians is based on the archetypes of the Ukrainian mentality, is connected with the idea of harmony in arranging the geopolitical space of existence of the Ukrainian ethnic group and the Ukrainian nation, and also bears the imprint of the geopolitical injuries associated with the need for Ukraine to overcome civilizational challenges at key stages of its development. It is emphasized that the problem of the transformation of geopolitical science in the direction of postmodernism, which is a topic of modern Western European humanitarianism, is also actualized by the awareness of the need to modernize the geopolitical consciousness of Ukrainians. So, in particular, the article emphasizes the newest, integrative possibilities of the Ukrainian studies approach for further research. It is substantiated that the geopolitical consciousness of the Ukrainian community is one of the fundamental factors for the establishment of the geopolitical subjectivity of Ukraine and the modernization of its geopolitical priorities and values in the conditions of countering the global challenges of war. Aspects of further research into the geopolitical consciousness of Ukrainians in the context of the need to affirm its geopolitical subjectivity are proposed.

Keywords: archetypes of the Ukrainian mentality, harmony in the organization of the geopolitical existence of the Ukrainian people, geopolitical trauma, the threat of genocide of Ukrainians, the threat of ecocide, the transformation of geopolitical consciousness, the value-meaning principles of geopolitical consciousness.

Постановка проблеми. Необхідність протидії глобальним викликам, перед якими перебуває Україна у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Росії, а також потреба у дотриманні європейського вектору розвитку, актуалізують проблеми утвердження її геополітичної суб'єктності та осучаснення її геополітичних пріоритетів та цінностей. Ці проблеми мають також екзистенційний вимір, оскільки для відсічі збройній агресії та руху у напрямку євроінтеграції потрібно здійснити відмежування від російських наративів, консолідувати українську націю, сформувати розвинене громадянське суспільство, які будуть спроможними здійснити збереження національного суверенітету та територіальної цілісності нашої держави, захистити її екологію, культуру, забезпечити захист прав людини тощо. У зв'язку з цим слід наголосити й на нагальній потребі в усвідомленні українцями цих реалій сучасності, у формуванні геополітичних компетенцій з метою вироблення стійких критеріїв власної громадянської позиції.

Ми вважаємо, що під час війни є актуальними ті дослідження в галузі геополітичної науки, які тією чи іншою мірою торкаються ціннісно-смыслових аспектів. Так, зокрема, можна погодитися з думкою про те, що важливим показником та чинником консолідації суспільства, особливо під час війни, виступає геополітична ідентифікація українців, яка складається з комплексу взаємопов'язаних і взаємозалежних політичних, соціально-економічних, духовно-

культурних, територіально-регіональних елементів громадської свідомості, структура яких склалася в процесі та внаслідок тривалого історичного розвитку українського суспільства [11].

На нашу думку, подібна геополітична ідентифікація не можлива без розвиненої геополітичної свідомості, яка має бути представленою у формі екзистенційного феномена, адже має чітко зацентрувати на ціннісно-смысловому розмежуванні (розриві) з геополітичною думкою сучасної (путінської) Росії. Геополітична свідомість українців як екзистенційний феномен має спрямовувати на гармонійність в облаштуванні простору буття українського етносу та української нації, обґрунтувати цінність життя, відобразити й зближення ціннісно-смыслових орієнтацій українців та європейців як вияв приналежності української держави й українського суспільства до західноєвропейського цивілізаційного простору.

Аналіз наукових публікацій. Ідея геополітичного у її теоретичному та практичному вимірі знайшла своє відображення в працях як західноєвропейських, так і українських дослідників. Так, зокрема, територіальні (просторові) аспекти цієї ідеї розглядалися у класичних працях Х. Маккіндера, Ф. Ратцеля, Н. Спайкмена, К. Хаусхофера та інших. Проблеми сучасної геополітики знайшли відображення у дослідженнях З. Бжезинського, І. Валлерстайна, М. Дойла, Д. Замятіна, Г. Киссинджера, І. Лакоста, К. Міньяр-Белоручева, О. Панаріна, Р. Робертсона, П. Тайлора,

Е. Тоффлера, М. Фуше, Ф. Фукуями, С. Гантингтона, В. Цимбурського, К. Шмідта та інших.

Ідея геополітичного також знайшла своє відображення у працях відомих вітчизняних мислителів кінця XIX - першої половини XX століття: М. Драгоманова, Д. Донцова, М. Грушевського, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, С. Рудницького, Ю. Липи та інших. У дослідженнях сучасних українських мислителів надається значна увага цивілізаційним аспектам геополітичної науки (В. Дергачов, М. Дністрянський, В. Кремінь, В. Крисаченко, А. Кудряченко, В. Мадіссон, Ф. Рудич, Є. Суліма, Н. Хамітов, В. Храмов, Л. Чупрій та інші). Гуманістичні аспекти геополітики знайшли своє відображення у працях А. Бичко, І. Бичка, С. Кримського та інших українських філософів.

Водночас, в наявних публікаціях геополітична свідомість українців не розглядалася як екзистенційний феномен на засадах українознавчого підходу. Разом з тим, на нашу думку, саме такий підхід дає змогу здійснити ціннісно-сміслову розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців, усвідомити специфіку геополітичної свідомості українців, а також актуалізувати її можливу модернізацію під впливом сучасної трансформації геополітичної науки у напрямку постмодернізму.

Мета статті. Метою статті є дослідження геополітичної свідомості українців як екзистенційного феномена на засадах українознавчого підходу.

Виклад основного матеріалу. Геополітичні ідеї зазнали тривалого історичного розвитку. Їх висловлювали ще філософи та історики стародавнього світу, Середньовіччя, Нового часу, епохи Просвітництва. Геополітичне мислення виявило себе в теоріях індустріальної епохи та у постіндустріальну добу. Висновки географічного детермінізму мали значний вплив на суспільствознавчі концепції ХУІІІ-ХІХ століть. На висновки географічного детермінізму та геополітики спиралися також й рухи лібералізму, консерватизму, соціал-демократії, екологізму тощо.

На нашу думку, терміну «геополітична свідомість» притаманна деяка метафоричність, певною мірою він є не остаточно визначеним і незавершеним в концептуальному аспекті. Разом з тим, він має важливе значення для усвідомлення сутності геополітичних реалій і є важливим світоглядним орієнтиром у справі формування громадянської культури народу. Можна погодитися із визначенням геополітичної свідомості як специфічної духовної реальності, «особливої форми зв'язку географічних та політичних відносин, фактично існуючих елементів природної або соціокультурної реальності з політичною поведінкою та політичним мисленням того або іншого суб'єкта міжнародних взаємодій, укорінена в ментальності населення певної держави або регіону сукупність уявлень про політичний простір» [3, с. 229]. Геополітична свідомість виявляє себе через геополітичні ідеї, концепції, доктрини. Слід відзначити, що традиційні геополітичні теорії створюються на базі суверенних держав. Геополітичні стратегії здебіль-

шого виходять з інтересів країни, а також є зумовленими ціннісно-смісловими ментальними чинниками. Геополітична свідомість є пов'язаною з відповідним стилем мислення, який ґрунтується на ідеї геополітичного у її теоретичних та практичних вимірах.

Зауважимо, що ідея геополітичного у її класичному розумінні в духовній культурі завжди виявляла себе, а також досить часто продовжує виявляти й нині, через просторовий чинник, що дало підстави розглядати геополітичну свідомість в територіальному вимірі. Геополітична (територіальна) свідомість визначається тим, як той чи інший народ ставиться до простору власного існування та розбудовує стосунки з іншими народами. Адже, кожний народ існує у певному просторі, на певній території. Причому, простір, – це не тільки земна поверхня, але й людина (населення), а також історичні, культурні, економічні та політичні події, які відбуваються на даній земній поверхні (території). Протягом тривалого процесу свого становлення будь-який народ відчуває на собі вплив природного (географічного) довкілля, змушений долати його виклики, а також, намагається освоїти Ойкумену, самоствердитися у ній. Осмислення стосунків із простором в історичній еволюції мають різні ціннісно-сміслові засади у різних народів.

Усвідомлення специфіки геополітичної свідомості українців відбувається на засадах українознавчого підходу. Українознавчий підхід в осмисленні стосунків із простором українського народу в його історичній еволюції передбачає врахування рис української ментальності, зокрема тих, які відображають вплив природного довкілля на мислення, а також взаємовідносини з сусідами, зокрема такими агресивними, як мешканці території, яка розташована по той бік російсько-українського кордону. Тому визначальною передумовою дослідження геополітичної свідомості українців на засадах українознавчого підходу є здійснення ціннісно-сміслового розмежування між геополітичною свідомістю росіян та геополітичною свідомістю українців.

Так, зокрема, можна стверджувати, що геополітична свідомість росіян ґрунтується на агресивних експансіоністських ціннісно-сміслових засадах.

Характерною ознакою геополітичної свідомості росіян є те, що вона, на думку багатьох дослідників, і досі має своїм підґрунтям класичні експансіоністські геополітичні доктрини кінця ХІХ – початку ХХ століття. Окрім того, вона спирається на месіанську ідею Москви «як Третього Риму», на ідеї панславізму та «Всесвітньої революції». Важливе місце в ній посідають традиції російського консерватизму (від сло'вянофілів, Ф. Достоєвського, К. Леонтьєва) до ідей євразійства та неоевразійства, які були сформульовані ще у працях М. Трубецького, П. Савицького, Л. Гумільова, і які містили погляд на Євразію як на особливий світ, а Євразія, у свою чергу, у них ототожнювалася з Росією як певною територією, на котрій протягом тисячолітньої історії сформувалася багатонаціональна держава та синтетична (тюрко-слов'янська, у формі союзу «лісу» і «степу») культура.

Активний теоретик нинішнього політичного курсу В. Путіна О. Дугін, автор книг «Проект «Євразія» (2004), «Філософія війни» (2004), «Четверта політична теорія» (2009) та інших, вважав, що євразійство – це насамперед філософія, яка спирається на принципи «еротичного патріотизму», «віри в дух землі, культ духу землі», так звані «обійми порожнечі» тощо [4, с. 272]. Сучасний дослідник російської геополітичної свідомості М. Шепелев, відзначає, що Росія, на думку О. Дугіна, є вмістилищем євразійського одкровення, євразійського духу, євразійського життя і євразійської плоті. Дослідник також зауважує, що на переконання О. Дугіна, Росія ніколи не була аналогом «держав-націй», характерних для Європи Нового Часу, адже, починаючи з об'єднання слов'янських й угро-фінських племен під Рюриком і до гігантських масштабів СРСР і територій під його впливом, російський народ неухильно йшов шляхом політичної і просторової інтеграції, імперобудівництва та цивілізаційної експансії [4, с. 273].

На відміну від російської, геополітична свідомість українців ґрунтується на гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засадах.

Так, зокрема, у нашому дослідженні ми хочемо зконцентрувати увагу на тому, що геополітична свідомість українців пов'язана з глибинними рисами та архетипами української ментальності. Зауважимо, що в сучасному українознавчому дискурсі приділено значну увагу аналізу ідейних здобутків філософів Київської світоглядної школи, зокрема висвітленню ними проблеми глибинних рис та архетипів української світоглядної ментальності [12; 16]. Саме філософами Київської світоглядної школи було обґрунтовано зв'язок української світоглядної ментальності зі способом життя та буттєвим досвідом народу, а також було наголошено на проблемі «вкоріненості» українського народу на відповідній території. Ці ідеї є визначальними у світогляді українців. Тому в нашому дослідженні ми прагнемо наголосити на ідейному внеску філософів Київської філософської школи в розробку гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засад геополітичної свідомості українців.

Відомі українські філософи І. Бичко та С. Кримський присвятили значну увагу дослідженню антеїзму та кордоцентризму як визначальних рис української ментальності. Спираючись на їхні наукові розвідки, можна стверджувати, що антеїзм – це ціннісно-смыслова риса української ментальності, яка пов'язана зі значимістю природного довкілля, рідної землі та дому, з особливим пошануванням місцевості, яка є історичною ареною виникнення народу та його подальшого розвитку. В історичному контексті цінність антеїзму виявила себе в аграрному вимірі української цивілізації, в господарюванні українських селян на своїй землі упродовж віків, в календарній обрядовості сільського життя, в кам'яних та курганних пам'ятках освячення її тощо. Так, зокрема, С. Кримський відзначав, що архетип землі сприяв утворенню в національній свідомості символу дому людини у багатьох його значеннях: і як святого довкілля

її буття, і як джерела сімейних цінностей, родинної захищеності тощо. Символ дому налаштував на дотримання принципів ладу і солідарності в українському національному бутті. Архетип землі сприяв також, на думку С. Кримського [7], утворенню в національній свідомості символу поля, який містив смисли економічного простору виживання людини, етнічного просторового ареалу буття етносу тощо. За допомогою концептів дому та поля філософ показав, що традиційним для української ментальності було осмислення землі не лише як природного (етнічного) довкілля, а передусім як сповнених сакралізованим значенням святості для кожного українця «рідного краю», який треба захищати, «батьківщини», яка є вмістилищем «коріння роду», тощо [7].

Кордоцентризм як ціннісно-смыслова риса української ментальності надає важливого значення феномену «серця» як сутності людини (її душевного, духовного, світу), поза аналізом якої зрозуміти її неможливо (П. Юркевич). Опертя на думку, що «корінням» душі людини, центром її особистості є «серце», дозволило у глибинному розумінні української духовності пов'язати у єдине ціле релігійний світ людини, її пізнавальні зусилля, моральні якості, а також прагнення до вдосконалення світу свого буття. Ці ідеї увійшли в геополітичну свідомість українців, бо вони гуманістично налаштували на пошанування вільної праці на рідній землі. Ці ідеї знайшли відображення у народному фольклорі, духовній культурі в цілому.

Яскравий представник української діаспори О. Кульчицький висловив думку про те, що феномен української ментальності, «української душі», містить у собі дві ключові ідеї: ідею кордоцентричності, цілісності душевного життя, з ув'язненнями про «серце» як його осердя, та ідею зв'язку з природою, рідною Землею, довкіллям. Такий підхід дав змогу відомому українському філософу І. Бичку надати високу оцінку внеску О. Кульчицького у розробку проблеми української ментальності. Так, зокрема, він відзначав, що «...український національний характер (сьогодні більш точно було б сказати, світоглядний менталітет українського народу) постає у контексті персоналістської філософії (конкретніше – філософської антропології О. Кульчицького) як антеїстичний, екзистенціально-плюралістичний (орієнтований на ансамбль світів, а не моністичний універсум буття), кордоцентричний феномен» [2, с. 26]. Заслугує на увагу й оцінка ідей О. Кульчицького у їх зв'язку з проблемою геополітичної суб'єктності, надана сучасними дослідниками І. Грабовською і С. Грабовським [5].

Слід наголосити й на тому, що геополітична свідомість українців пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики.

Так, зокрема, видатний український мислитель М. Грушевський у фундаментальній праці «Історія

України-Руси» привернув увагу до того, що історичне буття українського народу відбувалося в умовах специфічних, гармонійних географічних особливостей довкілля. Втім, він показав також і те, що сприятлива територія не змогла забезпечити своїм мешканцям щасливе життя, адже завжди викликала заздрощі у східного сусіда. Цей чинник, а також необхідність виснажливої «боротьби зі степом», на думку М. Грушевського, визначили певну фатальність у політичній долі українського народу, тяжко відбилися на його культурному, національному та політичному розвитку [6, с. 2–3]. На нашу думку, М. Грушевський зробив значний внесок в розробку засад геополітичної свідомості українців. Він наголосив на значенні природного довкілля для історії народу, окреслив напрями української геополітики, показав її процесуальність, починаючи з епохи Київської Русі і до сучасності. Геополітичні ідеї видатного українського історика й дотепер не втратили своєї актуальності.

На нашу думку, важливе значення для формування геополітичної свідомості українців мав і такий документ, який увійшов в історію геополітичної думки, як Конституція Пилипа Орлика. У Конституції Пилипа Орлика була вперше сконцентрована увага на темах встановлення національного суверенітету, визначення території української держави, її кордонів, забезпечення демократичних прав людини. Відома українська дослідниця А. Бичко відзначала, що Конституцію Пилипа Орлика відокремлювало від інших європейських конституцій досить заглиблене включення в історію українського народу, у питання національної ідентичності, у події, які розгорталися у той період, і основною ідеєю цих подій була, на думку дослідниці, ідея «золотої вольності» як суспільно-народна, державна, та особиста ідея [1, с. 189].

Важливою у визначенні геополітичної свідомості українців є концепція софійності, яку розробляв відомий сучасний український мислитель С. Кримський. Із його погляду, софійність як гармонізація буття допомогла українському народові подолати травму, яку спричиняв вплив «степу». Філософ стверджував, що степ, у межах якого народилася Київська Русь, був джерелом постійних нападів кочових племен, і тому розглядався русинами як «темрява зовнішня», «безодня», «хаос». Цьому хаосові, на думку філософа, потрібно було протиставити «розумну ойкумену». Спочатку з нею ототожнювалася поява міст, які уособлювали собою софійне начало, а, з часом, відбулося культурне освоєння степу, що стало своєрідною відповіддю Русі-України на виклики природного довкілля. С. Кримський відзначав, що поступово степ з простору кочовища перетворився на переоране поле, річки з зони перешкоди набігам – на транспортні артерії, околиці міст і сіл – у хутори. Таким чином, стверджував філософ, в геополітичній свідомості українців посилювалося розуміння цінності поняття кордону, межі, ліміту. У подальшому слово «край» почало пов'язуватись зі словами «країна» та «Україна» [8, с. 222]

С. Кримський вніс вагомий внесок у розробку засад української цивілізаційної геополітики, одним з перших серед українських філософів проаналізував культурні архетипи і цивілізаційну ідентичність українського народу.

У сучасних умовах геополітична свідомість українців має враховувати трансформацію геополітичної науки у напрямку постмодернізму.

Так, зокрема, сучасні дослідження геополітичної науки, що здійснюються на Заході, обґрунтовують напрями такої постмодерністської трансформації. Західноєвропейські дослідники Г. Топалідіс, Н. Карталіс, Д. Велентзас, С. Сідіропулоу вказують на виклики, які стосуються глобального суспільства та технологічного прогресу. Серед них виклики, спричинені тим, що високошвидкісний транспорт і високоточна ударна зброя великої дальності зменшили вплив просторової відстані, змінивши традиційні геопросторові відносини та регіональні зв'язки, поява нових просторових форм інформаційного простору та Інтернету, а також, виникнення нових аспектів геополітичної свідомості, таких зокрема як права на викиди вуглецю, свобода і демократія, а також права людини. На думку дослідників, включення в ареал сучасної геополітичної свідомості проблем суспільства, культури та емоцій, знаменує її зсув у напрямку об'єднання геополітики з геоеконімікою та геокультурою [17]. Фактично в сучасних геополітичних дослідженнях обґрунтовується важливість інтегративного підходу в осмисленні сучасної геополітичної свідомості, який відкриває нові шляхи для дослідження, зосереджуючись на еволюції геополітичних моделей під впливом технологічних і соціальних змін.

Трансформація геополітичної науки у напрямку постмодернізму актуалізує й модернізацію геополітичної свідомості українців. Так, зокрема, українознавчий підхід відкриває нові, інтегративні можливості для подальших її досліджень, зосереджуючись на тих аспектах геополітичної науки, які пов'язані з осмисленням простору у його локальному та глобальному вимірах як аспекту буття людини, суспільства, держави, чинника індивідуальної і колективної безпеки.

В геополітичних дослідженнях сучасного українознавства простір буття українців (територія, довкілля) розглядається як «геополітична, геокультурна реальність» (В. Крисаченко), неповторний світ буття етносу, нації. Також часто простір розглядається у площині його ціннісного виміру, з позиції сенсу для тієї спільноти, що мешкає у його межах, а також у контексті пошуку спільних цінностей із сусідами, через побудову діалогічної взаємодії між народами та культурами. У зв'язку із цим Н. Хамітов відзначає гуманістичну якість геополітичної суб'єктності України [14, с. 33]. Також у сучасних українознавчих дослідженнях підкреслюється, що для українців простір, територія, довкілля – це неповторний життєвий світ, збереження якого є рівнозначним збереженню життя. Як відзначають сучасні дослідники, окрім геополітичного розташування, серйозною перевагою України є її розміри («стратегічна глибина»). Україна має знач-

но більшу територію та відповідну «стратегічну глибину», яка, в умовах повномасштабної війни, може сприяти її ефективній обороні [16, с. 15]. Тому для українців, особливо під час війни, одним із головних геополітичних пріоритетів постає захист їх прав на життя, безпечне існування, суверенітет.

У Конституції України закріплені основні принципи, що стосуються людини та її прав і свобод, а сама людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, свобода, недоторканість, безпека, права, проголошені найвищими соціальними цінностями. Оскільки європейська та міжнародна спільнота приділяє дедалі більше уваги цінності прав людини, ми вважаємо, що цей аспект повинен стати органічною складовою сучасної геополітичної свідомості.

На жаль, російсько-українська війна принесла з собою нові рецидиви геополітичної травми, порушила права і свободи українців. Вона спровокувала також появу нових видів геополітичних викликів – глобальні загрози геноциду та екоциду.

Загроза геноциду пов'язана з прагненням путінської Росії витіснити український народ з ареалу його проживання. Вона виявляє себе у масових вбивствах цивільних громадян, використанні заборонених боєприпасів, в умисних ракетних обстрілах міст, сексуальних злочинах, депортації, знищенні об'єктів критичної інфраструктури, вивезенні зерна та знищенні умов для продовольчої безпеки. Асоціація правників України вважає, що конвенція про геноцид та міжнародне право дають світові всі інструменти щодо запобігання геноциду українського народу та покарання Росії за цей злочин на міжнародному рівні [10]. В. Крисаченко наголошує на новітньому насильницькому розпорощенні українства, а також порушує проблему формування національного гуманітарного простору [9].

Злочини екологічного характеру з боку Росії також є виявом геополітичної травми. Вони мають як локальні (підрив Каховського водосховища), так і глобальні виміри. Фактами екоциду є забруднення ґрунту шкідливими речовинами та залишками знищених предметів і боєприпасів, забруднення повітря внаслідок горіння нафтопродуктів, підпал лісу, пошкодження об'єктів критичної інфраструктури, ураження природоохоронних територій і заповідників, окупація національних парків і біосферних заповідників, забруднення Чорного моря, захоплення збройними силами Росії атомних електростанцій та інші. Українцями запущена міжнародна кампанія з вимогою покарати Росію за екоцид. Зокрема, сформульовані звернення до Європейського парламенту, до Організації Об'єднаних Націй, до парламентів держав-партнерів, до міжнародних організацій та інституцій стосовно засудження дій Росії, сприяння припиненню злочинів екологічного характеру, запровадження додаткових санкцій проти Росії, сприяння відновленню екологічної безпеки України та її навколишнього середовища, а також допомоги у поновленні української екосистеми під час війни та у післявоєнний час, в тому числі задіявши інструмент репарацій [13].

Усвідомлення українцями прав на життя, безпечне існування, суверенітет, а також існування глобаль-

них загроз геноциду та екоциду можуть свідчити про появу нових екзистенційних вимірів їх геополітичної свідомості у зв'язку з реаліями сьогодення. Ці аспекти геополітичної свідомості мають, на нашу думку, доповнити арсенал універсальної геополітичної складової українознавства. Також, слід наголосити, що увага до захисту прав людини в Україні, а також до аспектів протидії Україні глобальним викликам війни можуть свідчити про утвердження її геополітичної суб'єктності та осучаснення її геополітичних пріоритетів у контексті виявлення спорідненості геополітичної свідомості українців і геополітичної свідомості західноєвропейської спільноти.

Висновки і пропозиції. Здійснений на засадах українознавчого підходу інтегративний аналіз геополітичної свідомості українців дозволяє стверджувати, що геополітична свідомість українців ґрунтується на архетипах української ментальності, пов'язана з ідеєю гармонійності в облаштуванні геополітичного простору буття українського етносу та української нації, а також несе на собі відбиток геополітичної травми, пов'язаний з необхідністю для України на ключових етапах її розвитку долати цивілізаційні виклики. Вона є протилежною до геополітичної свідомості росіян, адже ґрунтується на гуманістичних екзистенційних ціннісно-смыслових засадах. Трансформація геополітичної науки у напрямку постмодернізму актуалізує її потребу в модернізації геополітичної свідомості українців. Українознавчий підхід, у свою чергу, надає нові, інтегративні можливості для подальших її досліджень.

Отже, можна стверджувати, що геополітична свідомість українців є екзистенційним феноменом. Подальші дослідження геополітичної свідомості українців передбачають поглиблення наукових розвідок у галузі прав людини в Україні, виявлення спорідненості геополітичної свідомості українців та геополітичної свідомості західноєвропейської спільноти, а також виявлення аспектів протидії Україні глобальним викликам війни як свідчення утвердження її геополітичної суб'єктності.

1. Бичко А. Становлення правознавчої думки в Україні. Феномен Пилипа Орлика. Київ, 2009. 252 с.
2. Бичко І. Український національний характер: персоналістський підхід. *Філософсько-антропологічні читання*. Випуск 2. Київ, 1996. С. 20–26.
3. Вегеш М., Петрієнко В. Геополітична енциклопедія. *Навчальний посібник*. Ужгород, 2017. 492 с.
4. Геополітика: енциклопедія / за редакцією члена-кореспондента НАПН України, доктора філософських наук, професора Є. Суліми. Київ, 2013. 919 с.
5. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. Концепція Олександра Кульчицького. *Українознавство*. № 3(88), 2023. С. 143–158.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11-ти т., 12-ти кн. Т. 1. Київ, 1991. 736 с.

7. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності* / М. Попович, Ю. Кисляківська, Н. Вяткіна та ін. Київ, 2006. С. 273–302.
 8. Кримський С.Б., Павленко Ю.В. Цивілізаційний розвиток людства. Київ, 2007. 316 с.
 9. Крисаченко В. Новітнє насильницьке розпорощення українства: проблема формування національного гуманітарного простору. *Українознавство*. № 1(90), 2024. С. 8–17.
 10. Наміри Кремля: чому війна Росії проти України є геноцидом українського народу. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsydyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html>
 11. Новакова О., Остапенко М. Еволюція геополітичних цінностей та орієнтацій українців під впливом війни. *Міжнародні та політичні дослідження*, № 36, 2023. С. 94–103. URL: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288711>
 12. Турпак Н. Особливості розробки проблеми української ментальності філософами Київської школи (соціально-ціннісні аспекти). *Українознавство*. № 3 (76), 2020. С. 147–159.
 13. Українці запустили міжнародну кампанію з вимогою покарати Росію за екоцид. URL: <https://rubryka.com/2022/11/05/punishment-to-russia-for-ecocide/>
 14. Хамітов Н. Гуманістична якість суб'єктності України. *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь*. / С. Пирожков та ін. Інститут історії України НАН України. Київ, 2020. С. 33–45.
 15. Чупрій Л. Вплив західноєвропейських дискурсів на становлення Київської філософської школи. *Українознавство*. № 3 (76), 2020. С. 160–167.
 16. Чупрій Л. Посилення геополітичної суб'єктності України та перспективи розпаду Росії в умовах сучасних глобальних викликів. *Геополітика України: історія і сучасність*. № 2(31), 2023. С. 10–21.
 17. Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci13020109>
- References**
1. Bychko A. (2009). *Stanovlennia pravoznavchoi dumky v Ukraini. Fenomen Pylypa Orlyka* [Formation of legal opinion in Ukraine. The phenomenon of Pylyp Orlyk]. Kyiv. 252 p. (in Ukrainian).
 2. Bychko I. (1996). *Ukrainskyi natsionalnyi kharakter: personalistskyi pidkhid* [Ukrainian national character: a personalistic approach]. *Filosofsko-antropolohichni chytannia*. Vypusk 2. Kyiv. Pp. 20–26. (in Ukrainian).
 3. Vehesh M., Petriienko V. (2017). *Heopolitychna entsyklopediia* [Geopolitical encyclopedia]. *Navchalnyi posibnyk*. Uzhhorod. 492 p. (in Ukrainian).
 4. *Heopolityka: entsyklopediia* [Geopolitics: an encyclopedia]. / Sulima Ye. (ed.) (2013). Kyiv. 919 p. (in Ukrainian).
 5. Hrabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Do filosofskykh pidstav osmyslennia problemy sub'iektnosti Ukrainy. Kontseptsiiia Oleksandra Kulchytskoho* [To the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine. Concept by Oleksandr Kulchytskyi]. *Ukrainoznavstvo*. № 3(88). Pp. 143–158. (in Ukrainian).
 6. Hrushevskyi M. (1991). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Russia]. T. 1. Kyiv. 736 p. (in Ukrainian).
 7. Krymskyi S. (2006). *Arkhetypy ukrainskoi mentalnosti* [Archetypes of the Ukrainian mentality]. *Problemy teorii mentalnosti* / Popovych M. (ed.) Kyiv. Pp. 273–302. (in Ukrainian).
 8. Krymskyi S., Pavlenko Yu. (2007). *Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva* [Civilizational development of mankind]. Kyiv. 316 p. (in Ukrainian).
 9. Krysachenko V. (2024). *Novitnie nasylnyske rozporoshennia ukrainstva: problema formuvannia natsionalnoho humanitarnoho prostoru* [The latest violent dispersion of Ukrainians: the problem of forming a national humanitarian space]. *Ukrainoznavstvo*. № 1(90). Kyiv. Pp. 8–17 (in Ukrainian).
 10. *Namiry Kremliia: chomu viina Rosii proty Ukrainy ye henotsydom ukrainskoho narodu* [The Kremlin's intentions: why Russia's war against Ukraine is a genocide of the Ukrainian people]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-henotsydyd-proty-ukrayintsiv-dokazy/31928332.html> (in Ukrainian).
 11. Novakova O., Ostapenko M. (2023). *Evolutsiia heopolitychnykh tsinnosteii ta oriantatsii ukrainsiv pid vplyvom viiny* [The evolution of geopolitical values and orientations of Ukrainians under the influence of the war]. *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, № 36. Pp. 94–103. URL: <https://doi.org/10.18524/2707-5206.2023.36.288711> (in Ukrainian).
 12. Turpak N. (2020). *Osoblyvosti rozrobky problemy ukrainskoi mentalnosti filosofamy Kyivskoi shkoly (sotsialno-tsinnisni aspekty)* [Peculiarities of development of the problem of Ukrainian mentality by philosophers of the Kyiv school (social and value aspects)]. *Ukrainoznavstvo*. № 3 (76). Kyiv. Pp. 147–159. (in Ukrainian).
 13. *Ukrainci zapustyli mizhnarodnu kampaniiu z vymohoiu pokaraty Rosiiu za ekotsyd* [Ukrainians launched an international campaign demanding that Russia be punished for ecocide]. URL: <https://rubryka.com/2022/11/05/punishment-to-russia-for-ecocide/> (in Ukrainian).
 14. Khamitov N. (2020). *Humanistychna yakist subiektnosti Ukrainy* [The humanistic quality of the subjectivity of Ukraine]. *Україна як тсвилізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь* / Pyrojkov S. (ed.). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv. Pp. 33–45. (in Ukrainian).
 15. Chuprii L. (2020). *Vplyv zakhidnoievropeiskykh dyskursiv na stanovlennia Kyivskoi filosofskoi shkoly* [The influence of Western European discourses on the formation of the Kyiv Philosophical School].

- Ukrainoznavstvo*. № 3 (76). Kyiv. Pp. 160–167. (in Ukrainian).
16. Chuprii L. (2023). *Posylennia heopolitychnoi subiektnosti Ukrainy ta perspektyvy rozpadu Rosii v umovakh suchasnykh hlobalnykh vykykiv* [Strengthening the geopolitical subjectivity of Ukraine and the prospects of the disintegration of Russia in the conditions of modern global challenges].
- Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist*. № 2(31). Kyiv. Pp. 10–21 (in Ukrainian).
17. Topalidis G., Kartalis N., Velentzas J., Sidiropoulou C. (2023). New Developments in Geopolitics: A Reassessment of Theories after 2023. URL: <https://doi.org/10.3390/socsci13020109>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.13>
УДК 101.316:37.01

Тетяна ЦИМБАЛ

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри професійної та соціально-гуманітарної освіти,
Криворізький національний університет

ORCID: 0000-0001-8077-3238
E-mail: ttsymbal07@gmail.com

УКРАЇНСЬКЕ ШКІЛЬНИЦТВО В ОКУПАЦІЇ: ВІД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ДО РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті представлено результати дослідження проблеми організації навчання у школах на окупованих територіях України під час Другої світової війни й упродовж сучасної російської окупації. Увага акцентується на спільних і відмінних рисах двох окупаційних режимів у контексті організації навчальної діяльності, на характеристиці цілей та змісту навчання, які використовуються окупаційними режимами на захоплених територіях. Аналізується політика у галузі освіти, яка проводилася німецькою окупаційною адміністрацією, внутрішні протиріччя та суперечливі підходи представників фашистської верхівки до функціонування українського шкільництва. Підкреслюється одноставність російської окупаційної влади в галузі освітньої політики на окупованих територіях.

Стверджується, що, не дивлячись на значну історичну відстань, два окупаційні режими мають багато спільних рис у підходах до організації освітньої діяльності на захоплених територіях України. Наголошується, що вороги розуміють вирішальну роль освіти у формуванні свідомості наступних поколінь. Чільне місце у процесі виховання відданих новій владі або прихильних до неї громадян окупанти надають педагогічним працівникам усіх ланок освіти. Непояльних до нової влади вчителів у найкращому випадку відстороняють від роботи, та частіше заарештовують і засуджують. Зауважується, що, як і вісімдесят років тому, готовність до співпраці з окупантами з боку вчителів не є масовою, але і не поодинокую. Крім того, під час окупації відбувається швидка заміна підручників на ідеологічно «правильні». Проте підкреслюються і суттєві відмінності в освітній політиці німецьких та російських окупантів: німці, у першу чергу, боролись з радянською ідеологією, а росіяни відкрито виступають проти української культури, мови, українства загалом, що призводить до геноциду та лінгвоциду. Важливим є й історичний контекст окупації, адже події, які відбувалися у першій половині ХХ ст., практично повторюються майже через сто років, коли у Європі панує лібералізм та демократія.

Ключові слова: українська школа під час окупації, нацистська і рашистська освітня політика, геноцид, лінгвоцид.

Tetiana TSYMBAL

Doctor of Sciences in Philosophical, Professor
Professor of Department of Vocational and Socio-Humanitarian Education
Kryvyi Rih National University

UKRAINIAN SCHOOLS UNDER OCCUPATION: FROM THE SECOND WORLD WAR TO THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article presents the results of a study of the problem of organizing education in schools in the occupied territories of Ukraine during the Second World War and during the current Russian occupation. Attention is focused on the common and distinctive features of the two occupation regimes in the context of the organization of

educational activities, as well as on the characteristics of the content and forms, goals and means of education used by the occupation regimes in the occupied territories.

The author analyzes the educational policy pursued by the German occupation administration, internal contradictions and contradictory approaches of the fascist leadership to the functioning of Ukrainian schooling. The author emphasizes the unanimity of the Russian occupation authorities in the field of educational policy in the occupied territories.

It is claimed that, despite the considerable historical distance, the two occupation regimes have many similarities in their approaches to the organization of educational activities in the occupied territories of Ukraine. It is emphasized that the enemy realize the crucial role of education in shaping the consciousness of future generations. The occupiers give a prominent place in the process of educating citizens loyal to the new government or loyal to it to teachers and pedagogical workers of all levels of education. At best, the occupiers suspend teachers who are disloyal to the new government, and more often arrest and convict them. It is noted that, just like eighty years ago, the willingness of teachers to cooperate with the occupiers is not widespread, but it is not isolated. In addition, during the occupation, there is a rapid replacement of textbooks with ideologically "correct" ones. However, significant differences in the educational policies of the German and Russian occupiers are also emphasized: the Germans primarily opposed Soviet ideology, while the Russians openly oppose Ukrainian culture, language, and Ukrainians in general, which leads to genocide and linguicide. The historical context of the occupation is also important, because the events that took place in the first half of the twentieth century are practically repeated almost a hundred years later, when liberalism and democracy prevail in Europe.

Keywords: Ukrainian school during the occupation, nazi and rashism educational policy, genocide, linguicide.

Постановка проблеми. Проблема осмислення особливостей організації освітнього процесу в умовах окупації українських територій актуалізувалась, починаючи з 2014 року, через 70 років після звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Враховуючи досвід українського шкільництва 1941-1944 рр., маємо нагоду та необхідність дослідити спільні й відмінні риси німецької та російської окупації, проаналізувати наслідки навчання в німецькій окупації, з метою розробки стратегії відновлення української освітньої системи на деокупованих територіях. Звичайно, навіть побіжний погляд на ці трагічні періоди у вітчизняній історії дозволяє зрозуміти суттєві відмінності між ними, адже історичний час змінився: відстань у вісімдесят років, глобалізаційні процеси у світі, розвиток інформаційних технологій тощо, – все це накладає відбиток на спосіб організації шкільництва та його характер. Крім того, час, протягом якого громадяни України перебувають в окупації, на нашу думку, впливає на освітні процеси, позаяк три роки німецької окупації і більше десяти рашистської суттєво відрізняються.

Аналіз існуючих джерел та літератури. Вихідною точкою нашої розвідки стали документи та періодика часів Другої світової війни [2; 5–7; 13], роботи науковців Інституту історії України НАНУ [3; 11; 14], а також окремі публікації істориків (Б. Єржабкова, В. Ленська), в яких розглядається фашистська шкільна політика на території окупованої України [4; 8]. Підґрунтям вивчення шкільної політики в Україні сьогодні є свідчення людей, які перебувають в російській окупації, оцінка ситуації освітянами та представниками МОН України [1; 9; 10; 12].

Основною метою представленої розвідки є вивчення проблеми організації шкільництва на українських землях, окупованих німецькими загарбниками у ХХ ст. і окупованих російською армією у першій чверті ХХІ ст., з'ясування спільних та відмінних рис у навчальному процесі та спроба окреслити можливі

наслідки навчання українських дітей і молоді під тиском російських окупантів. Звичайно, треба враховувати мовний аспект учбової діяльності, адже, як правило, сучасні українські діти і молодь знали російську мову до окупації, у той час як школярі тридцятих-сорокових рр. ХХ ст. тільки у середній та старшій школі починали вивчати німецьку та інші іноземні мови.

Основна частина. У першу чергу зауважимо, що готуючись до окупації України, нацисти не приділяли увагу культурно-освітній політиці, адже їх цікавив виключно економічний аспект використання українських земель, українських підприємств і робочої сили, який був представлений директивами та інструкціями «Зеленої теки» Геринга [5].

Однак представники фашистської верхівки мали різні погляди і на характер, і на потребу організації освітньої діяльності на окупованих територіях загалом та українських зокрема. Так рейхскомісар Е. Кох наголошував: «Українцям не треба думати про школи й університети, тому що вони зобов'язані працювати, для роботи освіта не потрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобові і тубільцеві-робітникові освіта лише шкодить» [8, с. 81.]. Планував проводити політику онімечування та пригнічення на окупованих територіях рейхсфюрер Гімлер. «Для ненімецького населення на Сході, – писав він, – не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчання учнів тільки рахуванню максимум до 500 і вмінно розписатись, а також поширення вчення про те, що пікірність німцям, чесність, старанність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю обов'язковим» [13, с. 546.]. Натомість міністр східних територій А. Розенберг дотримувався іншої думки, будучи лояльним до культурного розвитку українців. Він вважав, що з метою знищення більшовицької ідеології необхідно відкривати школи, планував за-

снувати університети у Києві та в кількох інших містах України, а також висував ідею відкриття низки технічних промислових шкіл. Однак така позиція не знайшла підтримки нацистських очільників [4, с. 81]. Сам Гітлер чітко висловлювався щодо місцевого населення України, цинічно підкреслюючи, що «...загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожна верства населення буде мати свій рівень освіти. Широком масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними» [6, с. 13].

У 1941 р. на території нашої країни було створено Рейхскомісаріат Україна і організоване навчання, проте виключно початкових класів. Уся шкільна освіта була переведена на українську мову, і було введено обов'язкове вивчення німецької мови. Вища ж освіта для українців, на думку окупантів, була не потрібна. Тому збережені були професійні навчальні заклади, переважно медичні, технічні та сільськогосподарські. Заклади вищої освіти функціонували на Галичині, в Закарпатті та в румунській зоні окупації.

Таким чином німецька влада на окупованих територіях проводила освітню політику у векторі поневолення та онімечування. Не дивлячись на те, що у захопленому фашистами Києві було створено «Український науково-методичний інститут шкільної освіти», видавався журнал «Українська школа», відкрито кілька навчальних закладів для підготовки вчителів, їх метою було формування вірних вермахту педагогів. Окупанти дуже боялися вільнодумства українських педагогів та їхнього впливу на учнівську молодь, тому багато вчителів було страчено. Наприклад, тільки у Києві страчено більше 200 вчителів, на Харківщині – близько трьох тисяч [14].

Загалом освітні процеси на окупованих українських землях регулювалися наказами Е. Коха, який у січні 1942 р. підписав директиву про початок навчання у чотирирічних народних школах з першого лютого [4, с. 163]. Причому початкова освіта повинна була охоплювати всіх дітей віком від семи років. Також окупанти визначили і чітко закріпили вказівки щодо умов відкриття народних шкіл, змісту та обсягів навчальних планів тощо. Звичайно, проконтролювати всіх вчителів було неможливо, адже німці не тільки скорочували кількість вчителів та зменшували їхню заробітну плату, але й, з метою економії, скорочували кількість шкільних інспекторів. При відборі педагогів для роботи у початковій школі перевагу надавали україномовним працівникам з антирадянськими настроями. Викладання російської мови заборонялося.

Спочатку такі зміни здавалися відродженням української національної школи, в якій дітям буде прищеплюватися любов до всього українського, буде акцентуватися увага на визвольній боротьбі проти радянської окупації, на вивченні української історії, літератури, мистецтва. У «Краматорській газеті» від 15 жовтня 1942 р. зазначається: «З третього року навчання діти вивчатимуть у школі німецьку мову, мову того Великого Народу, що утворивши культурні цінності найвищого рівня, гарантує нам вільний розвиток української національної культури. ...Про те,

щоб допустити до вжитку наскрізь пронизані духом комунізму і ненависті, старі підручники, не може бути і мови» [7]. Така ж позиція висловлювалася на шпальтах газети «Голос Полтавщини», де подавалася концепція розвитку української національної освіти, звільненої від духу більшовизму, яка була б національною не тільки за формою, але й за змістом [2]. На шпальтах газети анонімний автор (вважається, що це був Г. Ващенко – знаний український педагог) презентує концептуальні засади розвитку української освіти, звільненої від більшовизму, який відривав дітей від рідного ґрунту, рідної культури. «Школа, – стверджував автор, – мусить озброювати нашу молодь науковими знаннями, потрібними для будівництва нового життя, озброювати її науковим світоглядом і технічними навиками, потрібними для сільського господарства, промисловості і торгівлі. Разом з тим, вона мусить виховувати у молоді високу національну свідомість, твердість волі й характеру, принциповість, ретельність і наполегливість в роботі, чесність і дисциплінованість, високу культурність в особистому і громадському житті, цілковиту відданість громадській справі» [2]. Тексти довоєнних україномовних підручників спочатку виправлялися німецькою адміністрацією, але згодом були заборонені, а потім і знищені 2 мільйони підручників. І вже на початку 1942 р. вперше в умовах окупації в Україні були видані буквар та читанки з української мови. Це дало підстави українцям на окупованих територіях сподіватися, що діти все ж отримають належну шкільну освіту.

Та через кілька місяців українці відчули на собі зверхнє ставлення німецької влади, яка з «визволителя з-під більшовицької неволі» сама перетворилася на поневолювача. Школярі вчилися читати, використовуючи газети окупантів та складаючи конспекти. До дітей застосовувалися фізичні покарання, з'явилася гендерна дискримінація, адже дівчат брали переважно до шкіл «домоводства». По суті школа перетворювалася на інструмент фашизованого виховання та пристосування до панівного становища німців. Недаремно над школами встановили опіку гестапо, офіцери якого щотижня викликали інспекторів та наказували, що і як треба викладати у школі, які заходи проводити. Особлива увага, звичайно, приділялась фальсифікації історії і сутності подій сьогодення, залученню дітей до профашистських молодіжних організацій. Запровадження в українських школах викладання національної історії, мови та літератури ще не свідчило про намагання відродити українську самосвідомість. Швидше в такий спосіб німці боролись з усім радянським, більшовицьким. Цим, звичайно, скористались українські педагоги, які залишились в окупації і мали можливість ознайомити учнів з творами заборонених радянською владою митців. Однак умови навчання були важкими. Не вистачало харчів, навчальні приміщення не опалювалися, вчителям не платили. Тому вони працювали додатково на будь-якій роботі: рубали дрова, прали білизну тощо.

Таким чином, спроба перетворити українську школу в умовах окупації на осередок національної освіти була приречена. Вже у 1942 р. українці усвідомили справжній характер німецької освітньої політики. Обов'язковою була тільки початкова освіта, а діти старше 12 років залишилися поза школою. Початкова школа перетворилася на засіб виховання покори і рабства, в школах панувала атмосфера страху, адже весь навчальний процес знаходився під повним контролем окупантів, які втручалися і в його організацію, і у змістовне наповнення. Діти і батьки намагались ухилитися від навчання у фашизованих школах і від трудової повинності школярів, яка була запроваджена на виконання директив А. Розенберга, організували підпільні та партизанські школи. Якщо ж дітей ухилили виявляти, їх позбавляли продовольчих карток, а на батьків накладали штрафні санкції.

Менших втрат зазнала професійна освіта. Німці були зацікавлені у розвитку українського сільськогосподарства, саме тому відповідні навчальні заклади підтримувалися окупантами. Наприклад, тільки на Полтавщині працювало шість сільськогосподарських технікумів, які готували освічену дармову робочу силу для Рейха. Працював навіть один із небагатьох залишених німцями науково-дослідних інститутів – Полтавський інститут кормів. Також працювали ремісничі школи для хлопців і художньо-промислові школи для дівчат, де навчали ткацтву, вишивці, в'язанню, килимарству, пошиву одягу.

Деякі навчальні заклади встигли виїхати із зони потенційної окупації у безпечні райони. Як свідчать архівні матеріали, у роки Другої світової війни понад 45 українських вищих навчальних закладів були евакуйовані і продовжували працювати в Казахстані, Туркменістані, Узбекистані. Деякі навчальні заклади приєднувались до місцевих вишів у якості факультетів. Для евакуйованих українських школярів у тилкових регіонах Росії та в Середній Азії були організовані українські школи або класи з українською мовою навчання. Крім того, евакуйовувались технічні та ремісничі училища, дитячі будинки та навчальні заклади інших типів. Усього в евакуації працювало близько ста українських навчальних закладів та більше 5,5 тисяч українських педагогів [3].

Таким чином, шкільна політика німецьких окупантів, що передбачала інтелектуальну деградацію, духовне зuboжіння українства, була спрямована на онімечення, знищення національної української свідомості та виховання покірності фашистській владі, у підсумку, вважаємо, зазнала поразки. Після деокупації України, кількість відбудованих, відновлених шкіл стрімко зростала: якщо у 1943-1944 навчальному році в Україні працювало майже 13 тисяч шкіл, де навчалося більше 1,8 мільйонів учнів, то у наступному навчальному році шкіл було вже 24 тисячі, а учнів – більше 4 мільйонів. Такі цифри свідчать про достатньо успішне відновлення шкільної освіти після німецької окупації.

Окресливши загальні риси освітньої політики німецьких окупантів, маємо підстави порівняти з нею

російську окупаційну політику. Однак зауважимо, що триває російська навала набагато довше: вже йде одинадцятий рік з початку окупації Криму і частини території Донецької та Луганської областей, триває третій рік повномасштабної війни, коли були окуповані ще й частини Запорізької та Херсонської областей. І чи буде таким успішним і швидким сучасне відновлення української школи – відкрите питання.

Наголосимо, що крім найбільшочішого – людських втрат, а також зруйнованої промисловості, втрат у сфері сільського господарства, російська окупація призвела до важких втрат в освітній сфері. Починаючи з 2014 р. пошкодженень зазнала кожна сьома школа в Україні, 365 закладів освіти зруйновано вщент, 3798 зазнали руйнувань різного масштабу. Переміщено на неокуповані території 29 закладів вищої освіти [11]. Для відновлення освітньої інфраструктури, за підрахунками світового банку, потрібно більше 14 млрд. доларів. На окупованих же територіях не залишилось жодного українського навчального закладу [10].

Необхідно зауважити, що і до 2014 р. на території Криму, наприклад, була проблема з вивченням української мови, адже існувало лише вісім шкіл з українською мовою навчання та п'ятнадцять – кримськотатарською. Така ситуація обумовлена радянським спадком в національній політиці, коли цілеспрямовано з території Криму висилали кримців та українців, а в їхні будинки переселяли росіян. Сьогодні, не дивлячись на те, що самі окупанти визнали українську мову однією з трьох державних на території Криму, вивчається вона виключно факультативно всього лише 6% учнів.

Школа стала найпершою мішенню для окупантів. Відразу після захоплення частини українських територій російська військова адміністрація намагається відновити роботу шкіл, але російською мовою і за російськими програмами. Стверджуючи, що прийшли «звільняти українців від нацистів», окупанти влаштували справжній терор вчителів і батькам школярів, які в силу різних причин залишилися на окупованій території. Педагогів залякують, викрадають, обшукують їхнє житло, грабуючи його. Тих учителів, які не встигли чи не змогли виїхати й відкрито опиратися русифікації, катували, арештовували та виселяли з рідних міст. Хоча спочатку намагалися звабити грошима і кар'єрою: обіцяли велику зарплату: 70-80 тисяч російських рублів на місяць (понад 1100 доларів), керівному складу – 130 тисяч російських рублів (понад 2200 доларів). Та співпраця з російськими окупаційними адміністраціями не стала масовим явищем, хоч ворожа пропаганда намагалася створити відповідну картинку. Зокрема, у соцмережах поширювали відео повернення на початку вересня 2022 року великої групи українських вчителів з курсів у Росії. Але на співпрацю з окупаційною владою й російськими військовими пішли менше десятої частини педагогів. Окупанти примусово перекваліфікували українських вчителів за російськими стан-

дартами, завозили російських вчительок, розселяючи у покинуте українськими громадянами житло.

Тим не менше українські педагоги стали об'єктами й рятувальниками української символіки і книжок. Навіть якщо їм доводилося ризикувати власною безпекою.

Відразу після захоплення нових українських територій у 2022 р. російська окупаційна адміністрація наказала відкривати навчальні заклади. Попри те, що за два роки пандемії дистанційне навчання було добре відпрацьоване, окупати наполягали на негайному відкритті шкіл в очному форматі. Не стала перешкодою навіть зруйнована інфраструктура. Наприклад, у Маріуполі руйнування склали 90%, однак окупаційна влада постановила продовжити навчальний рік у місті до 1 вересня, з метою деукраїнізації й підготовки до навчання за російськими програмами. Та втілити заплановане цілком не вдалося ще й через брак вчителів. У вересні 2022 р. до початку занять умовно були готові лише 10 шкіл. Також відновили навчальний процес лише у чотирьох із 20 шкіл Мелітополя. Проте з притаманною їм брехливістю, 1 вересня російські ЗМІ заявили про початок навчання на «звільнених» територіях України у 1422 школах.

Натомість Міністерство освіти і науки України напередодні 1 вересня 2022 р. пояснювало, що навчання на окупованих територіях буде проводитись виключно в режимі онлайн, а учні можуть записатися у будь-яку школу України. На початку вересня мер Мелітополя І. Федоров заявив, що в місті 14 тисяч школярів почали навчальний рік в українських школах дистанційно [12].

Поспіх у питанні відновлення шкільної освіти пояснюється переконанням окупантів у тому, що школа є «оплотом бандерівщини», а все, що пов'язане з українською національною культурою, мовою, історією для загарбника є «ознакою нацизму», а значить підлягає знищенню. Крім того, школа завжди об'єднує вчителів, дітей і батьків, отже є осередком життя громади. Розміщуючи у школах військові бази, окупанти намагаються розхитати суспільство та підірвати його зсередини [9].

Прискіплива увага до організації шкільного навчання – це спроба закріпитися на нових територіях, демонстрація своїх намірів «залишитися тут надовго». Перехід на російську мову навчання безсумнівно свідчить про черговий злочин росіян проти українців – лінгвоцид. Саме так називає політику деукраїнізації закладів освіти на окупованих територіях уповноважений із захисту державної мови Т. Кремень, вважаючи лінгвоцид «частиною геноциду проти українців» [9].

Разом із русифікацією освіти, окупанти розпочали і процес «чистки» бібліотечних фондів, маскуючи це гаслом «боротьби з нацистською ідеологією». Вони вилучають книжки, які мають «екстремістський зміст», а це – всі підручники Історії України та літератури, а також усі книжки українською мовою. Так на Харківщині Росія почала зі знищення української символіки, а згодом і книжок. Забороненими і «шкід-

ливими» були оголошені такі твори, як історія українського війська для дітей «Шлях українського воїна», книжки про Голодомор, а також фіналісти Книги року ВВС-2018 «The Ukraine» А. Чапая та «Сірі бджоли» А. Куркова та інші. У програмі історії для 5-9 класу, укладеній «Донецьким республіканським інститутом розвитку освіти», пошук за словом «Україна» видає нуль результатів, за словом «Київ» – один. Київська Русь називається «державою Русь» або «Русская земля», Київ жодного разу не згадується як столиця й культурний центр Давньоруської держави. Донбас послідовно називається російським. Виділені окремі теми для вивчення державності «Донецької Народної Республіки», її конституції та захисту прав людини [9]. Тобто дітям послідовно нав'язуються російські наративи.

Якщо порівнювати сучасну ситуацію з відновленням освіти після німецької окупації, що відбувалося достатньо швидко, то сьогодні на це не варто сподіватись. Адже тривалий вплив російської пропаганди на українських школярів і педагогів деструктивно впливає на свідомість. Крім того, за даними МОН, понад 670 тис. учнів та 25 тис. вчителів виїхали з України і говорити про їхнє стовідсоткове повернення марно. Крім того, опитування серед 800 дітей показало: 45% дітей знаходяться у стані середнього і вище стресу та тривоги. Тобто, для них теж відновлення навчального процесу не є реалістичним, їм потрібна соціоемоційна підтримка, і, можливо, психологічна [1].

Висновки. Враховуючи викладене вище, можемо стверджувати, що німецька та російська окупації мають багато спільних рис. По-перше, окупанти усвідомлюють роль освіти у формуванні свідомості наступних поколінь. Причому важливу роль у процесі виховання відданих новій владі або принаймні лояльних громадян окупанти надають учительству, педагогічним працівникам усіх ланок освіти. Як і вісімдесят років тому, готовність до співпраці з окупантами з боку вчителів не була масовою, але все ж і не поодиноким. По-друге, під час окупації відбувається швидка заміна підручників на ідеологічно «правильні». Якщо німецька адміністрація не мала можливості замінити підручники, то знищувала старі або відповідно «редагували» наявні.

Проте є і суттєві відмінності в освітній політиці німецьких та російських окупантів: якщо німці, у першу чергу, боролись з радянською ідеологією, то росіяни відкрито виступають проти української культури, мови, українства загалом, що призводить до геноциду і лінгвоциду. Крім того, вплив росіян на свідомість учнів сильніше, ніж у часи німецької окупації, через відсутність мовного бар'єру, адже більшість школярів на окупованих територіях вільно володіє російською мовою. З іншого боку, сучасні школярі мають можливість навчатися в українських школах в онлайн режимі. Важливими факторами є і кількість років, проведених в окупації, й історичний контекст, адже події, які відбувалися у першій половині ХХ ст., практично

повторюються у першій чверті XXI ст., коли у Європі панує лібералізм та демократія.

Отже, проблема відновлення української освіти після деокупації є складним і багатограним процесом, який потребує ретельної підготовки на ґрунті мультидисциплінарних досліджень та виважених політичних рішень.

1. Вплив війни на середню освіту в Україні: виклики та перспективи. URL: <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/>
2. «Голос Полтавщини». Архів випусків. URL: <https://libraria.ua/en/issues/328/>
3. Енциклопедія історії України. Т. 3: Е – Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2005. 672 с.
4. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.
5. «Зеленая папка» Геринга. URL: <https://nuremberg.media/dokazatelstvo/20210319/134469/Dokument-Zelenaya-papka-Geringa.html>
6. Краль В. Преступления против Европы. Москва: Мысль, 1968. 348 с.
7. Краматорська газета. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/424-435>
8. Ленська В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 1990. №10. С. 81–86.
9. «Ми прийшли вас звільняти». Як Росія «денацифікує» школи на окупованих територіях. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61619012>
10. Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua/>
11. Переміщені заклади вищої освіти України. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
12. «Просимо не розповідати про українські уроки». Як вчать на окупованій території. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62983478/>
13. СС в действии: Документы о преступлении СС. Москва: Прогресс, 1968. 624 с.
14. Українська культура в роки німецько-радянської війни. URL: https://uk.wikipedia.org/wikicite_note-Ukrmap-2

References

1. *Vplyv vijny na seredniu osvitu v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy* [The Impact of War on Secondary Education in Ukraine: Challenges and Prospects]. URL: <https://cedos.org.ua/events/vplyv-vijny-na-osvitu-v-ukrayini-vyklyky-ta-perspektyvy/> (in Ukrainian).

2. «Holos Poltavshyny». *Arkhiv vypuskiv* [«The Voice of Poltava Region». Archive of issues]. URL: <https://libraria.ua/en/issues/328/> (in Ukrainian).
3. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Entsyklopediia istorii Ukrainy]. Т. 3: Е–J. (2005). Kyiv: V-vo «Naukova dumka». 672 p. (in Ukrainian).
4. Yerzhabkova B. (2008). *Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v rajkhskomisariati «Ukraina» (1941-1944) u svitli nimets'kykh dokumentiv* [School Affairs and School Policy in the Reich Commissariat “Ukraine” (1941-1944) in the Light of German Documents]. Kyiv: Naukova dumka. 272 p. (in Ukrainian).
5. «Zelenaya papka» Geringa [Goering's «Green Folder»]. URL: <https://nuremberg.media/dokazatelstvo/20210319/134469/Dokument-Zelenaya-papka-Geringa.html> (in Russian).
6. Kral' V. (1968). *Prestupleniya protiv Evropy* [Crimes against Europe]. Moskva: Mysl'. 348 p. (in Russian).
7. *Kramators'ka hazeta* [Kramatorsk newspaper]. URL: <http://education-ua.org/ua/ekskurs/424-435> (in Ukrainian).
8. Lens'ka V. (1990). *Fashysts'ka shkil'na polityka na okupovaniy terytorii Ukrainy* [Fascist school policy in the occupied territory of Ukraine]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. №10. Pp. 81–86. (in Ukrainian).
9. «My pryshly vas zvil'niaty». *Yak Rosiia «denatsyfikuie» shkoly na okupovanykh terytoriiakh* [«We came to liberate you». How Russia is «denazifying» schools in the occupied territories]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61619012> (in Ukrainian).
10. *Osvita pid zahrozoju* [Education is under threat]. URL: <https://saveschools.in.ua/> (in Ukrainian).
11. *Peremischeni zaklady vyschoi osvity Ukrainy* [Relocated higher education institutions of Ukraine]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (in Ukrainian).
12. «Prosymo ne rozpovidaty pro ukrains'ki uroky». *Yak vchat'sia na okupovaniy terytorii* [“Please do not talk about Ukrainian lessons”. How they study in the occupied territory]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62983478/> (in Ukrainian).
13. *SS v dejstvii: Dokumenty o prestuplenii SS* [SS in Action: Documents on SS Crime]. (1968). M.: Progress. 624 p. (in Russian).
14. *Ukrains'ka kul'tura v roky nimets'ko-radians'koi vijny* [Ukrainian culture during the German-Soviet war]. URL: https://uk.wikipedia.org/wikicite_note-Ukrmap-2 (in Ukrainian).

Леонід ЧУПРІЙ

доктор політичних наук, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу філософії та геополітики НДІУ КНУ імені Тараса Шевченка,
професор кафедри педагогіки, психології та суспільних дисциплін ДПУ,
старший науковий співробітник НДЦ "Інститут соціально-правових
та політичних досліджень імені О. Яременка, м. Київ

ORCID: 0000-0001-7221-5703

Email: chupriy2006@ukr.net

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗПАДУ РОСІЙСЬКОЇ НЕОІМПЕРІЇ ТА ЇХ ГЕОПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

Анотація. В статті розглядаються перспективи розпаду російської неоімперії та їх геополітичні наслідки. Зокрема зазначається, що однією із ключових імперських тенденцій є прагнення до розширення, тому росія як остання неоімперія постійно створює джерела напруги на пострадянському просторі, захоплюючи чужі території. Вказується, що причинами нападу на Україну були геополітичні, економічні, продовольчі, енергетичні, демографічні. Зокрема однією з головних було намагання відродити Радянський Союз, розпад якого путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою минулого століття. Акцентується увага на ключових причинах, які можуть призвести до послаблення чи розпаду російської імперії, серед яких слід виділити: відсутність чіткої мети і стратегії розвитку; відсутність єдності і спільних цінностей народів, що проживають на території росії; надмірна централізованість влади та крихкість управлінської системи; поступове послаблення легітимності діючої влади; посилення економічних проблем, зростання економічної прірви між регіонами; різноманітність та різнонаправленість ідентичностей; відсутність верховенства права, порушення прав і свобод людини і громадянина, прав етнічних груп тощо; відсутність прагнення до інновацій та модернізації; перспективи посилення процесів регіоналізації; моральна, духовна аномія, яка охопила всі сфери життя російського суспільства; поширення ресентименту. Зокрема вказується, що в тоталітарних та авторитарних державах, що найбільш наочно можна спостерігати на прикладі сучасної Північної Кореї чи російської федерації, людина стає чистим продуктом соціальних маніпулятивних технологій і насамперед масованої державної пропаганди, яка свідомо у населення формує ресентимент – викривлену та перекручену картину дійсності. Також насаджуються образ зовнішніх ворогів, зокрема для росіян це українці та мешканці західних країн, які і винні у всіх бідах останніх. Підкреслюється, що викривлена картина світу не може бути довговічною, так як вона заперечує істинну реальність, призводить до підриву економічного і політичного благополуччя росії заради створення химерних ідеалів, віри у власну незламну силу і могутність, що не відповідає дійсності. Відмова від реальності, дефактуалізація в росії входить в стадію саморуйнування держави і суспільства та може бути зупинена тільки масовим прозрінням російського суспільства внаслідок падіння путінського режиму, жорсткої економічної кризи чи програшу у війні. Відтак крах російської неоімперії неминухий, постає тільки питання часу.

Ключові слова: неоімперія, розпад росії, геополітика, ресентимент, цінності, індоктринація.

Leonid CHUPRIY

Doctor of Political Sciences, PhD,
senior researcher of the Department of Philosophy and Geopolitics
of the Scientific Research Institute of Taras Shevchenko KNU,
professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Social Disciplines of the Ukrainian State University,
senior researcher of the NDC
Institute of Social, Legal and Political Research named after O. Yaremenko, Kyiv

PROSPECTS OF THE DISSOLUTION OF THE RUSSIAN NEO-EMPIRE AND ITS GEOPOLITICAL CONSEQUENCES

Abstract. The article examines the prospects of the collapse of the Russian neo-empire and their geopolitical consequences. In particular, it is noted that one of the key imperial trends is the desire for expansion, so Russia, as the last neo-empire, constantly creates sources of tension in the post-Soviet space, seizing foreign territories. It is

indicated that the reasons for the attack on Ukraine were geopolitical, economic, food, energy, and demographic. In particular, one of the main ones was the attempt to revive the Soviet Union, the collapse of which Putin called the biggest geopolitical catastrophe of the last century. Attention is focused on the key reasons that can lead to the decline or collapse of the Russian empire, among which the following should be highlighted: lack of a clear goal and development strategy; lack of unity and common values of peoples living on the territory of Russia; excessive centralization of power and fragility of the management system; gradual weakening of the legitimacy of the current government; strengthening of economic problems, growth of the economic gap between regions; diversity and diversity of identities; lack of rule of law, violation of human and citizen rights and freedoms, rights of ethnic groups, etc.; lack of desire for innovation and modernization; prospects for strengthening regionalization processes; moral and spiritual anomie, which covered all spheres of life in Russian society; the spread of resentment. In particular, it is indicated that in totalitarian and authoritarian states, which can be most clearly observed on the example of modern North Korea or the Russian Federation, a person becomes a pure product of social manipulative technologies and, first of all, massive state propaganda, which deliberately creates resentment in the population - a distorted and twisted picture of reality. The image of external enemies is also planted, in particular, for Russians, these are Ukrainians and residents of Western countries, who are to blame for all the troubles of the latter. It is emphasized that the distorted picture of the world cannot be long-lasting, as it denies the true reality, leads to the undermining of the economic and political well-being of Russia for the sake of creating fanciful ideals, belief in one's own indomitable strength and power, which does not correspond to reality. Rejection of reality, defactualization in Russia enters the stage of self-destruction of the state and society and can be stopped only by a mass enlightenment of Russian society as a result of the fall of Putin's regime, severe economic crisis or loss in the war. Therefore, the collapse of the Russian neo-empire is inevitable, it is only a matter of time.

Keywords: neo-empire, disintegration of Russia, geopolitics, resentment, values, indoctrination.

Постановка проблеми. Сьогодні Україна переживає непрості часи оскільки змушена відбивати російське вторгнення і повертати тимчасово окуповані території. Загарбники завдали значних руйнувань містам і селам нашої країни, знищуючи критичну інфраструктуру. Але найбільші наші втрати – це людський капітал, оскільки людина – це найвища соціальна цінність.

За даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні (ММГПЛУ) з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну загинули понад 9 тисяч цивільних, зокрема понад 500 дітей. Кількість жертв втричі більша, ніж за 8 років бойових дій на сході України. І це, на жаль, не остаточні цифри. Економіка України переживає також непрості часи, відбувся спад ВВП близько 30%, проте щомісяця в Україну надходять 3-4 млрд доларів фінансової допомоги від наших союзників, що дає можливість утримати українську економіку на належному рівні. В цих умовах дуже важливо проаналізувати тенденції україно-російського протистояння та окреслити можливі причини послаблення чи розпаду російської імперії, що призведе до трансформації геополітичної картини світу та сприятиме побудові нової конфігурації світової системи безпеки.

Метою статті є дослідження перспектив розпаду російської неоімперії та їх геополітичних наслідків.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям аналізу російсько-українського протистояння та перспектив розпаду Росії стали праці вітчизняних та закордонних вчених та політологів В. Горбуліна, П. Гай-Нижника, В. Дергачова, А. Зленка, В. Іщука, В. Копійки, Р. Ларсона, О. Литвиненка, Б. Парахонського, Г. Перепелиці, І. Тишкевич, І. Тодорова, А. Шинкаренко, Г. Яворської, Е. Хантінгтона, О. Мотила, Т. Гартон Еш, Я. Бу-

гайського, Е. Епплбаум, З. Бжезінського. Так Збігнев Бжезінський ще 1997 року підкреслював у своїй книзі «Велика Шахівниця» значення України для безпеки ЄС і навіть світу. Професор Бжезінський зазначає, що без України Росія вже не зможе відродити євразійську імперію, що рано чи пізно призведе до занепаду Росії. О. Мотиль підкреслює, що рашизм призведе до занепаду Росії, і хоча світ був би кращим за значно ослабленої Росії, проте її падіння може не пройти гладко. Януш Бугайський, Тімоті Гартон Еш чітко вказують на те, що західні країни якнайшвидше повинні дати можливість Україні виграти війну і повалити злочинний путінський режим та знищити рашизм.

Основна частина. Аналізуючи ключові ознаки будь-якої імперії, слід насамперед виділити такі: 1) метрополія – сильний політичний та історичний центр, який прагне поширити свою владу на великі території; 2) потужна ідеологія, яка панує на всій території імперії; 3) здебільшого єдина релігія, яка насаджується підкореним народам; 4) наявність славетного минулого (міфи про видатних політиків минулого чи про славетні перемоги, зокрема для Росії – це міф про Велику вітчизняну війну, яку виграв насамперед «великий російський народ»); 5) вчення про велику мету і щасливе майбутнє (росія захищає традиційні сімейні та православні цінності і таким чином рятує світ); 6) прагнення до розширення своїх територій за рахунок завоювання сусідніх країн; 7) переважно має територіальний вихід на узбережжя моря чи океану і розширює завдяки цьому свої економічні та торгівельні зв'язки.

Однією із ключових імперських тенденцій є прагнення до розширення, тому росія як остання неоімперія постійно створює джерела напруги на пострадянському просторі, захоплюючи чужі території. Щодо нападу на Україну, то його ключовими

причинами були: 1) геополітичні: намагання відродити Радянський Союз, розпад якого путін назвав найбільшою геополітичною катастрофою минулого століття. Росія хоче стати одним із ключових світових лідерів і загарбання українських територій могло б сприяти досягненню цих цілей. Російський диктатор путін планував до 2030 року захопити території сусідніх країн і провести вибори глави держави вже на території всього колишнього Союзу. Відтак країни, які стали незалежними після 1991 року, повинні будуть стати або складовою РФ, як, наприклад, Україна і Білорусь, або частинами нової конфедеративної держави, контролювати яку буде Кремль; 2) економічні: загарбати ключові ресурси української держави і направити їх на посилення російської економіки; 3) продовольчі: Україна була одним із основних постачальників зерна у світі, відтак, після захоплення родючих українських чорноземів, росія б стала найбільшим постачальником продовольства у світі; 4) енергетичні: повне включення української енергетики в російські енергосистеми, повний контроль над нафто-, газопроводами, якими енергоносії постачаються в європейські країни, що ще більше б узалежило останніх від російських енергоносіїв; 5) демографічна: за рахунок українського населення росія планувала вирішити власні демографічні проблеми. Так, після окупації Криму кількість російського населення зросло на 2,6 млн осіб. Після повномасштабного вторгнення росія також зарахувала до числа російського населення близько 3,2 млн українців, які проживають на тимчасово окупованих територіях; 6) військово-мобілізаційна: росія використовувала б українське населення як потужний мобілізаційний ресурс для власної армії і для подальшого захоплення європейських країн.

Але скільки причин ми б не називали, всі вони не виправдовують ганебний і віроломний напад росії на Україну, що є грубим порушенням норм міжнародного права [1, с. 49]. І росія отримала гідну відсіч з боку України.

В. Путін, який хотів захопити Україну за три дні, дуже суттєво прорахувався. Україна не тільки вистояла, а й завдала значних збитків «непереможній російській армії». В. Путін допустився декількох серйозних помилок: 1) Він не врахував міць і обороздатність української армії, а головне – волелюбний дух українського народу, який протягом декількох століть успішно боровся і продовжує боротися за свою свободу. Зокрема слід згадати, що в період національно-визвольних змагань XVII століття українські козаки вважалися одними з кращих воїнів в тогочасній Європі. Слід згадати також і історію ОУН-УПА, яка в умовах підпілля продовжувала героїчно боротися і з гітлерівськими військами, і з радянською армією. 2) Очільник Кремля переоцінив могутність російської армії, яка наскрізь просякнута корупцією. Крім того моральний дух російської армії дуже низький, оскільки вони воюють на чужій території місцеве населення їх не підтримує. 3) Керівництво Кремля також не врахувало консолідацію західних країн, які

досить швидко ввели потужні санкції проти Росії, що значно послаблює економіку країни-окупанта. 4) Злочинна влада також прорахувалася і переоцінила роль власних союзників. Так Пекін, на військову допомогу якого так сподівався Путін, відмовився воєнно допомагати Росії, хоча економічна співпраця між цими країнами тільки посилюється. На міжнародному рівні Китай продовжує підтримувати росію і до цього часу остаточно не засудив її агресію проти України. Білорусь, з території якої російська армія напала на нашу країну, так і не ввела білоруські війська на українську територію, оскільки «батька» розуміє, що це буде остаточний крах його режиму.

Проте, як би імперії не намагалися довго існувати, історія нас учить, що імперії панують тільки певний час, а потім відбувається їх занепад і крах, який може бути як повільним і поступовим, так і раптовим. Аналізуючи причини розпаду більшості великих імперій, серед них слід виділити: економічний занепад, поразка у війні, неефективність управління, корупованість на всіх рівнях, моральна та духовна деградація тощо.

Відтак, проаналізуємо ключові причини, що можуть призвести до розпаду росії як останньої імперії. Окреслимо ключові з них:

Відсутність чіткої мети і стратегії розвитку.

Для того, щоб певна держава активно розвивалася, вона повинна мати мету, стратегію розвитку, які б об'єднували її населення, зокрема й ті етнічні групи, які проживають на її теренах. Щодо росії, то головною метою Путіна та його кліки є посилення своєї влади та власне збагачення. Він нібито розповідає про те, що турбується про благо російського народу і про повернення Росії «минулої величі», але насправді прагне реалізувати власну маніакальну ідею щодо відродження Радянського Союзу, але при всьому його бажанні вона не може бути реалізована, оскільки історія не може розвиватися у зворотньому напрямі. Деякий час західні політики сподівалися, що росію можна демократизувати, і як тільки відбудуться прозорі демократичні вибори, то ліберальні цінності швидко поширяться російськими територіями. Але населення імперської росії довгий час було поневоленним, воно звикло до патерналістичного мислення і завжди хотіло «сильного правителя, царя-батюшку», який би вирішував всі його проблеми. Тому «російський глибинний народ» не готовий до демократичних цінностей. У даному контексті дослідник А. Кох пише: «Чим все закінчиться, якщо в збіговисько чужих один одному народів «розвести всю цю демократію, дати всім волю, відпустити віжки? Триндець буде Росії: розтащать, розкрадуть, країна розвалиться на десятки удільних князівств». «Росія, – як зазначає Альфред Кох, – нежиттєздатна, бо не є добровільним об'єднанням людей навколо якихось перспектив і цінностей. Вона не має причин і бажання жити разом» [5].

Відсутність єдності і спільних цінностей народів, що проживають на території росії.

Росія як імперія захопила сотні етнічних груп, кожна з яких має свою мову, культуру, історію, традиції. Деякий час росія намагалася їх об'єднати, формуючи наратив про єдиний «російський народ», але використовувала здебільшого жорсткі силові методи, відтак, коли малі і великі етноси заганяли в «тюрму народів», ніхто не цікавився спільністю інтересів поневолених і поневолювачів, а отже це не давало потрібного результату. У часи царської російської імперії народ намагалися об'єднати під гаслами «православ'я, самодержавство, народність». Державною релігією в царській росії визнали православ'я, а всі інші релігійні групи заборонялися та переслідувалися. Але в ті часи, як і сьогодні, на території Росії жили прибічники різних релігій, зокрема ті ж мусульмани, буддисти, іудеї, відтак православні ідеї вони не приймали і не могли бути об'єднані під їх егідою. Деякий час була поширена ідея «слов'янської єдності», але знову ж таки на теренах російської імперії проживали переважно не слов'янські народи. У період Радянського Союзу намагалися побудувати нову соціальну спільність «радянський народ», який би сповідував соціалістичні та комуністичні ідеї, але здебільшого агресивні методи, які при цьому застосовувалися, не дали потрібного результату, оскільки будь-хто, хто не погоджувався з гаслами провідної політичної партії КПРС, переслідувався чи знищувався. В сучасній росії також немає єдності в релігійних, етнічних, регіональних питаннях. Сьогодні важливу роль відіграє російська православна церква, і навіть путін іноді може постояти зі свічкою, показуючи росіянам, який він нібито відданий християнин, хоча за своїми вчинками він більше нагадує антихриста. Ще століття тому деякі відомі філософи, той же А. Тойнбі та С. Гантінгтон, говорили про «російську православну цивілізацію». Проте в сучасній Росії прихильників ісламу стає все більше, згадаймо Чечню, Дагестан, інші кавказькі республіки. За останньою інформацією в росії сьогодні проживає близько 20 мільйонів мусульман, тобто близько 15% населення росії. А оскільки мусульманські родини багатодітні, і коефіцієнт народжуваності в них від 3-5 дітей на жінку (у росіян коефіцієнт народжуваності 1,4 дитини на жінку, що веде до депопуляції), то кількісно вони через деякий час будуть переважати православне населення. І мусульмани набагато організованіші, ніж православні. Так, у Чечні Р. Кадіров, який хоче відігравати роль захисника мусульман в усьому світі, організував багатотисячні мітинги мусульман на підтримку далеких правдивих рохінджа у М'янмі, яких переслідує місцева влада. Опозиційний російський журналіст О. Невзоров в даному контексті відзначив, що в недалекому майбутньому мусульманин Р. Кадіров може стати очільником росії. Невзоров говорить: «Хотів би я бачити Кадірова президентом Росії? Еге ж. Заради того, щоб подивитися на Гундяєва в чалмі». Російський опозиціонер Андрій Піонтковський

відкрито говорить: «Росія вже давно платить данину Кадірову», «Путін останній хан Золотої Орди» [6].

Досить популярними сьогодні також стають відкрито нацистські ідеї «росія тільки для росіян», проте вони породжують спротив в багатьох етнічних групах, що проживають у росії, відтак на знак спротиву вони поширюють свої гасла: «Чечня для чеченців», або «Татарстан для татар». Це призводить до посилення нетерпимості, радикалізму та ксенофобії. Той нацизм, в якому Москва звинувачує Україну, буйним цвітом розквітає в самій росії. Згадаймо про активні антиєврейські протести в Дагестані, коли ісламісти намагалися захопити літак, що прибув з Ізраїлю, і здійснили погроми в аеропорту. Крім того росія активно підтримує бойовиків Хамасу, які знищують мирне єврейське населення Ізраїлю. А, звинувачуючи Україну в нацизмі, слід би їй згадати, що наш президент В. Зеленський за етнічною приналежністю – єврей. Крім того в нас одні з найнижчих показників ксенофобії в Європі.

Відтак протягом всього часу своєї історії на теренах російської імперії так і не було вироблено єдиних цінностей, які б об'єднали всіх мешканців цих територій. Росіяни намагалися виробити спільну національну ідею. Але чи можливо її взагалі виробити для понад сотні етнічних груп, які проживають на російських теренах, риторичне питання. Як писав відомий дослідник Бенедикт Андерсон, росіяни намагалися «натягнути маленьку тісну шкіру нації на гігантське тіло імперії».

Надмірна централізованість влади та крижість управлінської системи.

Будь-яка управлінська система може бути стійкою тільки тоді, коли є відкритою, і коли в ній відбуватиметься зміна еліт, про що ще в минулому столітті писав один із засновників елітології В. Парето. Проте в росії все централізовано і зосереджено на одному лідері в. путіну. У такій системі немає механізмів взаємообмеження трьох гілок влади (виконавчої, судової, законодавчої), що не допускають монополізації влади, як це спостерігається в демократичних країнах. У системі централізованої влади також немає механізмів обговорення та прийняття ключових рішень, оскільки вони приймаються одноосібно, відтак досить часто можуть бути необґрунтованими, а отже і неефективними, як і було у випадку прийняття в. путіним рішення про напад на Україну, яке він прийняв на основі тієї інформації, яку йому надавало його найближче оточення, а воно надавало йому тільки ту інформацію, яку він хотів чути про те, що нібито «Україна з хлібом сіллю буде зустрічати «визволителів». У централізованому суспільстві правдива інформація досить часто не здатна пробитися до центру прийняття рішень, бо вождь сам вибирає, яку інформацію приймати і за правдиву об'єктивну інформацію, яка йому не подобається, він може й покарати, а за брехливу, але приємну, він може ще й винагородити.

У такій системі також немає чітких механізмів правонаступництва та кар'єрного просування, відтак

посади займають не кандидати з високими професійними якостями, а тільки чиновники, особисто віддані вождю. Відтак управлінська система просякнута підлабузництвом та корупцією. Зокрема регіональні лідери не зацікавлені в лояльності та підтримці місцевого населення, оскільки їхнє правління залежить не від місцевих виборів, а тільки від волі кремлівського диктатора, який їх і призначає. Отже вони не зацікавлені в ефективному вирішенні місцевих проблем, які з часом будуть тільки посилюватися.

Також в разі ослаблення влади лідера починається жорстока боротьба за владу. У такій системі також немає прозорих механізмів розв'язання конфліктів. Це може робити тільки лідер одноосібно, на основі своїх суб'єктивних суджень, а отже упереджено, що також робить цю систему нестійкою. Знову ж таки, в разі виникнення кризових ситуацій, зокрема в регіонах, всі чекають наказу з центру, оскільки бояться самостійно приймати будь-які рішення, що робить управлінську систему нестійкою та неефективною, оскільки навіть помилкове рішення лідера не буде ніким критикуватися чи виправлятися, а, навпаки, воно буде викликати нові помилкові рішення, що ще більше поглиблюватимуть кризу. Знову ж таки, помилкове рішення про напад на Україну призвело до знищення частини російської армії, зменшення її боєздатності, послаблення російської економіки, зменшення міжнародного авторитету росії, але, не зважаючи ні на які негативні наслідки, російський диктатор продовжує війну, оскільки абсолютно переконаний у своїй геніальності та правильності своїх рішень, які ніхто не може критикувати, а тим більше оскаржувати. У такій жорстко централізованій системі навіть часткове послаблення легітимності лідера, зокрема через його поразки у війні, що цілком очевидно станеться в Україні, призведе до того, що його оточення сприйме це як слабкість, а отже прагнучиме його скинути. Тільки потужні, жорстко контрольовані лідером силові структури зможуть цьому запобігти. Проте це може тільки відстрочити падіння жорсткої централізованої влади, оскільки неефективні рішення будуть послаблювати державну систему на всіх рівнях. Зокрема це ми й спостерігаємо в нинішній росії, де взимку 2023-2024 років частина регіонів замерзла від холоду, бо вийшли з ладу опалювальні системи, оскільки кошти на ЖКХ були скорочені і спрямовані на війну. А весною 2024 року частина регіонів потерпала від повеней, бо не витримували греблі, оскільки гроші, які виділялися на їхній ремонт, були розкрадені. І це спостерігається в більшості сфер життя росії. Такі негативні тенденції будуть тільки посилюватися.

Поступове послаблення легітимності діючої влади. Хоча російський диктатор і переміг на чергових президентських виборах із результатом 87%, але більшість демократичних країн світу не визнали ці вибори прозорими та легітимними, оскільки відбувалися масові порушення на виборчих дільницях із вкиданням бюлетенів на підтримку російського диктатора. Відтак за даними незалежних експертів, кіль-

кість фальшивих голосів на підтримку путіна могло бути від 30% до 50%. Крім того, вибори також проводилися на тимчасово окупованих українських територіях, що грубо суперечить міжнародному законодавству. Так Євросоюз розкритикував президентські «вибори» у росії, що проходили у кінці березня 2024 року, оскільки вони були проведені на тлі зростання порушень громадянських та політичних прав, а багато кандидатів були позбавлені можливості балотуватися, зокрема, той же Б. Надеждін, який міг би отримати частину опозиційних голосів. Парламентська асамблея Ради Європи під час свого засідання 18 квітня 2024 року не визнала легітимність президента росії володимира путіна у зв'язку з масовою фальсифікацією результатів та залякуванням виборців [3]. Європейський парламент 25 квітня 2024 року засудив процес проведення президентських «виборів» у росії та на окупованих територіях і закликав ЄС не визнавати володимира путіна легітимним після закінчення терміну його повноважень 7 травня 2024 року [3]. Ці всі заяви засвідчують, що провідні демократичні країни не визнають легітимність діючої влади росії, хоча поки що й змушені миритися з тим, що путін залишається сьогодні чинним очільником росії. Легітимність діючої влади послаблюється і всередині росії. Вона тримається поки що лише на стабільній економічній ситуації та жорстких силових заходах. Але з виникненням значних фінансових проблем у населення, суттєвого погіршення матеріального добробуту росіян, рівень незадоволеності почне зростати. Якщо ж у війні росія зазнаватиме поразок, то це ще більше посилюватиме незадоволення населення і, в разі послаблення силових структур, може призвести до «кривавого і нещадного бунту». Росіяни здатні довго терпіти будь-які негаразди й пишатися своєю «великою і славетною Росією», але, коли остання зазнає поразок, то вся лють і ненависть російського народу може вилитися проти влади, яка допустила ці поразки.

Перспективи посилення процесів регіоналізації. Хоча в росії й побудована жорстка вертикаль централізованої влади, але певні регіони мають особливе положення і отримують значні дотації з центру. Мається на увазі Чечня, лідер якої Р. Кадиров монополює управління у своєму регіоні, не допускаючи туди навіть представників силових відомств ФСБ, ГРУ, які знаходяться у протистоянні з його ставлениками у Чечні. Р. Кадиров може навіть впливати на центральні органи влади. Так, на прохання останнього за наказом Слідчого комітету росії О. Бастрикіна до Чечні було відправлено російського активіста М. Журавля, який публічно спалив Коран у Волгограді. У чеченській тюрмі його жорстоко побив син лідера Чечні Адам Кадиров і ніякого покарання за це не поніс. Навпаки, голови Татарстану та Кабардино-Балкарії нагородили останнього за захист ісламських цінностей. Слід також згадати посилення протестних настроїв у кавказьких республіках і, насамперед, у Дагестані. Так, у Махачкалі в кінці жовтня 2023 р. ісламські активісти влаштували масові заво-

рушення в аеропорту, намагаючись знайти євреїв, які нібито прибули з Ізраїлю. Слід згадати, що після нападу бойовиків Хамасу на Ізраїль в росії і особливо в кавказьких республіках значно посилилася ксенофобія проти євреїв. Силові структури Махачкали проявили бездіяльність, що призвело до часткового руйнування майна аеропорту. Лише після погромів учасників погромів. Це засвідчує той факт, що влада у багатьох республіках не готова до масових заворушень населення, і в разі їх виникнення не здатна буде їм ефективно протидіяти. Це зокрема також підтвердив і бунт Пригожина, оскільки в тих російських регіонах, де проходив його марш, ніякого суттєвого спротиву з боку силовиків не спостерігалось, а місцеве населення навпаки навіть підтримувало бойовиків Пригожина, які йшли на Москву. Відтак, у разі послаблення центральної влади відразу посиляться відцентрові процеси, і частина республік буде боротися за свою незалежність.

Слід також зазначити, що при послабленні путінського режиму більшість російських суб'єктів пішли б на відокремлення, оскільки багато регіонів Росії мають значні природні ресурси, такі як газ, нафта, мінерали та інші, які є ключовими для російської економіки і які нещадно забираються центральною владою. Так Ямало-Ненецький автономний округ має родовища із 40 трильйонами кубометрів газу, Астраханська область – 4 трильйони кубометрів газу. Найбільше з нафтових родовищ знаходиться в Ханті-Мансійському, Ямало-Ненецькому округах та Татарстані. На Камчатці знаходиться 64 родовища золота. Якутія має багаті родовища алмазів, завдяки яким росія постачає на світовий ринок третину всіх алмазів. І всі ці ресурси спрямовуються у центр, зокрема Москву, яка має необмежені фінансові накопичення. Так у 2010–2019 роках на урбаністичні проекти Москви було спрямовано 1,5 трильйони рублів, у той же час решта російських регіонів на подібні проекти витратили 1,7 трильйони рублів [6].

Цей дисбаланс у видатках і надходженнях бюджету в регіонах породжує невдоволення місцевих еліт та населення і може спонукати їх до думки про вихід з Росії, або до пошуку більшої автономії. Також, виокремлені бюджетні видатки для Москви та видатки на федеральні проекти можуть викликати невдоволення регіонів, які відчують, що їхні ресурси використовуються на користь столиці.

Ця проблема може мати важливі наслідки для політичної стабільності в Росії, а також спонукати регіони до політичного активізму й пошуку альтернативних способів забезпечення свого розвитку та благополуччя.

Слід також згадати, що в період розпаду Радянського Союзу ряд республік проголосило свій державний суверенітет: Комі, Башкортостан, Чувашія, Татарстан, Саха, Тива, Бурятія, Калмикія, Удмуртія та інші. І більшість із них мають конституції, де прописано право на вихід зі складу Російської Федерації. При послабленні Центру вони це право

можуть використати. І деякі із цих суб'єктів вже створюють свої регіональні територіальні збройні формування, наприклад, татарський батальйон «Алга», який може перетворитися в майбутню армію Татарстану.

Посилення економічних проблем, зростання економічної прірви між регіонами.

Хоча російська влада нині й декларує, що в них відбувається зростання ВВП, а отже й покращення економічного добробуту населення, це аж ніяк не відповідає дійсності, оскільки, хоча можливо ВВП росії трошки й зросло, але насамперед за рахунок збільшення витрат на оборонну промисловість, на танки, літаки, іншу зброю, яку успішно утилізують ЗСУ, відтак на зміцнення економіки та покращення життя простих росіян воно не вплинуло.

Якщо раніше російська економіка була профіцитна, то останнім часом вона стає все більш затратною. Продажі енергоносіїв скоротилися, оскільки основний їхній споживач – Євросоюз, відмовився від російського газу та нафти, і росія продає енергоносії переважно в країни Азії, зокрема Китай та Індію. Щодо витрат на війну, то вони зростають із кожним місяцем. Так, напередодні 2023 р. кремлівський диктатор путін підписав закон про бюджет, в якому передбачалося 4,98 трильйона рублів чи 52 мільярди доларів за тогочасним курсом на «національну оборону» у 2023 році, що трохи більше, ніж минулорічні витрати. Трохи пізніше, за даними Reuters, цей прогноз подвоїли до 9,7 трильйона рублів (101 мільярд доларів). Це майже втричі більше, ніж росія витратила на оборону в 2021 році до її повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022 р.

Окрім того, економічні санкції, хоча й не стрімко, але послаблюють російську економіку, і рівень життя простих росіян поступово погіршується. Слід згадати, що частина середнього російського класу змушена була втікати з росії, рятуючись від мобілізації, а частина робітників, селян, інших працівників були мобілізовані. Отже, російська економіка має значний дефіцит кадрів у багатьох галузях. Окремі галузі вже мають значні проблеми, зокрема можна згадати про нестачу деяких продовольчих товарів, наприклад, курячих яєць, які росія змушена була навіть купувати за кордоном. Йдеться і про нестачу бензину, який російська влада навіть заборонила експортувати за кордон. І такі тенденції будуть тільки наростати. Крім того збільшується прірва між центральними регіонами (Москва, Пітер) та окраїнами, які й до цього отримували незначні дотації з центру, а при збільшенні військових витрат, ці фінансові надходження з центру знизяться ще на порядок, чи взагалі припиняться, що посилить економічні проблеми в цих регіонах та збільшить суспільну напругу в них. Певна економічна стабільність російської економіки в 2024 році спостерігається за рахунок того, що скорочуються витрати на регіони, посилюється фіскальний тиск на населення, на приватний бізнес. Зокрема, з 1 січня 2024 року введений податок на надприбуток для великих компаній у роз-

мірі 10%, і за рахунок цього було отримано у російській бюджет близько 318 млрд рублів. Податок на прибуток підприємств також підняли до 25%. За прогнозами російських аналітиків, зростання ставки ПДВ може принести бюджету росії додаткові 14,2 млрд доларів. Але це тільки тимчасово підтримає економіку, оскільки частина підприємств буде переходити в тінь і не декларуватиме свої прибутки. Крім того більшість з отриманих коштів йдуть на військові потреби, які тільки витрачаються і не створюють продукт, який може покращити економічну ситуацію. Відтак це призводить до збільшення інфляції, яка становить у 2024 році вже близько 15%. Центробанк, щоб утримувати інфляцію, підвищує свою ставку, що у свою чергу призводить до подорожчання кредитів. Це не вигідно компаніям, і вони не будуть прагнути їх отримувати. Російська економіка поступово отримує все менше фінансових надходжень і підтримується за рахунок тактичних тимчасових фінансових схем. Відтак вона з кожним місяцем все більше втрачає свою стабільність і стійкість, рано чи пізно її неможливо буде підтримувати, і вона почне розвалюватися. Навіть нафтогазова галузь із прибуткової вже стає дотаційною. Так, експерт Інституту майбутнього В. Денисенко зазначає, що згідно з даними російського Мінфіна субсидії нафтопереробній галузі вже зараз складають 1,7% ВВП. Простіше кажучи, галузь із донора бюджету все більше стає реципієнтом бюджету [2]. Відтак послаблення російської економіки і можливе її падіння найімовірніше станеться у 2025-2028 роках, якщо економічні санкції продовжуватимуть працювати, і ціни на нафту не зростатимуть, а Збройні сили України будуть продовжувати удари по нафтопереробних об'єктах та інших стратегічно важливих рашистських підприємствах. Звичайно, дуже важливо, щоб найближчими роками також протрималася і українська економіка, яка зазнає значних втрат від війни. Наша економіка в значній мірі тримається за рахунок допомоги союзників. Так США виділили Україні транш у сумі 61 млрд доларів на військову та економічну допомогу до кінця 2024 року. Євросоюз виділив 20 млрд Євро на 4 роки. І інші західні країни також активно допомагають Україні. Слід згадати, що сумарний ВВП країн-союзниць України у 25 разів більший, ніж у росії, Ірану та Північної Кореї. Проте росія довго готувалася до війни і поки що переважає Україну у кількості снарядів, дронів тощо, а європейська економіка тільки останнім часом почала поступово переходити на збільшення військово-промислового комплексу, і він на повну силу почне працювати лише у 2025 році. Тоді Україна буде у потрібній кількості отримувати зброю, боєприпаси, артилерію тощо.

Різноманітність та різнонаправленість ідентичностей.

Як ми уже зазначали, імперія може довго існувати, якщо в неї є єдина мета і єдині цінності, чи сформована єдина ідентичність. Сучасні держави консолідують власне суспільство або на основі національної ідентичності (якщо країна переважно

мононаціональна, як Японія, Таїланд та інші), або на основі громадянської ідентичності (як США, що використовують ідею «плавильного казана» та величі Америки як оплоту демократії та лібералізму). Як ми знаємо, Радянський Союз намагався сформувати єдину ідентичність «радянський народ» і частково йому це навіть вдалося, але, як тільки послабилася центральна влада, ця ідентичність почала розсипатися, і активно почали проявлятися національні ідентичності, що боролися за свободу та власну державність. Росія намагається сформувати штучний конструкт «росії як великої самобутньої цивілізації, яка рятує сімейні та християнські цінності від загниваючого Заходу». Але все це чергова брехня, оскільки вся «цивілізаційність», чи скоріше антицивілізаційність росії проявляється у тому, що вона навпаки намагається знищити всі кращі світові цивілізаційні здобутки: демократію, права і свободи людини, соціальну справедливість тощо. Захист християнських цінностей у росії перетворюється на заборону всіх інших протестантських християнських вірувань та на релігійне освячення імперіалістичних прагнень росії, зокрема й війни в Україні, яка проголошена «священною». Крім того у росії з кожним роком збільшується кількість мусульманського населення. Захист сімейних цінностей призвів до кримінального переслідування ЛГБТ спільноти та зростання сімейного насильства. Спроба об'єднати все населення росії під назвами «руській» та «росіянин» нічого не дало, оскільки чеченець чи дагестанець, чи калмик, чи інші представники народів росії не називають себе руськими. Для них ключовою є етнічна приналежність. Навіть апеляція до нібито слов'янських коренів росіян не має під собою реального наукового підґрунтя, оскільки корінні росіяни мають переважно фінно-угорське походження і слов'янської крові у них дуже мало. Крім того, слово «руській» – це прикметник, це те саме, що мешканець Євросоюзу буде називати себе європейським, чи українець скаже, що він український. Тому ніякої спільної ідентичності, як би не намагалися це зробити кремлівські політтехнологи, у росії немає, тому вона приречена на розпад.

Відсутність верховенства права, порушення прав та свобод людини і громадянина, прав етнічних груп тощо.

Будь-яка держава може існувати тільки до того часу, доки в державі дотримуються законів, інакше розпочинається хаос і розруха. В росії існує законодавчий орган – Державна дума, але оскільки більше 20 років тут панує диктаторський режим та культ особи путіна, то будь-які рішення, в тому числі й закони, приймають тільки після дозволу диктатора. І суди приймають рішення тільки такі, які вигідні диктаторському режимові. Тому ні про яке верховенство права і захист прав та свобод людини в росії ми не можемо навіть говорити, оскільки будь-яка людина в будь-який момент може опинитися за ґратами через надуманий привід, і захистити себе їй буде дуже важко чи взагалі неможливо. Справедливі політики,

юристи і правозахисники в росії переслідуються чи навіть фізично знищуються. Згадаймо О. Навального, В. Новодворську, Б. Немцова, С. Магнітського. Західними країнами був прийнятий відповідний закон – «Акт Магнітського», що містить перелік російських чиновників, які здійснювали шахрайства, переслідування та порушення прав людини, зокрема пов'язані зі справою компанії «Hermitage Capital Management» та смертю російського адвоката Сергія Магнітського, який намагався захистити справедливість. Сьогодні відбуваються масові порушення прав та свобод громадян України. За інформацією Офісу Генерального прокурора України, станом на початок 2024 року було зареєстровано 125 тисяч злочинів РФ проти громадян України [4]. Ця статистика з кожним днем тільки збільшується.

9) Відсутність прагнення до інновацій та модернізації.

Імперії починають слабнути і розпадатися в умовах, коли відкидаються сучасні досягнення та гальмується модернізація країни. Так Османська імперія розпалася, оскільки західні країни активно впроваджували сучасні наукові досягнення в життя і розвивали власні економіки, а османська економіка була екстенсивною і не передбачала застосування нових технологій, що призвело до її послаблення та занепаду. Можна згадати також і падіння столиці Візантії Константинополя, оскільки його очільникам тогочасні інженери пропонували найсучасніші потужні гармати для оборони, але керівництво міста відмовилося, вважаючи їх занадто дорогими. Проте ці гармати закупили турки, які оточили Константинополь і з допомогою останніх розбили потужні стіни фортеці.

Росія, як і її попередник Радянський Союз, здебільшого не розвиває технології, а закуповує їх, або навіть краде у західних країн. Відтак сьогодні росія не здатна створити потужні проривні технології в тих чи інших галузях, а те, що розповідає російська пропаганда про величезні досягнення росії, здебільшого не відповідає дійсності. Згадаймо російські Калібри та Циркони, які нібито не можна збити ніякими сучасними ППО, проте які успішно збиваються системою MIM-104 Patriot.

Проте, знову ж таки виникає запитання, чи взагалі можливо модернізувати росію з її неоднорідними регіонами і величезною різницею між центром та околицями? Щоб модернізувати такі депресивні регіони, як Алтай, Єврейська АО, Калмикія, Кабардино-Балкарія, Забайкалля тощо потрібні величезні кошти, які путінський тоталітарний режим ніколи не виділить. Та й саме ідея модернізації не підходить до російської ментальності, яка дуже консервативна і якій набагато ближчі російські лапті чи пам'ятники з гівна, які люблять споруджувати в деяких регіонах. Крім того путінська пропаганда перетворила російських громадян в сіру масу чи стадо покірних овець, які не люблять все західне і підтримують тільки все відстале російське. Російський народ в глибинці, на периферії став настільки зазомбованим, що навіть, не маючи мінімальних побу-

тових зручностей – газу (половина росії до цього часу не газифікована), гарячої води, опалення, сучасного унітазу (туалет на вулиці), вірить в те що «ситуація в Росії стабільна, життя прекрасне і керівництво країни турбується про людей». Глибинний російський народ продовжує вірити в «світлі ідеї Кремля» і підтримувати путіна. Люди досить часто умовно щасливі, тому що не розуміють, якою мірою вони зазомбовані та нещасні.

Навіть деякі російські науковці, які повинні підтримувати розвиток нових технологій, вважають, що модернізація може зашкодити росії. Так, пропутінський економіст Андрій Кобяков, очільник «Інститут динамічного консерватизму», вважає, що модернізація може призвести до розпаду Росії, оскільки буде посилюватися «соціально-економічна диференціація, відчуження еліт від народу, протиставлення так званого креативного класу іншим групам населення». В «Російській доктрині» також зазначається, що модернізація приведе в росію транснаціональні компанії, які скуплять всі ключові галузі і перетворять країну на конгломерат бананових республік.

10) Моральна, духовна аномія, яка охопила всі сфери життя російського суспільства.

Корупцією просякнуті всі сфери російського суспільства, при призначенні на певні посади враховується не рівень освіти та професіоналізму, а особиста відданість губернатору та російському диктатору. Судова система працює тільки на захист інтересів злочинного режиму, відтак про справедливість і захист прав простих росіян можна і не мріяти [7]. Навіть освіта, яка повинна виховувати підрастаюче покоління на певних цінностях, просякнута мілітаризмом і ксенофобією. Російських школярів вже з самого дитинства навчають ненавидіти українців та представників західних народів. Зокрема, була створена російська юнарія, аналог гітлерюгенду, членів якої навчають військових навичок щодо користування зброєю і вбивства українців. Дійшло навіть до того, що викрадених українських дітей росіяни залучують в цю юнарію і намагаються витравити в них все українське, перетворюючи на манкуртів та прагнучи примусити боротися проти Батьківщини.

Росія досить активно використовує механізм індоктринації, який можна охарактеризувати як постійний процес повторення певної ідеї чи переконання для певної групи чи населення країни в цілому, доки реципієнти не сприймуть нав'язувані твердження без будь якої критики чи запитань» [9]. Особливо активно індоктринація використовується репресивними режимами в сфері освіти, щоб дітей, які не мають чітко сформованої системи переконань, перетворити на фанатиків, сліпих виконавців злочинних наказів репресивних режимів, зокрема нинішнього путінського режиму. Рада ООН з прав людини як індоктринацію кваліфікує ідеологічне навчання дітей у медресе Пакистану та Афганістану для подальшого залучення до воєнних дій. Подібну систему сьогодні активно використовує путінська росія, викравши з України від 507 000 до 707 000 дітей [8]. Організація

Об'єднаних Націй чітко назвала ці депортації воєнними злочинами, вказуючи, що ці факти є «достовірними» [10], і що російські сили відправляли українських дітей до росії в межах масштабної програми, про що у відкритому ефірі заявив сам російський диктатор путін. Саме за ці факти злочинної депортації українських дітей Міжнародний кримінальний суд 17 березня 2023 року видав ордери на арешт президента рф путіна та його поплічниці. Особлива небезпечність індоктринації саме для дітей полягає в тому, що діти «досить швидко демонструють лояльність і їх легко індоктринувати, оскільки вони мають менше попередньо сформованих концепцій і переконань, які вербувальникам потрібно було б спростувати або змінити».

Брехня на всіх рівнях є основою російської пропаганди і максимально підтримується на державному рівні. Оскільки в державі не захищається закон, то поширюється злочинність. Злочинці також залучаються в ряди російської армії, після служби в якій, якщо залишаються живими, отримують права і привілеї учасника бойових дій. Після повернення до мирного життя вони досить часто повертаються і до своєї злочинної діяльності. Поширені різні соціальні девіації. Алкоголізм став національною проблемою, оскільки, не маючи гідної роботи, гідного рівня добробуту, росіяни у більшості депресивних регіонів просто спиваються.

11) Поширення ресентименту. У тоталітарних та авторитарних державах, що найбільш наочно можна спостерігати на прикладі сучасної Північної Кореї чи російської федерації, людина стає чистим продуктом соціальних маніпулятивних технологій та масованої державної пропаганди, яка свідомо у населення формує викривлену та перекохану картину дійсності і насаджує образ зовнішніх ворогів. Для росії це українці та мешканці західних країн, які і винні у всіх бідах росіян. Для керівників тоталітарних держав людина є не ціллю, а лише засобом досягнення мети, а відтак цінність людського життя нівелюється, і задля інтересів тоталітарної держави знищуються тисячі чи навіть мільйони людей. Але найбільша проблема полягає в тому, що викривлений образ дійсності в тоталітарних державах стає істинною реальністю для мільйонів людей. Виникає явище ресентименту – тотальної відмови від реальності, що прямо пов'язано з почуттям безпорадності людей, нездатних внести хоча б мізерну зміну в життя своєї країни. Ресентимент характерний для носіїв рабської свідомості, для людини, яка не здатна критично оцінювати навколишню дійсність і не має стійкої системи моральних чи релігійних цінностей, а отже є ідеальним об'єктом для зомбування та соціального маніпулювання. Аналізуючи сучасну ситуацію в російській федерації, слід зазначити, що російська влада намагається на теренах росії та всього пострадянського простору сформувати нову імперську спільноту, здійснюючи, на думку дослідниці Т. Гундорової, процес «повторної колонізації» шляхом здійснення потужного гуманітарного й інфор-

маційного впливу з метою поширення ідей «руського міра». Зокрема на сході та півдні України, на тимчасово окупованих територіях досить активно поширюється проросійська імперська історична пам'ять, етнокультурна символіка, мова, комунікації, що передбачає вилучення будь-яких альтернативних джерел інформації для населення цих регіонів. Поширення сепаратистських настроїв приводить до створення зон локальних конфліктів по всьому периметру колишнього імперського кордону. Ідея відродження «великої російської імперії» настільки заволоділа свідомістю вищої політичної еліти росії, що спричинила послаблення критичного та стратегічного мислення та відмову від «принципу реальності», побудову викривленої уявної реальності шляхом постійної інформаційної експансії та утвердження брехні як ключового принципу політики. В умовах, коли політика держави починає будуватися на тотальній брехні, або запереченні очевидних фактів, ми стикаємося з абсолютно особливим типом політики, яким успішно займалися попередні тоталітарні режими. Відтак «спецоперація на Україні» стала благородною війною проти уявних нацистів, ізоляція Росії – її затвердженням в ранзі великої незалежної держави, занепад економіки і падіння доходів – тимчасовими труднощами, швидке подолання яких призведе до зростання добробуту і щастя всіх росіян. Відчуження від впливу на реальність пов'язане з глибокою кризою інституцій. Для пересічного громадянина інституційна криза виражається в тотальній перверсії функцій правоохоронних органів та органів влади, трансформації гуманітарної сфери, освіти, науки, спрямованих на закріпленні в масовій свідомості викривленої картини світу. Але викривлена картина світу не може бути довговічною, так як вона заперечує істинну реальність, призводить до підриву економічного і політичного благополуччя росії заради створення химерних ідеалів, віри у власну незламну силу і могутність, що не відповідає дійсності. Відмова від реальності, дефактуалізація в росії входить у стадію саморуйнування держави та суспільства і може бути зупинена тільки масовим прозрінням російського суспільства внаслідок падіння путінського режиму, жорсткої економічної кризи чи програшу у війні.

Щодо геополітичних перспектив України та її ролі у новому світовому порядку, то вона може стати потужним регіональним гравцем, взірцем для інших країн світу у тому, як потрібно боротися за свою свободу, за демократичні цінності та права людини. Україна не погодилася на роль жертви у цій несправедливій загарбницькій війні, хоча навіть США і країни Європи спочатку не вірили, що Україна вистійть і зможе зупинити «другу армію світу». Цим Україна доводить, що є повноцінним провідним членом цивілізованого демократичного світу. Відтак перемога України – це перемога цивілізації над варварством. Після української перемоги демократія і свобода тріумфуватимуть, а авторитарні країни суттєво послаблять свої позиції. Більшість країн світу будуть допомагати Україні у відбудові інфраструкту-

ри на безповоротній основі економічними інвестиціями, і це стане не лише моральним обов'язком розвинених країн, а й вдалим маркетинговим ходом. Це дозволить державам та глобальним бізнесовим структурам відчути себе причетними до перемоги цивілізації. Відтак в Україні сформується великий та швидко зростаючий ринок із кваліфікованою та відносно недорогою робочою силою, який потребуватиме гігантських обсягів інвестицій, небаченими із часів Другої світової війни. На український ринок прагнутимуть зайти більшість країн світу, навіть Китай та арабські країни, які не завжди підтримували Україну.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що всі вище перераховані чинники засвідчують, що крах російської неоімперії неминучий, постає тільки питання часу. Щоб трохи відтягнути час розпаду імперії, їхні лідери досить часто використовували сценарій захоплення територій і збільшення ресурсів. Цим шляхом намагався йти і путін, захопивши Придністров'я, Осетію, Абхазію, але з Україною такий варіант вже не пройде, вона обов'язково звільнить свої території. Тоді залишається сценарій закручування гайок, і путін вже почав збільшувати силові структури, посилювати репресії проти власного населення. Але, якщо економічні санкції Заходу продовжуватимуться, гроші, що вкладатимуться у війну, не даватимуть потрібного ефекту, оскільки Україна при активній допомозі Заходу буде перемелювати російські війська і зможе звільнити свої території, то російська економіка буде занепадати, рівень добробуту погіршуватиметься. Процес «виникнення певних чорних лебедів», а вони обов'язково виникатимуть в умовах жорсткого централізованого та неефективного управління, росія почне розвалюватися.

1. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84 (№5). С.48–53.
2. Денисенко В. Швейцарська заява Путіна, Північна Корея та стосунки Росії з Китаєм: на що розраховує російський диктатор. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/shvejtsarska-zayava-putina-pivnichna-koreya-ta-stosunki-rosii-z-kitaem-na-scho-rozrahovue-rosijskij-diktator.htm>
3. Європарламент закликав не визнавати путіна легітимним президентом рф. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/04/25/novyna/polityka/yevroparlament-zaklykav-ne-vyznavaty-putina-lehitymnym-prezydentom-rf>
4. Кількість воєнних злочинів армії росії в Україні досягла майже 125 тисяч. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/02/06/kilkist-voyennyh-zlochyniv-armiyi-rosiyi-v-ukrayini-dosyagla-majzhe-125-tysyach/>
5. Сім сценаріїв розпаду Росії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2346389-sim-scenariiv-rozpadu-rosii.html>

6. Сумленний С. Як розпадатиметься Росія та чи варто цього очікувати? URL: <https://tyzhden.ua/iak-rozpadatymetsia-rosiia-ta-chy-var-to-tsoho-ochikuvatyi/>
7. Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. URL: <https://pace.coe.int/en/files/33511/html>
8. Deporting Ukrainian children and "Russifying" them is jeopardizing the future of Ukraine'. *Le Monde*. URL: https://web.archive.org/web/20230317175343/https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2022/08/05/deporting-ukrainian-children-and-russifying-them-is-jeopardizing-the-future-of-ukraine_5992568_23.html
9. Henning Schluß (Hrsg.): Indoktrination und Erziehung. *Aspekte der Rückseite der Pädagogik*. VS-Verlag, Wiesbaden 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/266897039_Indoktrination_und_Erziehung_-_Aspekte_der_Ruckseite_der_Padagogik
10. UN says 'credible' reports Ukraine children transferred to Russia. *Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/9/8/un-says-credible-reports-ukraine-children-transferred-to-russia>

References

1. Gai-Nizhnyk P.P., Chupriy L.V. (2014). Natsionalni interecy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak ctrukuroformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky [National interests, national values and national goals as structuring factors of national security policy]. *Hileia: naukovyi visnyk*. Issue 84 (No. 5). Pp. 48–53. (in Ukrainian).
2. Denisenko V. (2024). Shveitsarska zaiava Putina, Pivnichna Koreia ta stosunky Rosii z Kytaiem: na shcho rozrahovuie rosiyskyi dyktator [Putin's Swiss statement, North Korea and Russia's relations with China: what the Russian dictator is counting on]. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/abroad/shvejtsarska-zayava-putina-pivnichna-koreya-ta-stosunki-rosii-z-kitaem-na-scho-rozrahovue-rosijskij-diktator.htm> (in Ukrainian).
3. Yevroparlament zaklykav ne vyznavaty putina lehitymnym prezydentom rf. [The European Parliament urged not to recognize Putin as the legitimate president of the Russian Federation]. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/04/25/novyna/polityka/yevroparlament-zaklykav-ne-vyznavaty-putina-lehitymnym-prezydentom-rf> (in Ukrainian).
4. Kilkist voienykh zlochyniv armii rosii v Ukraini dosiahla maizhe 125 tysiach [The number of war crimes committed by the Russian army in Ukraine reached almost 125,000]. URL: <https://armyinform.com.ua/2024/02/06/kilkist-voyennyh-zlochyniv-armiyi-rosiyi-v-ukrayini-dosyagla-majzhe-125-tysyach/> (in Ukrainian).

5. Sim stsenariiv rozpadu Rosii [Seven scenarios of the collapse of Russia]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2346389-sim-scenariiv-rozpadu-rosii.html> (in Ukrainian).
6. Sumlennyi S. (2023). Yak rozpadatymetsia Rosiia ta chy varto tsoho ochikuvaty? [How will Russia disintegrate and should we expect it?]. URL: <https://tyzhden.ua/iak-rozpadatymetsia-rosiia-ta-chy-var-to-tsoho-ochikuvaty/> (in Ukrainian).
7. Alexei Navalny's death and the need to counter Vladimir Putin's totalitarian regime and its war on democracy. URL: <https://pace.coe.int/en/files/33511/html>
8. Deporting Ukrainian children and "Russifying" them is jeopardizing the future of Ukraine'. Le Monde. URL: [https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2022/08/05/deporting-ukrainian-children-and-russifying-them-is-jeopardizing-the-future-of-ukraine_5992568_23.html](https://web.archive.org/web/20230317175343/https://www.lemonde.fr/en/opinion/article/2022/08/05/deporting-ukrainian-children-and-russifying-them-is-jeopardizing-the-future-of-ukraine_5992568_23.html)
9. Henning Schluß (Hrsg.): Indoktrination und Erziehung. Aspekte der Rückseite der Pädagogik. VS-Verlag, Wiesbaden 2007. URL: https://www.researchgate.net/publication/266897039_Indoktrination_und_Erziehung_-_Aspekte_der_Ruckseite_der_Padagogik
10. UN says 'credible' reports Ukraine children transferred to Russia. Al Jazeera. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/9/8/un-says-credible-reports-ukraine-children-transferred-to-russia>

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.15>
УДК 1(477)(092)

Тетяна ШАМСУТДИНОВА-ЛЕБЕДЮК

кандидат філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії,
Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID: 0000-0001-9288-7005
Email: ta.sha@ukr.net

ФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА ПАМФІЛА ЮРКЕВИЧА

Анотація. Стаття розкриває популяризацію Київським національним університетом української філософської думки та її видатних діячів, зокрема діяльність Памфіла Юркевича (1827-1874), видатного українського філософа і культурного діяча. Філософські ідеї мислителя є невід'ємною частиною безперервного національного наукового процесу, тому виникла нагальна потреба повернення їх із забуття та ґрунтовного осмислення філософської спадщини дозволить нам краще зрозуміти проблеми нашого суспільства в їх, насамперед, моральному прояві.

Памфіл Юркевич робить спробу сформуванню філософську систему («метафізику серця»), на основі синтезу платонізму, кантіанства та «святоотцівської» традиції. В основі цієї системи була філософська антропологія. Так, філософ виходить із установки, яка була характерна для тогочасного духовно-академічного філософування, про те, що розкриття метафізичних основ буття можливе лише через людську сутність. Тому предметом філософії, за П. Юркевичем, є людина, людський дух, а завданням філософії – зміцнення віри знаннями та переконаннями. Це був своєрідний переворот у розумінні предмету філософії, де в центрі уваги опинилася людина як найскладніший об'єкт пізнання світу, в душі якої криється таємниця її божественного походження.

Важливим аспектом філософії Памфіла Юркевича є поняття «ідеї», яке пронизує всю його творчість і дає зрозуміти, що є сутністю філософії. Для з'ясування цього філософ виділяє дух і свідомість. Він зазначає, що дух є набагато більше, ніж свідомість. Отож, філософія як розуміння духу, залежить від нього та намагається виявити основу осягнення навколишнього світу. Цією основою, на думку П.Д. Юркевича, є ідея. Ідея – зразкова форма дійсності, а не сама дійсність, або, інакше кажучи, дійсність, яку ми мислимо.

Ідея є те, чим предмети повинні бути. Між ідеями та явищами, вважає Юркевич, стоїть творча воля Бога і люди.

Філософ також вирізняє три сфери буття: світ ідей; світ створених окремих речей і розумних істот; феноменальне царство примарного існування. Ці три світи є не рівноцінними: світ ідей є визначальним стосовно двох інших.

Памфіл Юркевич створив цілісну філософсько-антропологічну концепцію про серце як визначальну основу фізичного та духовного життя людини. Адже в центрі його вчення є людина з двома її характеристиками – серцем і розумом. Розробляючи своє вчення про «серце», П. Юркевич великою мірою покладався на

авторитет Святого Письма. У серці також прихована таємниця сучасності людини, воно є містком, що пов'язує людину з Богом.

Ключові слова: українська філософія, кордоцентризм, антропологія, «філософія серця», «метафізика серця», «ідея».

Tetyana SHAMSUTDYNOVA-LEBEDYUK

Ph.D,

Associated Professor

Department of Philosophy

Rivne State University of the Humanities

THE PHILOSOPHICAL HERITAGE OF PAMFIL YURKEVYCH

Abstract. The article reveals the popularization of Ukrainian philosophical thought and its outstanding figures by the Kyiv National University, in particular the activities of Pamfil Yurkevich (1827-1874), an outstanding Ukrainian philosopher and cultural figure. Philosophical ideas of the thinker are an integral part of the continuous national scientific process, therefore there is an urgent need to return them from oblivion and a thorough understanding of the philosophical heritage will make it possible to reproduce its originality and significance both for the past and for the modern spiritual culture of the country's development period and will allow us to better to understand the problems of our society in their, first of all, moral manifestation.

Pamfil Yurkevich makes an attempt to form a philosophical system («metaphysics of the heart»), based on the synthesis of Platonism, Kantianism and the «Patriarchal» tradition. Philosophical anthropology was the basis of this system. Thus, the philosopher proceeds from the attitudes that were characteristic of the contemporary spiritual-academic philosophizing, that the disclosure of metaphysical foundations is possible only through the human essence. Therefore, the subject of philosophy, according to Yurkevich, is man, the human spirit, and the task of philosophy is to strengthen faith, knowledge and beliefs. It was a kind of revolution in the understanding of the subject of philosophy, where the focus was on man as the most complex object of knowledge in the world, in whose soul lies the secret of his divine origin.

An important aspect of Pamfil Yurkevich's philosophy is the concept of «idea», which permeates his entire work and makes it clear what is the essence of philosophy. To clarify this, the philosopher singles out spirit and consciousness. He points out that the spirit is much larger than consciousness. Therefore, philosophy as an understanding of the spirit depends on it and tries to make it the basis for understanding the world around us. According to P. D. Yurkevich, this basis is an idea. An idea is an exemplary form of reality, not reality itself, or, in other words, the reality we think.

Without recognition of the idea, according to the Ukrainian philosopher, the living and active consciousness of a person would have a distorted view of the world, because the directed human spirit would be divorced from its aesthetic, moral and religious aspirations.

An idea is what objects should be. Between ideas and phenomena, Yurkevich believed, is the creative will of God and people.

The philosopher also distinguishes three spheres of existence: the world of ideas; the world of created individual things and intelligent beings; the phenomenal realm of primordial realization. These three worlds are not equivalent: the world of ideas is determinative of the other two.

Pamfil Yurkevich created a comprehensive philosophical and anthropological concept of the heart as an important basis of a person's physical and spiritual life. because at the center of his teaching is a person with two characteristics - heart and mind. While developing his teaching about the «heart», P. Yurkevich relied heavily on the authority of the Holy Scriptures. The heart also hides the secret of man's modernity, it is the city that connects man with God.

Keywords: ukrainian philosophy, cordocentrism, anthropology, «philosophy of the heart», «metaphysics of the heart», «idea».

Постановка проблеми. У 2024 році Київський університет святкує своє 190-річчя. Попри численні зміни статусу з імператорського на державний, потім – на національний, університет продовжує відігравати важливу роль в освітньому науковому та загалом культурному житті України. З моменту свого заснування в 1834 році, Київський університет не тільки став символом освітньої традиції, але й активно сприяв розвитку і поширенню філософських знань,

адже першим факультетом новоствореного університету був саме філософський. Він став осередком підготовки професійних філософів високої кваліфікації, розвитку вітчизняної філософської думки.

У сучасних умовах глобалізації та розвитку інформаційних технологій факультет переосмислює свої підходи до викладання та наукової діяльності, щоб відповідати вимогам часу і залишатися конкурентоспроможним на світовому рівні. Це включає необ-

хідність більш активної участі в міжнародних програмах, залучення студентів і викладачів до обміну досвідом із закордонними партнерами, а також перед філософським факультетом, як і Київським університетом загалом, стоїть актуальне завдання – відновлення та визнання історичної спадщини, яка формувала філософське мислення в Україні і має прикладне значення для українського суспільства [3; 4; 5; 11; 13].

Чільне місце у цьому процесі відіграє кафедра української філософії та культури, яка почала свою історію зі здобуттям Україною своєї незалежності. На кафедру поклали важливі завдання: поглиблене дослідження української філософської думки, переосмислення багатьох актуальних проблем вітчизняної філософії та культури, а також введення нових спекурсів.

Для забезпечення навчального процесу викладачами кафедри, спільно з науковцями Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, були підготовлені та видані перші в історії незалежної України підручники та хрестоматії з історії української філософії: «Історія філософії України: Хрестоматія» (1993) і «Історія філософії України: Підручник» (1994). Також були розроблені численні навчальні посібники, серед яких: Огородник І.В. «Нариси з історії філософії на Україні» (1991), Огородник І.В., Русин М.Ю. «Українська філософія в іменах» (1997), Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій. (1999), «Україна: філософський спадок століть» (2000), Горський В.С., Кислюк К.В. Історія української філософії. Підручник. (2004), Семикрас В.В. Історія української філософії: курс лекцій навчальний посібник [електронне видання] (2021) та інші. Створені тексти стали типовими для використання в усіх навчально-освітніх закладах країни, сприяючи розвитку української філософської думки та культури.

Київський університет, як осередок філософської освіти, активно працює над тим, щоб повернути в академічний обіг імена, які мали визначальний вплив на формування національної інтелектуальної спадщини [4], але замовчувались в радянський період української історії. Саме до таких мислителів належить постать Памфіла Даниловича Юркевича (1827-1874), видатного українського філософа і культурного діяча.

Аналіз існуючих публікацій. У силу різних ідеологічних стереотипів філософська спадщина цього українського мислителя була піддана забуттю, а його ім'я зустрічалося хіба лише у працях науковців діаспори. До кінця 80-х років минулого століття не було надруковано жодної праці П. Юркевича, а його філософські ідеї майже не аналізувалися вітчизняними істориками філософії. Впродовж десятиріч вони залишалися в полоні ідеологічних штампів і шаблонів, позбавлені дослідницької уваги та об'єктивних оцінок. Проте, наприкінці ХХ ст. увагу дослідників-науковців привернула «філософія серця» своєю оригінальністю. Так, у цей період з'являються розвідки Тихолаза А. «Християнський платонізм Памфіла Юркевича», «Платон і платонізм у російській релі-

гійній філософії другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст.» (2002), Тихолаза А.Г., Запорожця М.О. «Історичні уроки однієї суперечки (П. Юркевич проти М. Чернишевського)» (1992), Сарапіна О.В. «Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст» (1995). Була захищена дисертація Запорожцем М.О. «Критичний аналіз П. Юркевичем філософії матеріалізму» на здобуття вченого ступеня кандидата філософських наук (1994). Попри це, сьогодні є гостра потреба у відродженні та глибокому осмисленні філософської спадщини П. Юркевича, що дозволить не лише відновити її оригінальність і значимість для минулого, але й оцінити її вплив на сучасну духовну культуру України. Це сприятиме також кращому розумінню моральних проблем нашого суспільства в контексті модернізаційного періоду. Власне, саме таке завдання авторка визначає за мету даного дослідження.

Основна частина. Памфіл Данилович Юркевич залишив по собі невелику філософську спадщину. Це праці: «Ідея», «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з вченням Слова Божого», «З наук про людський дух», «Матеріалізм і завдання філософії», а також до спадку мислителя належить промова, виголошена в 1866 році на тему «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта».

Памфіл Юркевич був релігійним філософом, тому основна увага його філософії була зосереджена на ідеї Бога. Для мислителя Бог був одночасно творцем світу, засновником світового порядку, втіленням абсолютного розуму та вищої мудрості, мірилом моральності людини й суспільства, а також духовною силою, що дарує людству віру, надію та любов. Інакше кажучи, в ідеї Бога зосереджено потойбічне таїнство, яке є охоронцем вічності та безсмертя [7, с. 341]. Бог є ідеальним зразком буття, загальним взірцем наслідування для всього людства. Але, одночасно, «Бог незримий для людського розуму, його не можна уявити або уподобити, він є кінцевою метою руху, але не самим рухом. Ми відчуваємо присутність Бога на кожному кроці нашого життя, але нічого не можемо сказати про нього, крім визнання, що він є. Єдиною силою, що підтримує зв'язок людини з Богом, вчить релігія, є Віра. Однак, віра може бути сліпою і тоді вона закриває шлях до богопізнання, стає зброєю дикого фанатизму та фарисейства» [12, с. 14]. Справжнє призначення віри не в тому, щоб відкрити людям Бога, а у тому, щоб вказати їм шлях до нього.

Отже, саме віра, на думку П. Юркевича, допоможе людині знайти оптимальний варіант власного морального вибору і свого покликання в житті.

Памфіл Юркевич ставить складні завдання перед філософією, адже не тільки для нього, але й для багатьох видатних філософів світу філософія завжди була пов'язана з особистістю мислителя й рефлексією його внутрішнього світу; світлом, що йде з глибин душі до розуму. Це ми можемо прослідкувати у філософських поглядах багатьох філософів, зокрема Сократа, Платона, Сковороди. Саме їх ідеї вплинули на світогляд Памфіла Юркевича. Так, будучи прихильником вчення Платона, мислитель вважав,

що завдання філософії – зміцнити віру знаннями та переконаннями, а найвища мета пізнання – знайти шлях до Бога та тільки тоді, коли людина буде це усвідомлювати, вона зможе знайти для себе істину.

У творі «Ідея» Юркевич стверджував, що філософію необхідно підняти у «метафізичну височину безумовної Божественної ідеї», туди, де «знання зустрічається з вірою» [12, с. 254]. Це стало основною програмою його філософської творчості.

Юркевич також теоретично узагальнює трьохсотрічну традицію історії української філософії, вважаючи, що філософія є, насамперед філософуванням, тобто роздумами, викликаними переживаннями мислителя. Це був у розумінні предмета філософії своєрідний переворот – у центрі уваги опинилася людина як найскладніший об'єкт пізнання світу, в душі якої криється таємниця її божественного походження.

Людина, за вченням Юркевича, сама повинна вчитися себе пізнавати. Пізнати себе – це самопізнання своєї духовної сутності, відкриття в ній ідеального первоначала. Одночасно це процес морального самовдосконалення, духовного очищення людини і повернення її до Бога. Ніхто цього не зможе зробити за людину, якщо вона не буде відчувати в собі потяг до цього [12, с. 255]. Релігія, філософія, наука, мораль, мистецтво, суспільна думка можуть лише сприяти пробудженню свідомості цієї потреби, навчити, що треба для цього зробити, але не зможуть примусити людину йти до Бога, шукати ідеали в житті всупереч своєму світогляду та переконанням. Можна навчити людину того, що, коли вона стикається з чужим горем, то треба допомогти, чим можеш. Але ніякі знання не допоможуть навчити її плакати, страждати, сприймати чужу біду як власну, якщо в неї не визріє почуття людськості та готовності до внутрішнього подвигу [12, с. 255].

П. Юркевич розглядає пізнання як завдання розуму знайти у речах духовну сутність, тобто ідеальне першоначало їх походження. За вченням філософа, такі поняття як Бог, дух, душа, вічність, безсмертя – це не символічні знахідки нашого розуму, а відображення невідомі нашій свідомості надприродної реальності, що знаходиться за межами наших відчуттів. Заперечувати реальність, або оголосити, що вона «непізнанна, це те ж саме, що відірвати дерево від його коренів, визнавати існування людини і одночасно відкинути думку про реальне існування засновників її роду» [12, с. 257]. П. Юркевич не погоджується з думкою Канта, що пізнання «речі в собі», або правди, неможливо навіть для чистого розуму, тому що прагнути досягнути потойбічне – значить опинитися у полі мрії і тіней.

Важливим аспектом філософії Памфіла Юркевича є поняття «ідеї», яка пронизує всю його творчість. Загалом питання «ідеї» є ключовим для українського філософа, оскільки воно є ключем до з'ясування сутності філософії та її особливостей. Для з'ясування, що є філософія, П. Юркевич виділяє дух і свідомість. Так, він зазначає, що дух є набагато бі-

льше, ніж свідомість, тобто він є дійсний існуючий предмет, реальна субстанція, яка в своїх іпостасях і діях містить набагато більше, ніж скільки може увійти в свідомість [12, с. 255]. Отже, філософія як розуміння духу залежить від нього, оскільки він є ширшим за свідомість. Тому дух виступає абсолютною основою будь-якої реальності. Філософія, звертаючись до осягнення навколишнього світу, прагне виявити цю основу. На думку П.Д. Юркевича, цією основою є ідея. Ідея є зразковою формою реальності, а не самою реальністю, або, іншими словами, це реальність, яку ми мислимо [12, с. 257].

Без визнання ідеї, вважав український філософ, жива і діяльна свідомість людини мала б деформоване уявлення про світ, тому що людський дух змушений був би розлучитися при цьому зі своїми естетичними, моральними і релігійними прагненнями [12, с. 258]. Предмети пізнання нашого розуму – «ідеї» – визначають усю діяльність і творчість суб'єкта. Але «буття ідеї» це не ствердження, що ідея «існує» так, як «існують» матеріальні об'єкти. Ідея не є те ж саме, що всі предмети в світі. «Ідея має буття ідеальне, вона не є щось субстанційне та реальне, а тільки мислиме» [12, с. 258]. Вона – лише прообраз реальності. В ідеї ототожнюється мислення та буття. Сама ідея пізнається як основа, закон і норма явища. Ідея є те, чим предмети повинні бути. Між ідеями та явищами, вважав Юркевич, стоїть творча воля Бога і люди [12, с. 258].

Памфіл Юркевич вважав, що процес пізнання та осягнення ідеї відбувається у трьох формах:

1) *пізнання через уявлення* – це найнижча і найпростіша форма, яка пов'язана з ірраціональним спогляданням. Відповідність мислення і буття у цьому сенсі відзначається крайньою розбіжністю. Уявлення формується відповідно до суб'єктивних асоціацій і тому віддзеркалює швидше не образ речі, що пізнається, а образ людини, яка здійснює акт пізнання.

2) *пізнання через поняття* – це більш високий рівень пізнавальної діяльності, але й на ньому не досягається певної відповідності між мисленням і буттям. Звичайно, у межах цієї форми пізнання звільняється від суб'єктивізму. За допомогою розсудку, який здатний до аналізу і синтезу окремих ознак конкретної речі, стає можливим пізнати сутність її, виявити те, що виокремлює від інших речей і без чого вона не могла б бути самою собою [6, с. 145–146].

Він розділяє поняття та ідею. У понятті зосереджені всі набуті свідомістю знання про речі впродовж всього їх існування. Воно є відображенням об'єктивного змісту речей та їх ества. Коли ж ми в речах намагаємося знайти ідеальне первоначало, розумну необхідність, те, заради чого, або мету їх виникнення, то ми переходимо від поняття до ідеї: тут думка стає над предметом, передусь його виникненню, викликає потребу у його виникненні. У понятті мислення і буття зв'язані з боку відображення, або між ними існує послідовність теоретико-пізнавального характеру, а саме, що тут є первинним. В ідеї мислення і буття ототожнюється. Інакше

кажучи, тут розум стає дійсним, а дійсність розумною. Ідея перебуває за межами логіки, її буття не потребує доказів або інших засобів обґрунтування. В ідеї предмет розуміється в «цілісному образі», в гармонії та повноті буття. Ідея не є силою, що викликає їх народжених. Однак, як ідея, не будучи силою, може опанувати світ? «Потік речей, – пише Юркевич, – підлягає вимогам ідеї в залежності від передозначення творчої волі, яка поставляє цей світ як «влада виконавча», тоді як ідея є «влада законодавча»» [12, с. 259]. Як можна зрозуміти з цієї думки, Юркевич визнає за ідеєю право нормативного начала, що визнає межі можливостей буття речей. Але реальний стан речей, рівень реалізації можливостей, закладених в їх основі, нарешті, форма уречевлювання ідеї залежатиме від творчої волі розуму, його здібностей практичних інтересів та духовно-етичних ідеалів.

Таким чином, між ідеями і їх і набуттям стають люди які також є оберненими формами своєї ідеї. Тому Юркевич вирізняє три сфери буття:

- царство ідей, або вічної правди, де безроздільно панує світло Божої волі та світового розуму;
- ноуменальне царство, або світ створених окремих речей і розумних істот, які вже є інобуттям своїх ідей і навіть можуть прийняти спотворені форми існування;
- феноменальне царство примарного існування, де панує воля людей, яка намагається надбання практики та досвіду поставити вище ідеї, а саму ідею позбавити духовності та ідеалів [12, с. 256].

Ці три світи не рівноцінні: світ ідей є визначальним стосовно двох інших. «Бог творить світ з огляду на ідею як на першообрази ідей», а «предмети досвіду виявляються позбавленими істинного буття» [12, с. 256].

Завершується пізнання на вищій стадії.

3) *пізнання через ідею* – на цьому рівні за сприяння розуму синтезуються досягнення розсудкового пізнання в певний цілісний світогляд, це доповнює одержані знання пізнанням і вірою у вищий світ – вірою у Бога, у безсмертя душі і в призначення людини [6, с. 145-146].

П. Юркевич в основу свого вчення про пізнання істини кладе історико-філософську традицію. Спираючись на це, він виокремлює дві конкуруючі одна з одною позиції.

Перша позиція стверджує, що дух здатний пізнати істину. Цей постулат найяскравіше представлений у філософії Платона, зокрема в його вченні про розум та ідеї.

Друга позиція заперечує таку можливість, стверджуючи, що ми можемо досягнути лише загальнознанні, але не істинні знання. Цю точку зору відстоював І. Кант у своєму вченні про досвід, яке протиставлялося філософії Платона. Памфіл Данилович найбільше критикував І. Канта за те, що його погляди могли призвести до крайнього скептицизму у філософській науці.

Памфіл Юркевич серед цих двох позицій стає на сторону Платона. Адже його «філософською опо-

рою ... був платонізм, а пробним каменем, на якому так тонко відточувалась його думка, була критика Канта» [10, с. 69]. Як відомо, Платон вважав, що всі предмети є лише блідими копіями ідей. Памфіл Юркевич поділяє цю думку Платона. Ідея є тим, чим повинен бути предмет, вона приховує в собі правду. «Правду не можна ані утворити, ані вигадати. Їй належить вічне «є», і мислення особи є лише прагнення до пізнання ідеї» [12, с. 262].

Філософ вважав, що вчення Платона про пізнання складає осягнення ідеї. Адже «ідея» існує вічно, а не виникає подібно уявленню чи поняттю у результаті діяльності суб'єкта [9, с. 32]. Діяльність суб'єкта визначається ідеями. Перед суб'єктом стоїть завдання осягнути, пізнати ідею. На цьому шляху суб'єкт повинен подумки абстрагуватись від усього мінливого, подібно фізику, який мислить рух тіла в ідеальному просторі. «Ця ідеальна точка, до якої прагне суб'єкт є істина, є ідея. Вона існує для загального розуму. Вона висловлює не те, що ми можемо відчувати щодо даної речі, а те, що є в самій речі, або те, чим є сама річ, істинно суще» [12, с. 265].

Отже, продовжуючи Платонову інтерпретацію тлумачення ідеї як об'єктивно-реальної життєдайної сутності речі, закони і норми її розвитку, перевіряючи істинність платонівської метафізики з позицій протицизму, Юркевич здійснює свій філософський вибір на користь ідеалізму платонівського типу.

У філософській спадщині Памфіла Даниловича Юркевича одне з чільних місць посідає філософсько-антропологічна концепція про серце як визначальну основу фізичного та духовного життя людини. Юркевич пропонує досить оригінальний і не «типовий для його епохи погляд на людину як на конкретну індивідуальність, котрий аж ніяк не вписувався ні в матеріалістичні, ні в ідеалістичні антропологічні теорії того часу» [1, с. 160].

Спираючись на Святе Письмо, П. Юркевич розглядає серце «як осередок духовного життя, яке визначає сутність людської особистості. Серце є охоронцем, скарбником і носієм усіх тілесних сил людини. Серце виступає осередком душевного й духовного життя людини. Серце є органом різноманітних душевних хвилювань, почувань, пристрастей. Серце виступає центром морального життя людини, скрижалем, на якому викарбуваний природний моральний закон. Серце є вихідним пунктом всього доброго і злого у словах, думках і вчинках людей» [12, с. 254].

Пафос філософського посылу Юркевич спрямовує проти раціоналістичних спроб звести сутність душі, увесь духовний світ до мислення, так-як у такому випадку знімається проблема людської індивідуальності, а залишається якась абстрактна людина, котра ніде і ніколи не існувала, якість колективне «ми», а не індивідуальне «я» [8].

Ця ідея не була несподіванкою, вона відома ще стародавнім мислителям, які свідомо розмежовували в людини дві її чисто людські функції: функцію мозку як органу свідомості і функцію серця як органу

душі. Про це писали Григорій Сковорода і Пантелеймон Куліш [2, с. 28].

На відміну від своїх ідейних попередників, Юркевич не обмежувався констатацією визнання серця як функції духу.

Віддаючи перевагу серцю перед розумом, Юркевич застерігає, що це не стосується порівняння їх пізнавальних можливостей. «Пізнання серця йде з глибини духовного світу людини у таких мовних формах як передчуття, передвіщування тощо, які дають поштовхи до знань але не можуть бути знанням через свою алегоричну природу» [12, с. 253]. Розум, на відміну від серця, оперує формами мислення, які перетворюють об'єктивно існуючі речі та зв'язки між ними в систему понять і категорій, або в знання [7, с. 54].

Чимало видатних мислителів, вчених, діячів культури стверджували, що нерідко своїми ідеями, які згодом стали змістом їхнього життя, вони зобов'язані своєму серцю, а розум надавав їм логічної ясності, переконливості і закінченості. Особливо це стосується релігії мистецтва поезії та філософії.

У серці прихована таємниця сутності людини, це міст, що зв'язує її з Богом. «Основа релігійної свідомості людського роду, – пише Юркевич, – лежить у серці людини» [12, с. 254]. І далі: «...яке б значення не мала думка про Бога, ... ми повинні визнати, що не до цього Бога звертається людина в своєму релігійному почутті, не перед цим Богом вона впливає скорботу своєї душі, падає на коліна і молиться. Серце людини підноситься у вірі й молитві до такої істоти, яка може слухати його ридання і полегшувати його страждання» [12, с. 254]. У цих словах ми чуємо ідею пантеїстичної думки, про яку говорили у свій час І. Вишенський, Г. Сковорода і П. Куліш, що слово, з яким людина звертається до Бога, повинно йти від серця, а не від розуму, що воно буде почути лише тоді, коли стане благанням, відчайдушним криком про допомогу, останньою надією на спасіння, повним визначенням своїх гріхів і щирим бажанням очищення [7, с. 324].

Юркевич робить висновок, що світ як система явищ життєдайних, повних краси й знаменності, існує й відкривається найперше для глибокого серця, а вже звідси для розуміючого мислення [12, с. 258]. Завдання, що їх вирішує мислення, виникають урешті-решт не з впливів зовнішнього світу, а із слонук і нездоланих вимог серця. З усього цього він робить два принципово важливі висновки для розуміння суті його «філософії серця»:

1) серце може виражати, знаходити й досить своєрідно розуміти такі душевні стани, котрі за своєю ніжністю, духовністю й життєдайністю недоступні абстрактному знанню розуму;

2) поняття й абстрактне знання розуму, оскільки воно стає нашим душевним станом, а не залишається абстрактним образом зовнішніх предметів, відкривається або дає себе відчувати й помічати не в голові, а в серці [12, с. 257–258].

Отже, для Юркевича «серце» не нижча, а, навпаки, вища функція буття людини. Воно не підсві-

доме, а скоріше надсвідоме, до певної міри, на це він особливо звертає увагу, глибше, ніж розум приховує таємницю ясності та відвертості моральних вчинків та інших проявів людськості. Стан серця є весь душевний стан людини, який ніколи не зможе бути розкритий словом.

Памфіл Юркевич робить спробу сформуванню філософську систему («метафізику серця»), на основі синтезу платонізму, кантіанства та «святоотцівської» традиції. В основі цієї системи була філософська антропологія. Так, філософ виходить із установки, яка була характерна для тогочасного духовно-академічного філософствування, що розкриття метафізичних основ буття можливе лише через людську сутність.

Висновки. Таким чином, відновлення пам'яті про таких видатних особистостей, як Памфіл Юркевич, у тому числі у контексті дослідження інтелектуальної історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 190 років якому відзначається у цьому 2024 р., є важливим кроком у збереженні і розвитку української філософської традиції. Київський університет, як осередок філософської освіти, активно працює над тим, щоб повернути в академічний обіг імена, які мали визначальний вплив на формування національної інтелектуальної спадщини українців.

1. Арістова А. П. Юркевич: релігія як духовне завдання людства. *Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст. Зб. Наук. праць.* К.: KM Academia, 1995. С. 159–169.
2. Бичко І. Кордоцентрична філософія в Україні і в Західній Європі. *Український Світ*, ч. 7–12. К.: [б.в.], 2002. С. 28–31.
3. Грабовська І. Національна освіта в контексті сучасності. *Україна – крок у XXI століття (Соціально-політичний аналіз)*. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20
4. Грабовська І. Про університет, філософію та час (до 175-річчя Київського національного університету імені Тараса Шевченка). URL: <http://www.kontrast.org.ua> ...
5. Грабовська І., Грабовський С. До філософських підстав осмислення проблеми суб'єктності України. *Українознавство*. № 3(88), 2023. С. 143–158.
6. Горський В. С. Історія української філософії. К.: Либідь, 2004. 486 с.
7. Кондратюк Л. Етичні пошуки Памфіла Юркевича. *Наукові записки. Сер.: Історія*. Тернопільський держ. пед. ун-т. Тернопіль: [б.в.], 1997. Вип.4. С. 314–323.
8. Кралюк П. Дилема української філософії: «філософія серця» чи «філософія розуму». URL: <https://kulturolog.org.ua/publications/p-article/759-pkraluk1.html/>.
9. Семикрас В. В. Історія української філософії: курс лекцій навчальний посібник [електронне видання] К., 2021. URL:

- http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Kafedry/Ukrainian_philosophy/SemykrasVV2021.pdf
10. Тихолаз А. Г. Християнський платонізм Памфіла Юркевича. *Спадщина Памфіла Юркевича: світовий і вітчизняний контекст*. К.: ВД «KM Academia», 1995. С. 31–53.
 11. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Біблійні наративи у творчості Григорія Сковороди. *Українознавчий альманах*. №31, 2022. С. 53–58.
 12. Юркевич П. Вибране. К.: Абрис, 1993. 416 с.
 13. Grabovska I. Ukrainian Philosophy/Philosophy in Ukraine during the USSR as a Problem of Modern Humanitarian Discourse. *Ukrainoznavchyi almanakh (Ukrainian Studies Almanac)*. # 27. 2020. Pp. 69–77.
 5. Hrabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Do filosofskykh pidstav osmyslennia problemy subiektnosti Ukrainy* [To the philosophical foundations of understanding the problem of subjectivity of Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. № 3(88). Pp. 143–158. (in Ukrainian).
 6. Hors'kyi V.S. (2004). *Istoriya ukrayins'koyi filosofiyi* [History of Ukrainian philosophy]. K.: Lybid'. 486 p. (in Ukrainian).
 7. Kondratyuk L. (1997). *Etychni poshuky Pamfila Yurkevycha* [Ethical searches of Pamfil Yurkevich.]. Ternopil's'kyi derzh. ped. un-t. Naukovi zapysky. Ser.: Istoriya. Ternopil': [b.v.]. Vyp.4. Pp. 314–323. (in Ukrainian).
 8. Kratyuk P. *Dylema ukrayins'koyi filosofiyi: «filosofiya sertsya» chy «filosofiya rozumu»* [The dilemma of Ukrainian philosophy: "philosophy of the heart" or "philosophy of the mind"]. URL: <https://kulturolog.org.ua/publications/-p-article/759-pkraluk1.html/> (in Ukrainian).
 9. Semykras V. (2021). *Istoriya ukrayins'koyi filosofii* [History of the ukrainian philosophy]. *Lecture course-book*. Kyiv. URL: http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Kafedry/Ukrainian_philosophy/SemykrasVV2021.pdf (in Ukrainian).
 10. Tykholaz A.H. (1995). *Khrystyians'kyi platonizm Pamfila Yurkevycha* [Christian Platonism of Pamfil Yurkevich]. *Spadshchyna Pamfila Yurkevycha: svitovyy i vitchyznyanyy kontekst*. K.: VD «KM Academia». Pp. 31–53. (in Ukrainian).
 11. Shamsutdynova-Lebediuk T. (2022). *Bibliini naratyvy u tvorchosti Hryhoriia Skovorody* [Biblical narratives in the works of Grigoriy Skovoroda]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. №31. Pp. 53–58. (in Ukrainian).
 12. Yurkevych P. (1993). *Vybrane* [Selected]. K.: Abrys. 416 p. (in Ukrainian).
 13. Grabovska I. Ukrainian Philosophy/Philosophy in Ukraine during the USSR as a Problem of Modern Humanitarian Discourse. *Ukrainoznavchyi almanakh (Ukrainian Studies Almanac)*. # 27. 2020. Pp. 69–77. (in Ukrainian).

References

1. Aristova A. P. (1995). *Yurkevych: relihiya yak dukhovne zavdannya lyudstva* [Yurkevych: religion as a spiritual task of humanity]. *Spadshchyna Pamfila Yurkevycha: svitovyy i vitchyznyanyy kontekst*. Zb. *Nauk. prats'*. K.: KM Academia. Pp. 159–169. (in Ukrainian).
2. Bychko I. (2002). *Kordotsentrychna filosofiya v Ukrayini i v Zakhidniy Yevropi* [Cordocentric philosophy in Ukraine and Western Europe]. *Ukrayins'kyi Svit*. #7–12. K. : [b.v.]. Pp. 28–31. (in Ukrainian).
3. Hrabovska I. *Natsionalna osvita v konteksti suchasnosti* [National education in the context of modernity]. *Ukraina – krok u KhKhl stolittia (Sotsialno-politychnyi analiz)*. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20 (in Ukrainian).
4. Hrabovska I. *Pro universytet, filosofiiu ta chas (do 175-richchia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka)* [About the university, philosophy and time (for the 175th anniversary of Taras Shevchenko Kyiv National University)]. URL: <http://www.kontrast.org.ua> (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.16>
УДК 327.58(=161.2)(1-87)

Юлія ШАХНО

здобувачка кафедри управління та євроінтеграції
НПУ ім. М.П. Драгоманова,
вчителька історії Криворізької гімназії № 95
Криворізької міської ради

ORCID: 0000-0001-5036-8258
Email: shahnojulija@ukr.net

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА ТА МЕТРОПОЛІЯ: КОЛІЗІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті розглянуто історичну обумовленість трансформаційних процесів у системі взаємовідносин «метрополія-діаспора». Визначено основні детермінанти та механізми її функціонування, які забезпечували виживання українського етносу попри імперську й радянську окупаційну політику, з одного

боку, територіальну дисперсність та інституційну слабкість іммігрантських общин за межами Батьківщини, з іншого. Предметом дослідження є інклюзивні форми співіснування етнофорів в нових геополітичних, соціокультурних та економічних реаліях, які виявляють ступінь їх ентропії та демонструють партикулярний досвід подолання нових екзистенційних викликів.

Стратегічним завданням сьогодення для материкової України є відстояти власну суб'єктність та суверенність в збройній боротьбі проти РФ при збереженні етнонаціональної переваги. Тоді, як перед діаспорою постали потреби: адаптації до зростаючої мобільності населення; сприяти впорядкуванню притоку тимчасово переміщених осіб з метрополії, нівелюючи вплив аналогічних проросійських структур; подолати «вікову» та територіальну роз'єднаність транснаціонального простору; побудови якісно нової стратегії інтеграції в українське суспільство через легалізацію свого статусу тощо. Процес взаємодії діаспори та України не є прикладом продуктивних і конструктивно вибудованих стосунків. Політика дистанціювання та експлуатації діаспори в інтересах метрополії є головною колізією, що перешкоджає вибудовувати потужну національно спрямовану внутрішньо- та зовнішньополітичну стратегію двостороннього лобювання, культурної репродукції, європейської інтеграції тощо. Ігнорування інтересів настільки чисельної діаспори може бути згубним для української державності.

Авторка робить висновки, що породжена війною етнічна дивергенція суттєво інтенсифікувала та оновила двосторонні процеси взаємодії Батьківщини та діаспори. Боротьба проти ворога в середині чи за межами своєї ойкумени значно зблизила, але остаточно не ліквідувала усіх суперечностей між ними. Процес їх усунення можливий лише за умови нашої перемоги, що створить потужний ментально детермінований фідбек для нового діалогу.

Ключові слова: материнський етнорегіон, закордонне українство, співпраця, виклики.

Yuliya SHAKHNO

external PhD candidate of the

Department of Management and European Integration

National Pedagogical Dragomanov University,

history teacher of Kryvyi Rih City Gymnasium no. 95 of Kryvyi Rih City Council

THE MODERN UKRAINIAN DIASPORA AND THE METROPOLIS: COLLISIONS AND PROSPECTS FOR INTERACTION

Abstract. The article examines the historical conditionality of the transformation processes in the system of “metropolis-diaspora” relations. The author identifies the main determinants and mechanisms of its functioning that ensured the survival of the Ukrainian ethnos despite the imperial and Soviet occupation policies, on _ one hand, and the territorial dispersion and institutional weakness of immigrant communities outside the homeland, on the other. The subject of the study is the inclusive forms of coexistence of ethnophores in the new geopolitical, socio-cultural and economic realities, which reveal the degree of their entropy and demonstrate the particular experience of overcoming new existential challenges.

The strategic task of today for mainland Ukraine is to defend its own subjectivity and sovereignty in the armed struggle against Russia while maintaining ethno-national superiority. At the same time, the diaspora faces the need to: adapt to the growing mobility of the population; help to regulate the inflow of temporarily displaced persons from the metropolis, leveling the influence of similar pro-Russian structures; overcome the “age” and territorial disunity of the transnational space; build a qualitatively new strategy of integration into Ukrainian society through the legalization of its status, etc. The process of interaction between the diaspora and Ukraine is not an example of productive and constructive relations. The policy of distancing and exploiting the diaspora in the interests of the metropolis is the main conflict that prevents the development of a powerful nationally oriented domestic and foreign policy strategy for bilateral lobbying, cultural reproduction, European integration, etc. Ignoring the interests of such a large diaspora can be disastrous for Ukrainian statehood.

The author concludes that the ethnic divergence caused by the war has significantly intensified and updated the bilateral processes of interaction between the homeland and the diaspora. Fighting against the enemy inside or outside one's oikoumene has brought them much closer, but has not completely eliminated all contradictions between them. The process of their elimination is possible only if we win, which will create a powerful mentally determined feedback for a new dialogue.

Keywords: mother ethno-region, Ukrainians abroad, cooperation, challenges.

Постановка проблеми

Постановка проблеми. Процес сепарації України від пострадянського простору і російської протекції не можна назвати безболісним та конструктивним з перших етапів державотворення. З одного боку, успадкована бюрократична система, набута ментальність «homo soveticus» та віталізм новоутво-

реної держави, а з іншого – архетипна волелюбність, наявність етноцентричної свідомості серед значної частини суспільства й антиципаційна європейськість, одночасно дезорієнтовували та окреслювали багатовекторність шляхів розвитку. Ситуація зазнає суттєвих змін після задекларованих Майданами та Революцією Гідності намірів остаточного відособлення

минулої радянщини та подолання екстериторіальної належності нашої держави до європейської спільноти, що спровокували збройну агресію РФ у 2014 р. і широкомасштабне вторгнення з 2022 р.

Оцінюючи останні події, канадська антропологиня українського походження Н. Ханенко-Фрізен називає їх «культурним зламом», що є основою перформатування української нації, викликане фрустрацією чинних соціальних, економічних, культурних інститутів та усталених ієрархій. Разом з тим виникають нові, інколи неінтегровані в наявну систему паралельні конструкції нового соціуму [16]. Для українського народу це не нова практика. Багатовікову історію бездержав'я, світові трансформаційні процеси соціально-економічної, політичної та культурної еволюції ми переживали через імперські призми, адаптуючи до власного архетипічного модусу, що дозволяло вибудовувати власні стратегії виживання. Ця емпірика була екстрапольована мігрантами для організації життя в розсіянні та репродукції інституційних структур діаспор за умов функціонування в більш демократичних системах. Така симетрія майже століття забезпечувала життєздатність обох ланок єдиної дисипативної системи, а зростаюча роль глобалізації та віртуалізації сучасності візуалізує глокалізовану автентичність форм побутування, компенсує територіальну та темпоральну віддаленість, поглиблює інтеграцію, демонструє новий транснаціональний вимір її функціонування, доєднуючи українство до світової спільноти.

Аналіз наукових публікацій. Теоретичну основу дослідження становлять роботи закордонних антропологів та соціологів Д. Уррі [14], Д. Дамінеску [18], А. Доля [19], С. Гантінгтона [17] тощо. Висловлені ними засади трансформації суспільних відносин в рамках висхідної ролі міграційних процесів, дозволяють проаналізувати перспективність адаптації даних стратегій розвитку щодо українського етносу, як в межах країни-донора, так і в країнах-реципієнтах. Розгляд індивідуалізованих практик взаємодії між метрополією та діаспорою, що емпірично детерміновані, є основою практичної частини вивчення окресленої проблеми [1–4], [7–13], [15] тощо. Активна комунікація усіх учасників діалогу покликана ліквідувати наявні непорозуміння, для досягнення національного консенсусу.

Мета. Метою розвідки є вивчення основних суперечностей взаємодії між українською діаспорою та метрополією, що виникли під час розгортання широкомасштабного наступу РФ та перспективи їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Традиційні форми побутування етнічних спільнот посередництвом глобальної мережі інтернет отримують принципово нові, конкурентоспроможні способи збереження, трансляції національного спадку через: 1) створення глобальної публічної сцени, на якій конкурують і відстоюють себе практично всі нації; 2) поява вузьколокалізованих асоціацій, які прагнуть врятувати «власну історію» і особливо «образи та спогади про колишні форми проживання»; 3) діаспори демон-

струють важливість підтримки та презентації національного минулого, його самотності [14, с. 217–219]. З огляду на українські реалії, це є важливою віхою самопрезентації, самоідентифікації, а подекуди й власної суб'єктивації, що реалізується колаборацією метрополії з дочірніми діаспорними формуваннями та в союзі з іншими державами.

Проблема колаборації в українському суспільстві є дихотомічною і виступає маркером «свій-чужий». Усталене сприйняття «колаборанта-зрадника» як негативного персонажа історичного процесу не втрачає актуальності в умовах сучасного воєнного конфлікту. У цьому випадку, як і в роки II Світової війни, розуміли, що «колабораціоністи» – певні групи населення, або окремі особи, що співпрацювали з німецькою владою в окупованих гітлерівською Німеччиною країнах у 1939–45 рр. Наведене трактування акцентує на екстраверсії відносин між різними етнічними групами, тоді як предметом нашого дослідження є інтровертивні зв'язки в межах монокультурного середовища. Таким чином, рефлексія метропольно-діаспорних відносин носить більш нейтральний характер, ідентичний дослідному перекладу (з англ. collaboration – «співпраця»), сумісна праця спрямована на «досягнення спільної мети», що в мирний час вживалось як результативна діяльність митців, фірм, інновацій тощо [5].

Співпраця України та діаспори закономірно транслюється через призму міграційних хвиль, історичних реалій, які детермінували сенсобуттєві засади існування українського етносу у XX – поч. XXI ст., реалізуючи поступальний рух зі здобуття суверенітету і його збереження. Більш активну, діяльнісну позицію в цьому симбіозі демонструвала закордонна частка українства, поповнюючись політичною, технічною, інтелектуальною, культурною інтелігенцією, що втікала від соціальних, військових потрясінь чи переслідувань. Зі здобуттям Україною незалежності цей процес мав набути двостороннього зв'язку, або ж змінити векторність – з центру до периферії. Однак, на жаль, цього так і не вдалось зробити, що спровокувало значні непорозуміння, які тимчасово знівельували війна.

Цей екзистенційний виклик мобілізував усі наявні сили для виживання населення всередині та поза межами країни. Проте його прояви були різними для метрополії і діаспори.

Так, для материкової України ключовими стали втрати генофонду, через активні бойові дії та регулярні обстріли мирної інфраструктури росіянами, чи зниження чисельності населення шляхом механічного переміщення, адже «за даними статистики УВКБ ООН на лютий 2024 року біженців з України офіційно зафіксовано у всьому світі близько 6,5 мільйонів осіб» [8]. Додатковою загрозою для демографічної ситуації є інтеграція або асиміляція переміщених осіб, які опинилися в Європі і не потребують додаткових зусиль, окрім особистісних для того, щоб бути частиною нової спільноти. Цей процес по-

долано механічно набагато швидше, ніж це б реалізовувалось в мирний час.

Ще однією проблемою для російськомовного й слабо ідентифікованого населення є потрапляння під вплив латентних російських організацій, які нейтралізують їх як носів української ідеї, забезпечуючи конформний пристосовницький спосіб життя. «Учасниками дослідження у Франції та Італії наводилися факти, коли першими зустрічали тимчасових переселенців з України саме представники російської діаспори, і надалі втягували їх у свою культурну орбіту (у формі розмовних клубів, різного роду гуртків та клубів за інтересами тощо). У російськомовних шукачів притулку зі Сходу та Півдня України (які становлять більшу частину переселенців) така культурна експансія часто не викликає жодного спротиву» [13, с. 74].

Президент України наголошує на важливості репатріації всіх переміщених осіб після Перемоги. Але втім це породжує дилему: «Кого і як повертати в Україну?». Її вирішення повинно знаходитись у площині мінімальних ризиків для нашої державності. Український активіст, співголова Об'єднання українців росії, аналізуючи світоглядні вподобання населення ОРДЛО, роздумує: «... чи варто "ментально повернути" тих, хто ментально не є і не хоче бути українцем, громадянином України? Йдеться не про етнічність, а про ментальність...». Шляхом власного аналізу в ході монологу він доходить висновку: «щодо повернення в Україну нібито заблудлих овець не варто мати ілюзій» [10]. Звичайно, що реєвакація найпростіший спосіб покращити природний приріст населення, але чи стане це панацеєю в довгостроковій перспективі? Сумнівно. Питання повернення повинно бути усвідомленим та виваженим, а не символічним поновленням функціонування «троянського коня», і це стосується не тільки вихідців зі сходу України.

Амбівалентність діаспорального буття, опора на власні сили, роз'єднаність чи неінтегрованість мігрантів до національних товариств, значно ускладнювало співіснування та інституалізацію представницьких органів в країнах реципієнтах. Але якісно нові зрушення в даному напрямку були здійснені в останньому десятилітті: діаспора пододала внутрішню зацикленість чи одновекторність інформаційного поля, зробивши ставку на висвітлення контексту європейських візій спільних подій, що значно розширило кругозір в підходах до їх трактувань; напрацювала механізми самопрезентації для метрополії та країни-донора, виходячи за межі продукування «зручного» внутрішнього контенту; визначила пріоритетним – фіксацію хронік взаємовідносин в системі чинної етнічно обумовленої мережі, яка фіксує функціональність, а значить – їх життєздатність тощо.

Що стосується діаспори, вона сприйняла виклики гідно, виголосивши суспільствам-реципієнтам, що Україна є, це не частина росії, наше існування знаходиться під загрозою, а тому потреба допомоги – нагальна. Як і в радянські часи, діаспора: висвітлює

злочини росіян на українських землях; фіксує порушення демократичних прав і свобод; виявляє нігілізм агресора до світової системи міжнародних конвенцій, що межує з середньовічним, варварським насильством; викриває експансіоністські плани ворога на майбутнє, яке є загрозою для титульних суспільств; послуговуючись наративними конструктами, що більш зрозумілі в країні проживання.

Аналізуючи процеси зростання мобільності населення, британський соціолог Д. Уррі, наголошує на втраті територією своєї «ключової ролі в питанні національного самовизначення» [14, с. 119]. Натомість він вважає, що «найбільш успішними виявляються ті віртуальні середовища, які зможуть краще відобразити довіртуальні форми існування, особливо там, де глибоким є відчуття локальної спільності» [14, с. 109]. Становлення інформаційного суспільства, через глобальні комунікативні технології, забезпечило нівеляцію усталених кордонів, мобілізацію спільнот в досягненні поставленої мети посередництвом «цифрових діаспор». Вони перетворюються на основних акторів міжнародної політики, залучаючи мігрантів периферії (маргіналів) та новоприбулих у дану систему взаємодії. Для протиставлення нейтральних – ізольованих мігрантів французька соціологиня Д. Дімінієску вводить поняття «підключеного мігранта» («connected migrant») як суб'єкта міжнаціональних відносин. «Мобільність і зв'язок... діють як вектор, який забезпечує безперервність життя мігрантів і у відносинах, які вони мають зі своїм оточенням вдома, у країні перебування, або між ними» [18, с. 568]. На думку англійської дослідниці А. Доля це «впливає на саморепрезентацію діаспори та породжує проблеми, пов'язані зі стратегіями видимості» [19]. Саме «видимість» забезпечує українському народу результативність у використанні «м'якої сили» в демократичних суспільствах з метою активізації боротьби проти агресора.

Окрім зовнішньої загрози, породженої зокрема і байдужістю метрополії, для українських діаспор характерне «вікове» протистояння серед спільноти, або ж їх анклавізація в межах одного іноетнічного організму. Такий стан речей детермінований, по перше, темпорально, що являє собою класичне протистояння поколінь з претензією на первинність / першість, осілість / рухливість, автентичність / ідентичність, важливість / вагомість тощо. Проблема розрізненості знаходимо на шпальтах онлайн порталу «Хата скраю» де описується проблема «недооб'єднання українців Німеччини», що постала через упередження керівництва Світового Конгресу Українців. Мігранти іменують себе «не представленими» адже «вони до сих пір не мали шансу обрати форму представлення себе для світу як громада» [9]. Окрім класичного бюрократизму, на даний процес може впливати безліч індивідуальних факторів територіального, аксіологічного, релігійного характеру тощо.

По друге, історично обумовлені розбіжності між «старою» і «новою» діаспорою базуються в площині

щині продукування та збереження ідентичності: перша її уречевлює (консервативна) через пропам'ятні практики, традиційну систему репродукції – більш знайому та зрозумілу їй, а друга – дитина глобалізованого середовища, вона більш мобільна, детериторіалізована, делокалізована, має домінуючі риси сучасної матриці українців. Ці невідповідності можна екстраполювати на прикладі описаного процесу взаємодії мігранта з державною та соціальною структурами приймаючого соціуму в оповідці Л. Бараца: «Це такий великий парадокс, коли однією рукою тобі кажуть – приїжджай, ти бажаний, ти класний, ми допоможемо тобі реалізуватись, знайдемо мовні курси, дамо грошей. А з іншого боку – чого тобі не сиділось, ти звідки? ... Це відчуття другосортності, коли тобі щоразу підкреслюють, що в принципі – тебе сюди ніхто не кликав. Хто ти, що ти, нащо ти?» [4]. Такі ситуації не поодинокі у відносинах між різними хвилями мігрантів, адже кожна нова посилує наявну конкуренцію. Знекровлення старих діаспор та етнічно-національна неукоріненість молоді – серйозний виклик для збереження континуальності іммігрантських спільнот.

Третьою детермінантою є психологічна. «Центральним для розуміння досвіду міграції є сенс втрат і травм, які переживають усі переміщені особи: біженці, мігранти, експатріанти...» [19]. Таким чином відчуття «втрати», «нестачі» продукує потребу в компенсаторних практиках для відновлення повноти буття. Втеча від війни – подорожування з примусу, що вже є насиллям над людиною. Тому легше проживають його ті, хто бере на себе відповідальність за інших (дітей, батьків тощо), вбачаючи в цьому рятівний сенс переміщення. За відсутності даної опції втрата повноти буття ніби відділяє «душу від тіла», що символізує соціальну смерть мігранта. Її подолання можливе через ефективну внутрішню та зовнішню комунікацію, примусову включеність, можливо номінальну на початку, а згодом – фактичну, що дозволить досягти необхідної резильєнтності.

Найпростішою практикою в цьому випадку є пошук ідентичного гомогенного організму. Але інтеграція нуворитів до діаспори або в реципієнтну групу, за подоланням фізичних кордонів спільнот приносить «руйнування психологічних кордонів та ідентичності приймаючої групи». Узагальнюючи авторка зазначає, що «психологія діаспори та емоції міграції є такими ж важливими, як і офіційна статистика, яка описує діаспору та групи мігрантів» [19]. Екзистенційна картина переміщеної особи впливає на вибір стратегії поведінки в межах макро-, мікрогруп. Відсутність посттравматичних синдромів, екстравертність актора забезпечує піклування про потреби вищого ґатунку, зокрема укорінення. Тоді як негативний психологічний досвід може поглиблювати кризові стани, накладені на рутинні проблеми, що призведе до подальшої ізоляції та маргіналізації особи.

Емоційний фон є потужним джерелом у реалізації ще одного елементу гібридної війни – інформаційного протистояння, адже в демократичних суспільствах саме воно є вагомим важелем впливу гро-

мадськості на владу. Зростання показників невдоволення політикою керівної партії може відкоректувати вектори політики на користь агресора, на що і розраховані їх дії в різних соціальних мережах, телебаченні, світових організаціях. Практичні дослідження інформаційного поля в країнах, що надають притулок тимчасово переміщеним українцям, дають змогу говорити про нагальне завдання: «посилення інформаційного фронту в Європі... Підвищений інтерес до України варто використати для ширшої просвітницької роботи та інформаційної «деокупації» Європи від російської пропаганди» [6]. Адже її засилля (особливо в Італії та лояльній Австрії) може підривати ідею спільної боротьби проти тоталітарних держав.

Українська діаспора на момент власного становлення фактично була бездомною, тому доклала титанічних зусиль для відновлення нашої державності, розглядаючи її як потужний важіль свого існування. Але, як показує практика реалізації тридцятирічної діаспоральної політики, метрополія не усвідомлює масштаби невикористаного потенціалу діаспор. Споживацька модель взаємовідносин в рамках парадигми «допомогу приймаємо, а поради собі залиште», юридична відсутність у правовому полі українського законодавства, популістські програми розвитку діаспоральних студій та вербальна підтримка всього світового українства зводять нанівець можливі потенції даної співпраці.

Нерішучість і фрагментарність державної політики стосовно закордонного українства, ігнорування світового досвіду в цій царині призвело до остаточної втрати української східної діаспори, для порятунку якої «не було у країні політичної волі заступитися за тих, хто потребував нашого голосу», – наголошує директорка МІОКу пані І. Ключковська [4]. Українська діаспора більше інтегрована та юридично легалізована реципієнтними суспільствами, ніж на Батьківщині. За аналітичними даними незалежного дослідницького центру Cedos, що вивчав виклики та потреби мігрантських общин в ряді європейських держав, було виявлено: 1) більш глибоку залученість іммігрантів у дорадчих органах як місцевої влади, так і загальнодержавного рівня, що дозволяють їм лобювати власні інтереси, тоді як в Україні обговорюються питання культурної самотності лише центральними владними структурами; 2) розробка локальної стратегії інтеграції іммігрантів вирішується шляхом децентралізації, одразу на місцях чи регіонально, тоді як в Україні закордонні українці взагалі не представлені в місцевих органах влади (хоча проведені адміністративні реформи зі створення ОТГ, уможливили б таку колаборацію, а не залишали їм роль ментора); 3) залучення коштів на потреби мігрантів посередництвом певних грантів, чи статей бюджету, виділених суто під такі проблеми, безкоштовні юридичні консультації дозволяють запобігати проявам дискримінації, тоді як українська сторона нараховувала допомогу за залишковим принципом [15]. Звичайно, війна внесла свої корективи. Поява статусу ВПО змусила владні структури вибудувати систему фінансової, юридичної підтримки цих осіб в

більш безпечних місцях нашої держави та поза її межами. Можливо, вироблена практика буде покладена в основу нової стратегії співпраці з закордонними українцями.

Подальшої легалізації свого статусу з фактичною інтеграцією діаспорян до материнського етносу можна було досягти через інститут подвійного громадянства для цієї групи населення. Перший крок у її вирішенні було зроблено законопроектом 2590 «Про множинне громадянство», але це викликало хвилю обурення з боку закордонних українців, що так і залишалися поза межами юрисдикції інституту українського громадянства. Дана проблема яскраво висвітлена Фондацією Global Ukraine. На сторінці організації досить розлого та послідовно описано предмет суперечки, надано оцінку змісту законопроекту, виявлено його недоліки, запропоновано європейську практику з розв'язання подібних питань, що так і залишається невирішеним, як і більшість проблем, пов'язаних з налагодженням продуктивного взаємозв'язку метрополії та діаспори [6].

Окрім того закордонні українці виступили з офіційним «Зверненням Координаційної Ради українських мігрантів, щодо змін деяких законів України з питань громадянства без консультацій з представниками організацій українських мігрантів» до відповідача. У ньому наголошується, що закон 2590 «передбачає обмеження права працювати в органах державної влади та місцевого самоврядування, або права займатися політичною діяльністю на місцевому чи на національному рівні для українських громадян біпатридів, та вимагає від представників української діаспори, які прагнуть повноцінного статусу в Україні, відмовитися від їх іншого громадянства», що є перешкодою у використанні додаткових переваг у реалізації проголошеної державою програми співпраці з закордонними українцями «для формування позитивного іміджу України у світі, просування економічних інтересів нашої держави, утворення груп, що сприяють реалізації інтересів нашої держави за кордоном, популяризації української мови та культури, забезпечення всебічної практичної підтримки органами влади країн проживання закордонних українців подальшої інтеграції України до європейської спільноти тощо» [1]. Як підкреслює С. Гантінгтон, «громадянство не надається конкретній людині урядом тієї чи іншої країни, а є невід'ємною характеристикою особистості незалежно від її місця проживання», особливо якщо твій внесок у його упередження неспівмірний з інстанцією, що позбавляє тебе легалізації [17, с. 322]. На цей момент проект закону не прийнятий, відповіді на зауваження не надано.

На нашу думку, головна проблема криється в бажанні діаспори ліквідувати «олігархічну політичну систему», що чинить опір новому і перешкоджає «демократичній розбудові України», а це підриває потужність проросійського лобі та створює умови для реальної інтеграції в ЄС [6]. Діаспора могла б стати «агентами змін». Якщо в часи Русі запрошували варягів, за президентства В. Ющенка – грузинів, то зараз час дійти до проголошеної Кобзарем муд-

рості «якби ви вчилися так, як треба, то й мудрості би була своя!», з огляду на те, що є безліч діаспорян, що досягли світового визнання, мають необхідний фах і хист до цього. Діаспора може стати модератором, ментором який освоїв переваги західноєвропейського суспільства, ознайомлений з ним і хоче його транслювати, поширювати через зрозумілу для більшості знакову систему, враховуючи ментальні особливості.

Висновки і пропозиції. Отже, діаспоральний спосіб буття передбачає екстериторіальну автохтонність носіїв етнічності, яка інституалізується шляхом самоідентифікації, виявлення емпатійного ставлення до країни виходу, демонстрації належності до цієї спільноти. Українська діаспора власним прикладом довела функціональність цього судження і в найскрутніші часи української без/державності підставляла плече допомоги материнському етносу, тому вимагає «взаємності»: взаємо-допомоги, взаємо-визнання, взаємо-підтримки, взаємо-дії. Та перспектив на покращення стосунків не окреслено: тяжка подальша відбудова, від'ємний природній приріст населення, криза економічної та політичної системи визначає особисту зацікненість на своїх проблемах. Відсутність планої і конструктивної критики власних дій загрожує збереженням тенденції до ігнорування національно-культурних, юридичних, економічних потреб діаспорян, а також втрати потенційних репатріантів, які схилитимуться до асиміляції чи можливо будуть завербовані ворогом.

Таким чином, широкомасштабне вторгнення рф 2022 р. стало тією «граничною ситуацією», подолання якої потребує мобілізації сил всіх українців, незалежно від географії їх проживання. Діаспора робить вагомий внесок в організацію опору ворогу, демонструючи свою належність до хороброї нації, а отже назриваюча потреба трансформації усіх елементів українського суспільства перетворюється на даність і потребує реальних дій з боку держави.

1. Звернення Координаційної ради українських мігрантів щодо змін до деяких законів України з питань громадянства без консультацій з представниками організацій українських мігрантів. URL: <https://drive.google.com/file/d/1rYLWczk7P7fFfnGQwTja0m1htyVw66mJ/view>
2. Зеленський запевнив діаспору, боронитиме Україну – президент УККА (24 вересня 2019 р.). URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2786142-zelenskij-u-ssa-zapevнив-diasporu-so-boronitime-ukrainu-prezident-ukka.html>
3. Кириленко О. Чому українці виїжджають з країни та чому повертаються? Пояснення демографа та особистий досвід (29 листопада 2020 р.). URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/29/7275158/>
4. Ключковська І. Глобальний український світ: фантазія чи реальність (16 травня 2024 р.). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PuXrLc45vIk>
5. Колаборація. URL: <https://termin.in.ua/kolaboratsiia/>

6. Наукова діяльність Фондації Global Ukraine. URL: <https://global-ukraine.gbhs.fr/uk-ua/uk/nauka-global-ukraine>
7. Подоляк К. Мирослав Скірка: «Війна Росії проти України ще більше об'єднала українців діаспори та біженців...» (16 травня 2022 р.). URL: <https://ua.krymr.com/a/polsha-ukrainska-diaspora-bizhentsi-myroslav-skirka/31852530.html>
8. Рахманов О.А. Життя українських мігрантів у Європі: спостереження соціолога. URL: https://isnasu.org.ua/popsci/006_Rahmanov_-_Zhittia_migrantiv.php
9. Самборська О. Діаспора демократична (6 травня 2011 р.). URL: <http://surl.li/tlnpqf>
10. Семененко В. Кого і як повертати в Україну? (25 листопада 2019 р.). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/11/25/7232941/>
11. Семененко В. Як Культурний центр України в Москві перетворили на осередок колаборантства й корупції (16 квітня 2019 р.). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/04/16/7212367/>
12. Ткачук А. Українська діаспора та війна: боротьба має тривати (28 травня 2022 р.). URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/28/7348901/>
13. Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення. URL: <http://surl.li/xhdvcl>
14. Урри Дж. Социология за пределами обществ: виды мобильности для XXI столетия / пер. с англ. Д. Кралечкина. Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 336 с.
15. Філіпчук Л. Мігрантські спільноти і органи влади: досвід України і Польщі (17 лютого 2021 р.). <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/02/17/7283766/>
16. [Ханенко-Фрізен Н.]. Війна змінила науку та суспільство в Україні – директорка Канадського інституту українських студій. URL: https://youtu.be/CaMJkgJNZKc?si=n54Mn3MEt6wtV_WY_
17. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; пер. с англ. А Башкирова. М. АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. 635 с.
18. Diminescu Dana. The connected migrant: an epistemological manifesto. *Social Science Information* SAGE. 2008. URL: <http://ssi.sagepub.com/content/47/4/565/>
19. Dolea A. Diaspora Diplomacy, Emotions, and Disruption A Conceptual and Analytical Framework (2023). URL: https://www.researchgate.net/publication/382947324_Diaspora_Diplomacy_Emotions_and_Disruption_A_Conceptual_and_Analytical_Framework_Perspectives
1. *Zvernennia Koordynatsijnoi rady ukrains'kykh mihrantiv, schodo zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy z pytan' hromadianstva bez konsultatsij z predstavnykamy orhanizatsij ukrains'kykh mihrantiv* [Appeal of the Coordinating Council of Ukrainian Migrants regarding changes to some laws of Ukraine on citizenship issues without consultation with representatives of Ukrainian migrant organizations]. URL: <https://drive.google.com/file/d/1rYLWczk7P7FfnGQwTja0m1htyVw66mJ/view> (in Ukrainian).
2. *Zelens'kyj zapevnyv diasporu, boronytyme Ukrainu – prezident UKKA (2019)* [Zelensky assured the diaspora that he will protect Ukraine - the president of the UCCA (September 24, 2019)]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2786142-zelenskij-u-ssa-zapevnyv-diasporu-so-boronitime-ukrainu-prezident-ukka.html> (in Ukrainian).
3. Kyrylenko O. (2020). *Chomu ukrainsi vyizhdzhaiut' z krainy ta chomu povertaiut'sia? Poiasnennia demohrafa ta osobystyj dosvid* [Why do Ukrainians leave the country and why do they return? Demographer's Explanation and Personal Experience (November 29, 2020)]. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/11/29/7275158/> (in Ukrainian).
4. Kliuchkovs'ka I. (2024). *Hlobal'nyj ukrains'kyj svit: fantaziia chy real'nist'* [Global Ukrainian world: fantasy or reality (May 16, 2024)]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PuxRlc45vIk> (in Ukrainian).
5. *Kolaboratsiia* [Collaboration]. URL: <https://termin.in.ua/kolaboratsiia/> (in Ukrainian).
6. *Naukova diial'nist' Fundatsii Global Ukraine* [Scientific activities of the Global Ukraine Foundation]. URL: <https://global-ukraine.gbhs.fr/uk-ua/uk/nauka-global-ukraine> (in Ukrainian).
7. Podoliak K. (2022). *Myroslav Skirka: «Vijna Rosii proty Ukrainy sche bil'she ob'iednala ukrainsiv diaspori ta bizhentsiv...»* [Podolyak K. Myroslav Skirka: "Russia's war against Ukraine has united Ukrainians in the diaspora and refugees even more..." (May 16, 2022)]. URL: <https://ua.krymr.com/a/polsha-ukrainska-diaspora-bizhentsi-myroslav-skirka/31852530.html> (in Ukrainian).
8. Rakhmanov O.A. *Zhyttia ukrains'kykh mihrantiv u Yevropi: sposterezhennia sotsiolooha* [The life of Ukrainian migrants in Europe: observations of a sociologist]. URL: https://isnasu.org.ua/popsci/006_Rahmanov_-_Zhittia_migrantiv.php (in Ukrainian).
9. Sambors'ka O. (2011). *Diaspora demokratychna* [Diaspora is democratic (May 6, 2011)]. URL: <http://surl.li/tlnpqf> (in Ukrainian).
10. Semenenko V. (2019). *Koho i iak povertaty v Ukrainu?* [Who and how to return to Ukraine? (November 25, 2019)]. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/11/25/7232941/> (in Ukrainian).

References

11. Semenenko V. *Yak Kul'turnyj tsentr Ukrainy v Moskvi peretvoryly na oseredok kolaborantstva j koruptsii (16 kvitnia 2019 r.)* [How the Cultural Center of Ukraine in Moscow was turned into a center of collaboration and corruption (April 16, 2019)]. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/04/16/7212367/> (in Ukrainian).
12. Tkachuk A. (2022). *Ukrains'ka diaspora ta vijna: borot'ba maie tryvaty* [Ukrainian diaspora and war: the struggle must continue (May 28, 2022)]. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/05/28/7348901/> (in Ukrainian).
13. *Ukrains'ka diaspora ta tymchasovo peremischeni osoby za kordonom pislia povnomasshtabnoho vtorhennia* [Ukrainian diaspora and temporarily displaced persons abroad after a full-scale invasion]. URL: <http://surl.li/xhdvcl> (in Ukrainian).
14. Urri Dzh. (2012). *Sociologiya za predelami obshhestv: vidy mobil'nosti dlya XXI stoletiya* [Sociology outside societies: types of mobility for the XXI century] / per. s angl. D. Kralechkina. Nac. issled. un-t «Vysshaya shkola e'konomiki». M.: Izd. dom Vysshej shkoly e'konomiki. 336 p. (in Russian).
15. Filipchuk L. (2021). *Mihrants'ki spil'noty i orhany vlady: dosvid Ukrainy i Pol'schi* [Migrant communities and authorities: the experience of Ukraine and Poland (February 17, 2021)]. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/02/17/7283766/> (in Ukrainian).
16. [Khanenko-Frizen N.]. *Vijna zminylo nauku ta suspil'stvo v Ukraini – dyrektorka Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studij* [The war changed science and society in Ukraine – director of the Canadian Institute of Ukrainian Studies]. URL: https://youtu.be/CaMJkgJNZKc?si=n54Mn3MEt6wtVWY_ (in Ukrainian).
17. Xantington S. *Kto my? Vyzovy amerikanskoj nacional'noj identichnosti* [Who are we? Challenges of American national identity] / S. Xantigton; per. s angl. A Bashkirova. - M. AST: AST MOSKVA, 2008. - 635 s. (in Russian).
18. Diminescu Dana. (2008). The connected migrant: an epistemological manifesto. *Social Science Information* SAGE. URL: <http://ssi.sagepub.com/content/47/4/565/>
19. Dolea A. (2023). *Diaspora Diplomacy, Emotions, and Disruption A Conceptual and Analytical Framework*. URL: https://www.researchgate.net/publication/382947324_Diaspora_Diplomacy_Emotions_and_Disruption_A_Conceptual_and_Analytical_Framework_Perspectives

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.17>
УДК 3.21(477)

Ірина ГРАБОВСЬКА

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософії і геополітики НДІУ КНУТШ,
Україна, м. Київ;
провідний науковий співробітник
Музею книги і друкарства України, м. Київ

Orcid: 0000-0002-7416-9541

Email: grabovskai@ukr.net

УКРАЇНА ПРОТИ МОСКВИ: СТАЛІСТЬ ІСТОРІЇ

(Рецензія на книгу Олександра Шульгина «Україна проти Москви. 1917 рік». Київ, 2023)

Анотація. У книзі розглядається становище України у період національно-визвольних змагань початку ХХ століття, особливо боротьба українців проти московії у 1917-1918 рр. Події 1917-1918 рр. у Києві та Петрограді описані О. Шульгиним зі скрупульозністю історика та емоційністю справжнього патріота України. Книга побачила світ у 1935 р. у Парижі. Видана французькою мовою. Автентична назва – «L'Ukraine contre Moscou (1917)». Українською мовою робота О. Шульгина була перекладена вперше вже у наш час Оленою Леонтович і видана у 2023 р. в Києві. Олександр Шульгин (1889–1960) був першим в історії Української Народної Республіки (УНР) Міністром закордонних справ, одним із достойників України як талановитий публіцист, політик, історик, громадський і державний діяч. Робота Олександра Шульгина «Україна проти Москви. 1917 рік» є актуальною для воюючої української спільноти. І не лише тому, що у ній представлено унікальний досвід активного і мислячого учасника подій. Сьогодні ця книжка «працює» як приклад адвокації України у світі, такої нагальної проблеми і тепер, як і у ті далекі роки першої чверті ХХ ст., у тридцяті, сорокові, зрештою, усі роки ХХ століття. Потреба бути почутими світом для України та українців, на жаль, залишається надзвичайно гострою і сьогодні.

Ключові слова: спогади Олександра Шульгина, авторська розвідка, національно-визвольні змагання українців, ХХ століття.

Iryna GRABOVSKA

PhD, Senior researcher
department of philosophy and geopolitics
of KNUTSH Scientific Research Institute,
Ukraine, Kyiv;
a visionary researcher
Museum of Books and Printing of Ukraine, Kyiv

UKRAINE AGAINST MOSCOW: THE CONSTANTNESS OF HISTORY

(The review of Oleksandr Shulgyn's book "Ukraine against Moscow. 1917". Kyiv, 2023)

Abstract. The book examines the situation of Ukraine during the national liberation struggles of the beginning of the 20th century, especially the struggle of Ukrainians against Moscow in 1917-1918. The events of 1917-1918 in Kyiv and Petrograd are described by O. Shulgyn with the scrupulousness of a historian and the emotionality of a true patriot of Ukraine. The book was published in 1935 in Paris. It published in French. The authentic title is "Ukraine contre Moscou (1917)". O. Shulgyn's work was translated into Ukrainian for the first time already in our time by Olena Leontovych and published in 2023 in Kyiv. Oleksandr Shulgyn (1889–1960) was the first Minister of Foreign Affairs in the history of the Ukrainian People's Republic (UNR), one of the dignitaries of Ukraine as a talented publicist, politician, historian, public and statesman. Oleksandr Shulgyn's work "Ukraine against Moscow. 1917" is relevant for the warring Ukrainian community. And not only because it presents the unique experience of an active and thinking event

participant. Today, this book “works” as an example of Ukraine’s advocacy in the world, such an urgent problem now, as well as in those distant years of the first quarter of the 20th century, in the thirties, forties, and ultimately all the years of the 20th century. The need to be heard by the world for Ukraine and Ukrainians, unfortunately, remains extremely acute even today.

Keywords: memoirs of Oleksandr Shulgin, author's intelligence, national liberation competitions of Ukrainians, 20th century

Майже кожна людина з вищою освітою знає афористичний вираз «Історія повторюється двічі: спочатку у вигляді трагедії, потім – фарсу». Як відомо, слова належать філософові Г. Гегелю, але стали широко вживаними завдяки Карлу Марксу. Цей афоризм отримав довге життя не лише завдяки власній гостроті, але і значною мірою через співзвучність дійсності, реаліям історії. Йдеться про те, що певна історична подія проходить своє коло існування від трагедії до занепаду, фарсу, на чому й завершується, надаючи або не надаючи поштовх чомусь новому.

Проте, й тут не без винятків. Можливо, найяскравішим винятком із правила є оте утворення, яке «умом не понять», «аршином обцім не ізмерить». Так, це росія, історія постійного відтворення минулого як актуального сьогодення якої може слугувати класичним філософським прикладом «дурної нескінченності» [1].

Знаний український політичний діяч О. Шульгин писав так про північного сусіда України, осмислюючи поразку останньої у національно-визвольних змаганнях початку ХХ століття: «...росія завжди велика, щоби бути такою країною, як інші. Велична, містична, ірраціональна, вона завжди хвора. І її хвороби – то царизм, то більшовизм – наскільки небезпечні, настільки ж огидні для сусідів, а для тих, хто змушений жити під її пануванням й поготів. Щоб перемогти бацилу комунізму, у держав могутніх, потужних, організованих, стабільних навряд чи вистачить сил та ресурсів. Що й казати про боротьбу молодого, недосвідченого, тендітного організму, який ще не мав часу поставити між собою та червоною Московією не те що непрохідну стіну, а навіть політичний кордон...» [9, с.139].

На прикладі росії історія демонструє свою сталість. Можливо, саме тому багато що з творів мислителів минулого, присвячених російській історії, звучать сьогодні надто актуально. Серед таких – розвідка Олександра Шульгина «Україна проти Москви. 1917 рік» [9]. Книга побачила світ у далекому 1935 р. у Парижі. Видана була французькою мовою. Автентична назва – «L'Ukraine contre Moscou (1917)». Повністю назва видання, за яким зроблено сучасний переклад українською мовою, звучить так: *Choulguine Alexandre. L'Ukraine contre Moscou (1917). Paris: Librairie Felix Alcan, 1935.*

Українською мовою робота О. Шульгина була перекладена вперше вже у наш час його племінницею, непересічною особистістю Оленою Леонтович і видана у 2023 р. в Києві. У передмові до видання перекладачка розповідає про те, чому саме зараз у неї виникла потреба звернутись до цього твору О. Шульгина. Олена Леонтович пише: «А сталося так: у перші дні після 24 лютого 2022 року раптом я поба-

чила внутрішнім взором ніби на екрані слова Україна проти Москви. Та це ж, одразу подумала, назва книжки мого дядечка Олександра Шульгина, знайома мені ще з 90-х років (адже доти ніяких відомостей про його діяльність, а до певного часу і про нього самого в родині з відомих причин не було). Моментально зародилася думка про переклад» (з передмови Олени Леонтович «Рідне слово здалеку в просторі і часі почує Україна» до книги Шульгина «Україна проти Москви. 1917 рік»; видана в Україні в 2023 році) [2].

Книга в українському перекладі побачила світ в серії «Бібліотека наукового щорічника “Україна дипломатична”». Випуск 31. Засновник серії Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Історичний клуб «Планета». Видання рекомендовано до друку за рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Передмова та коментарі докторки історичних наук Валентини Піскун [2].

На увагу читача заслуговує і особистість автора Олександра Шульгина (1889–1960), який у буремні роки українських національно-визвольних змагань початку ХХ століття став першим в історії Української Народної Республіки (УНР) Міністром закордонних справ. Уродженець Полтавщини, він був одним із достойників України як талановитий публіцист, політик, історик, громадський і державний діяч.

Події 1917-1918 рр. у Києві та Петрограді описані О. Шульгиним зі скульптурністю історика та емоційністю справжнього патріота України. Текст цікавий не лише власним фактажем наповненням, але й авторською позицією. Написаний яскравою, доступною широкому читачеві мовою, читається легко й стимулює до роздумів та порівняльних паралелей тієї буремної доби та подій цієї російсько-української війни. А вже висновки про незмінну злочинність російського режиму та й так званого «глибинного народу» росії протягом багатолітньої історії спільного існування росіян та українців напрошують-ся самі.

Актуально звучать і закиди О. Шульгина тодішній Європі у недалекодальності й несправедливості щодо України, адже саме Антанта у 1918 р. не визнала Україну як самостійну й незалежну державу, тим самим віддавши її на поталу більшовикам. На жаль, мусимо констатувати, що і сучасне населення Європи у низці країн (Угорщина, Словаччина, зрештою, такі люди є у всіх країнах Євросоюзу та і США) все ще плекають ілюзії щодо росії та її «велької» культури. Не в останню чергу така ситуація склалася і через інформаційну війну путінської неоімперії про-

ти цивілізованого світу та України [Див. детальніше: 1; 3; 4; 5; 6].

Сучасні аналітики стверджують, що ми живемо в епоху «інформаційного надміру» [10, с. 10], коли «архітектори дезінформації» [10, с. 24–25] перенаситили суспільний простір та голови населення різних країн фейковими сенсами й новинами. І у цьому каламутному інформаційному морі особливо важливо мати «острови» справжніх смислів і правдивих історій. Зрештою, українцям важливо розуміти, хто вони є, чий батьків діти. Як писав Є. Маланюк, можливо, місія пізнавати себе є найважливішою для особи і нації серед усіх інших завдань [8, с. 63].

Проте, у сучасного покоління українців є першочергова відповідальна місія – стати руйнівниками «імперії зла» – путінської росії. Адже, як зазначає дослідник Р. Додонов, «внаслідок активних бойових дій, ракетних та артилерійських обстрілів, авіаційних бомбардувань, свідомих знищень шляхом підривів, підпалів, затоплень культурних пам'яток на окупованих територіях, незаконного вивезення цінностей за межі країни українська культурна спадщина несе втрати, масштаби яких дозволяють порівнювати їх із втратами часів Другої світової війни. При цьому атаки на історико-культурну спадщину відбуваються не лише безпосередньо, тобто у фізичному просторі, а й опосередковано, тобто в просторі інформаційному. За цих умов перед українською гуманітаристикою постає завдання захисту власного ціннісного простору України від ідеологічних зазіхань РФ на її минувшину» [5, с. 75]. Осмислення досвіду боротьби з російським імперіалізмом нашими попередниками, безумовно, може полегшити пошуки вірних рішень на цьому важкому шляху. Здатність спільноти почути і дослухатись до своїх достойників, вчитись на помилках попередників і вміти адекватно відповідати на виклики доби завдяки засвоєному досвідові є чи не найбільшою мудрістю нації. Та щоб такий процес відбувся, інколи потрібно громадянам «перевідкрити» співвітчизника-інтелектуала, повернути його до кола власної культури. Особливо, коли повернення довгі роки колоніальної залежності було неможливим, як то і сталося із видатним українським мислителем Олександром Шульгиним та його творами.

Сам автор так визначив сутність своєї праці «Україна проти Москви. 1917 рік»: «Цю книжку присвячено великому і зворушливому періодові нашої історії: 1917-й – рік проголошення незалежності України; це рік, коли було закладено основи її нової історії. На момент написання цих рядків незалежність України ще не є доконаним фактом. Але її відродження в XIX–XX століттях, великі події 1917-го року воскресили вільну душу українського народу та відновили прямий зв'язок між нашим часом і часом наших великих гетьманів ХVII і ХVIII століть» [9, с. 5].

Шульгин осмислює на сторінках видання і свою місію щодо України в Європі: «Я прибув у складі української делегації на мирну конференцію, і важка відповідальність, що лежала на мені, не дозволяла безтурботним поглядом туриста споглядати жваві

вулиці та пам'ятники французької столиці» [9, с. 19]. Йдеться про так звану «конференцію переможців», Паризьку мирну міжнародну конференцію (1919–1920 роки) проводили держави, які перемогли у Першій світовій війні (1914–1918 роки). І як же гірко на фоні загальної радості звучать слова Олександра Шульгина про Україну: «Поки на Заході відновлювалося життя, zostалися народи, для яких війна ще далеко не завершилася, і випробування тільки починалися, навіть сама Голгофа... Я приїхав сюди захищати на конференції переможців один із цих народів... Крізь паризький туман бачив тінь закривавленої України...» [9, с. 2]. Ці слова повністю описують сучасний стан української державності. Напрошується висновок про 350-літню, а не 10-літню війну росії з Україною.

Описуючи українські реалії, вдале географічне положення України, її природні багатства, працьовитість та талановитість народу, О. Шульгин наголошує, що найбільшим лихом для українців є їхнє сусідство з московією. Пройшло майже 90 років із часу першого видання книги «Україна проти Москви. 1917 рік», а ситуація залишається незмінною. Думка про загрозу від російського сусідства повторюється багатьма сучасними авторами. Так, дослідник С. Корсунський зазначає, що Україні пощастило з географією «...практично в усьому. ...здавалося б, усе це гарантує цілком безбідне існування. Єдине, у чому нам не поталанило, – це з сусідом. Мати під боком державу, діапазон мрійня якої жорстко обмежений ідеями імперії, примату держави над людиною, показушної релігійності й тотальної зневаги до кожного, хто не може дати здачі, — серйозний виклик» [7, с. 10].

Як часто в сучасній воюючій Україні хочеться повторити вище наведені слова нашого видатного земляка Олександра Шульгина! Як і наступні роздуми: «Довоєнні упередження залишалися, незважаючи на нові принципи, так урочисто проголошені світові. Так само, як у Середньовіччі Римська імперія зберегла свій колишній престиж, Російська імперія досі впливала на Європу своєю занепамою величчю. Ореол панування царів продовжував засліплювати людей... Ця держава-чудовисько, яка захопила одну шосту частину світу і складалася з абсолютно різних народів, була приречена на переверот: і що довше він триватиме, то буде страшнішим і невинним» [9, с. 4].

І наступні думки О. Шульгина цілком сучасні: «...Україна стала тоді (листопад-грудень 1917р.) дуже важливим політичним центром Східної Європи. З іншого боку, наші офіційні та офіційні дипломатичні відносини – пам'ятаємо про це – з кожним днем розширювалися» [9, с. 138]. Україна і сьогодні є дуже важливим політичним центром Східної (і не лише!) Європи.

Сучасні українські дослідники-історики та політичні аналітики можуть підписатися і під наступними рядками Олександра Шульгина: «Ми вважаємо, ... що біда Росії є лише результатом її імперіалізму. Цар навантажив на хоч і міцні плечі цього народу тягар,

який перевищує його моральні й фізичні сили. Він повинен відмовитися від панування над іншими народами та їхніми територіями. Він має навести лад у власному будинку. У прагненні тримати інших у рабстві росіяни самі стали рабами то царизму, то більшовизму» [9, с. 4].

Сучасна російсько-українська війна у її гарячій фазі, вочевидь, на багато десятиліть, а, можливо, і століть розсварила сусідні народи. Чи можливе примирення та порозуміння у майбутньому? Принаймні, Шульгин вважав, що «...якщо Україна і Московія коли-небудь захочуть відновити нормальні відносини, їм доведеться повернути взаємну свободу і незалежність» [9, с. 5].

Сучасній Україні потрібні такі події, як повернення на Батьківщину її видатних синів і їхніх творів саме у цей жорстокий час випробувань нації, країни і держави на міцність. А ще потрібна незламна віра в українську Перемогу! І знову звернемося до слів Олександра Шульгина: «Коли впертість народу доблесна, не треба боятися за його майбутнє: Україна буде вільною і незалежною!» [9, с. 5].

Висновки. Робота Олександра Шульгина «Україна проти Москви. 1917 рік» (перекл. з франц., прим., додатки Олени Леонтович. Передм., комент. Валентини Піскун. Київ: б/в, 2023. 208 с.) [9] є на диво актуальною для воюючої української держави і нації. І не лише тому, що у ній представлено унікальний досвід активного і мислячого учасника подій. Сьогодні ця книжка «працює» як приклад адвокації України у світі, такої нагальної проблеми і тепер, як і у ті далекі роки першої чверті ХХ ст., у тридцяті, сорокові, зрештою, усі роки ХХ століття. Потреба бути почутими світом для України та українців, на жаль, залишається надзвичайно гострою і сьогодні.

1. Агеєва Віра. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Вид. 2-е, виправлене. К: Віхола, 2021. 354 с.
2. Грабовська Ірина. Книга «Україна проти Москви. 1917 рік» Олександра Шульгина українською в Україні. 19 квітня 2024 рік. URL: <https://day.kyiv.ua/profile/iryna-hrabovska>
3. Грабовська І., Грабовський С. Латентна геополітична суб'єктність України як реальність та наукова проблема. *Українознавство*. № 1(90) (2024). С.194–203.
4. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. №1 (86) (2023). С. 212–225.
5. Додонов Р. Національний пантеон героїв як складова історико-культурної спадщини України. *Українознавство*. № 1(90) (2024). С. 74–88.
6. Ірина Грабовська, Катерина Настояща, Тетяна Талько. Роль україноцентричних еліт в контексті філософії суб'єктності України (300-річчю від дня народження Григорія Сковороди присвячується). *Українознавчий альманах*, №31, 2022. С. 72-81.

7. Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій. Х.: Віват, 2020. 256 с.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. Книга спостережень. *Проза*. Т.2. Накладом видавництва «Гомін України», Торонто, Онт., Канада. 1966. С. 63–133.
9. Олександр Шульгин. Україна проти Москви. 1917 рік./ Перекл. з франц. Київ: б/в, 2023. 208 с.
10. Померанцев Пітер. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності. К.: Yakaboo Publishing, 2024. 288 с.
11. Thompson, Ewa. Postkolonialne refleksje. Porównania. *Komparatystyka I studia postkolonialne*. Vol. 5 (2008). Str. 113–126.

References

1. Aheieva Vira. (2021). *Za lashtunkamy imperii. Esei pro ukraïnsko-rosiïski kulturni vidnosyny*. Vyd. 2-e, vypravlene. K: Vikhola. 354 p. (in Ukrainian).
2. Grabovska Iryna. (19 kvitnia 2024 rik). *Knyha «Ukraina proty Moskvu. 1917 rik» Olexandra Shulhyna ukraïnskoïu v Ukraini* [The book "Ukraine against Moscow. 1917" by Olexandr Shulgin in Ukrainian in Ukraine]. URL: <https://day.kyiv.ua/profile/iryna-hrabovska> (in Ukrainian).
3. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2024). *Latentna heopolitychna subiektnist Ukrainy yak realnist ta naukova problema* [Latent geopolitical subjectivity of Ukraine as a reality and a scientific problem]. *Ukrainoznavstvo*. № 1(90) Pp.194–203. (in Ukrainian).
4. Grabovska I., Hrabovskyi S. (2023). *Khvyli hlobalizatsii, dekolonizatsiia ta heopolitychna subiektnist* [Waves of globalization, decolonization and geopolitical subjectivity]. *Ukrainoznavstvo*. №1. Pp. 212–225. (in Ukrainian).
5. Dodonov R. (2024). *Natsionalnyi panteon heroiv yak skladova istoryko-kulturnoi spadshchyny Ukrainy* [National pantheon of heroes as a part of the historical and cultural heritage of Ukraine]. *Ukrainoznavstvo*. № 1(90). Pp. 74–88. (in Ukrainian).
6. Iryna Grabovska, Kateryna Nastoiashcha, Tetiana Talko. (2022). *Rol ukraïnotsentrychnykh elit v konteksti filosofii subiektnosti Ukrainy (300-richchiu vid dnia narodzhennia Hryhoriia Skovorody prysviachuietsia)* [The Role of Ukrainian-Centric Elites in the Context of the Philosophy of Ukrain's Subjectivity (Dedicated to the 300th Anniversary of Birth of Hryhoriia Skovoroda)]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. № 31. Pp. 72–81 (in Ukrainian).
7. Korsunskyi S. (2020). *Zovnishnia polityka v epokhu transformatsii* [Foreign policy in the era of transformations]. Kh.: Vivat. 256 p. (in Ukrainian).
8. Malaniuk Ye. (1966). *Narysy z istorii nashoi kultury. Knyha sposterezhen* [Essays on the history of our culture. Book of observations]. *Proza*. T.2. Nakladom vydavnytstva «Homin Ukrainy», Toronto, Ont., Kanada. Pp. 63–133. (in Ukrainian).

9. Oleksandr Shulhyn. (2023). *Ukraina proty Moskvy. 1917 rik* [Ukraine against Moscow. 1917]. Perekl. z frants. Kyiv: b/v. 208 p. (in Ukrainian).
10. Pomerantsev Piter. (2024). *Tse ne propahanda. Podorozh na viinu proty realnosti* [This is not propaganda. A journey to war against reality]. K.: Yakaboo Publishing,. 288 c. (in Ukrainian).
11. Thompson Ewa. (2008). *Postkolonialne refleksje. Porównania. Komparatystyka I studia postkolonialne*. Vol. 5. Str. 113–126. (in Polish).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2024.34.18>
УДК 141.3:[39+2]

Микола СТАДНИК

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії та релігієзнавства
Київського столичного університету ім. Б. Грінченка

ORCID: 0000-0002-4264-8054
E-mail: radivska@ukr.net

НОВИЙ НАУКОВИЙ ВНЕСОК В ЕТНОЛОГІЮ РЕЛІГІЇ

(Рецензія на монографію: Лозко Галина. Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір. Миколаїв: Іліон, 2024. 444с.)

Анотація: *Етнологія релігії як ще молода галузь релігієзнавства поповнилась новим науковим здобутком – монографією доктора філософських наук, професора Галини Лозко «Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір» (Миколаїв: Іліон, 2024. 444 с.). Дослідниця зосереджує увагу на змінах, що відбуваються в українському суспільстві на тлі виснажливої російсько-української війни: посилюється духовно-культурний інтерес до рідної мови, літературної та мистецької творчості, що відбуваються під впливом «відкриття» віри предків. Українській етнорелігії в умовах великої війни та проблемам суспільного визнання традиційності етнорелігійної конфесії присвячено окремий розділ. Вперше створено тезаурус етнології релігії на 650 термінів і концепцій. Книжка адресована науковцям, філософам, релігієзнавцям, етнологам, викладачам і студентам, а також широкому колу читачів, яких цікавить взаємозв'язок етносу і релігії.*

Ключові слова: *етнологія релігії, Галина Лозко, українознавство, релігієзнавство, типологія релігій, етнорелігієзнавчий тезаурус.*

Mykola STADNYK

Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor of the Department of Philosophy and Religious Studies
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

A NEW SCIENTIFIC CONTRIBUTION TO THE ETHNOLOGY OF RELIGION

(Monograph review: Halyna Lozko. Spiritual and cultural transformations of Ukrainian society: An ethnoreligious dimension. Mykolaiv: Ilion, 2024. 444 p.)

Abstract: *The young field of the ethnology of religion has been enriched by a new scientific achievement — a monograph by Doctor of Philosophical Sciences, Professor Halyna Lozko, titled "Spiritual and Cultural Transformations of Ukrainian Society: An Ethnoreligious dimension" (Mykolaiv: Ilion, 2024. 444 pages). The researcher focuses on the changes taking place in Ukrainian society against the backdrop of the exhausting Russian-Ukrainian war. There is a growing spiritual and cultural interest in the native language, literary and artistic creativity, influenced by the "rediscovery" of ancestral faith. A separate chapter is dedicated to Ukrainian ethno religion in the context of the great war and the challenges of societal recognition of the traditional ethno religious confession. For the first time, a thesaurus of the ethnology of religion comprising 650 terms and concepts has been created. The book is intended for scholars, philosophers, religious studies experts, ethnologists, educators, students, and a broad audience interested in the interrelationship between ethnicity and religion.*

Keywords: *ethnology of religion, Halyna Lozko, Ukrainian studies, religious studies, typology of religions, ethno religious thesaurus.*

Постановка проблеми. Про появу нового напрямку релігієзнавства під назвою «етнологія релігії» в Україні заговорили вже на початку 2000-х, проте з того часу релігієзнавцями в цій спеціальній галузі було зроблено небагато [6; 10]. Про причини цього можемо говорити лише гіпотетично: насамперед, на нашу думку, відбулося цілеспрямоване зміщення наукових інтересів від національних проблем до глобальних через авторитарне спрямування наукових «симпатій» у «престижніше» мультикультурне русло; також після періоду радянського атеїзму владні структури кинулися в протилежну релігійну крайність, внаслідок чого утворилось доволі міцне зрощення державних інститутів із церковними. Оскільки релігійна християнська більшість з її церковними структурами по суті є тоталітарною, вона й диктує суспільству свої правила, не толеруючи ніякі інші релігії, а часто ще й принижуючи їх. За таких обставин наукові інститути не наважуються йти проти мейнстріму, тому на всіх рівнях гальмується тематика етнології релігії та етнічних духовно-культурних феноменів, що не дозволяє підняти на новий рівень етнорелігієзнавчі дослідження.

На цьому тлі воістину стійкою в своїх наукових уподобаннях упродовж ось уже трьох десятиліть є доктор філософських наук, професор, релігієзнавиця Галина Сергіївна Лозко. Актуалізація етнічних традиційних релігій як в Україні, так і в європейських країнах, присвячено кілька її монографій, підручників [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] та кілька сотень наукових статей, частина з яких були видані окремою збіркою, яку ми рецензували нещодавно на сторінках «Українознавчого альманаху» [9, с. 70–75].

І ось побачила світ уже нова монографія Г. Лозко «Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір» (2024). Оскільки праці дослідниці, видані невеликими накладками і не завжди бувають доступні для наукової спільноти, наша рецензія на монографію Г. Лозко є актуальною та потрібною в умовах широкомасштабної війни в Україні. Безперечно, що під впливом ідей, ідеологій, війн чи природних катаклізмів наш світ постійно змінюється, необхідним стає й філософське осмислення цих змін. Українське суспільство справді стрімко трансформується внаслідок екстремальних умов, спричинених війною, тому й знайомство з цими українознавчими дослідженнями є актуальним та викликає інтерес не лише в Україні, а й у світі.

Ступінь розробленості проблеми. Зміни в українському суспільстві відбуваються на всіх рівнях і в різних галузях. Насамперед, як стверджує Г. Лозко, змінилося ставлення до країни-агресорки, що провадить загарбницькі нищівні війни. А звідси – й переосмислення самих себе, повернення до власної етнокультурної самості – усвідомлення цінності рідної мови, традицій, переоцінка історичних подій і фактів, підвищення рівня патріотизму, волонтерство, благодійність на воєнні потреби – це ті нові явища, що з'явилися або посилюються в період війни. Галина Лозко зосередила свою увагу саме на традиційних

етнічних релігіях та актуалізувала й сам термін «етнорелігія» (ще з 1994 р.), адже значна частина її наукових публікацій, як вона сама повідомляє, присвячена саме етнології релігії [6, с. 7]. У 2000 р. вийшла друком її монографія «Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект» [6], яка започаткувала й викладання етнології у вищих навчальних закладах та була двічі перевидана у вигляді навчального посібника. Г. Лозко вперше застосувала системний «родовий принцип» опису етнічних культур, за яким логіка етнічної культури полягає в триєдності: *рідної землі, рідної мови і рідної віри* (тобто етнічної релігії). Втрата або зміна хоч би одного з цих компонентів невідворотно тягне за собою зміни й деформації національного світогляду, морально-етичні дезорієнтації, а отже й зміну менталітету. У наступних працях «Етнoderжавознавство» [4], «Боги і народи» [1; 2] Г. Лозко поглибила українознавчі аспекти релігієзнавства, підкресливши глибинні духовно-культурні взаємозв'язки етносу з його власною (рідною) релігійною системою. Не випадковим було і її звернення до аналогічних релігійних процесів у європейських країнах, причому дослідниця нерідко була учасницею найважливіших міжнародних форумів, як Європейський конгрес етнічних релігій та Родове слов'янське віче, спілкувалася з рідновірами багатьох країн, брала участь у спільних релігійних церемоніях, що дало можливість вивчити проблеми й тенденції відродження етнічних релігій у наш час – отже зібрану Г. Лозко інформацію можемо вважати інсайдерською. Справді, інсайдер, що володіє інформацією «з внутрішніх першоджерел», може краще оцінити стан справ, ніж будь-який інший фахівець, який користується лише «зовнішньою» інформацією [3, с. 177]. Авторку тривалий час звинувачували в «тенденційності» чи «заангажованості» підходів до вивчення етнічних релігій, у перебільшеній критичності щодо світових релігій, проте, чимало проблем, окреслених Г. Лозко, таки об'єктивно показують фактичне становище етнорелігій як «релігійних меншин» серед вороже налаштованої релігійної більшості. Нині використання інсайдерської інформації вже стало європейською тенденцією у релігієзнавстві, а методологія досліджень етнорелігії останнім часом все частіше спирається на інформацію від адептів тієї чи іншої традиції чи групи, серед яких є чимало й науковців, які володіють науковими методологіями.

Г. Лозко, можна сказати, тримає руку на пульсі європейських тенденцій. У 2023 р. вона стала ініціатором та упорядником видання енциклопедичного довідника «Об'єднання Рідновірів України» [8], бо сама упорядниця й авторка більшості словникових статей вважає, що інформація про першу *традиційну українську конфесію* від науковців, що є безпосередніми учасниками етнорелігійного відродження вартує більше, ніж сухі (та далеко не бездоганні) видання офіційних релігієзнавчих інститутів, а отже й матиме значно вищу фактологічну, історичну і духовну цінність. Цілком очевидні духовно-культурні трансформації українського суспільства вже стають об'єктом

дослідження українських і зарубіжних українознавців, проте саме етнорелігієзнавчі аспекти цих змін ще не дістали належного висвітлення у науковій літературі, й Галиною Лозко досліджені вперше.

Метою цієї статті є ознайомлення наукової спільноти з новою монографією Лозко Г.С. «Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір» (Миколаїв: Іліон, 2024. 444 с.) та рецензування цієї праці.

Виклад основного матеріалу. Монографія Г. Лозко «Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір» подає нові, раніше невідомі чи неусвідомлювані аспекти духовно-культурних явищ, як наприклад, семіотичні зміни світоглядних детермінант в етнонаціональному просторі України (декомунізація, очищення від символів «руського міра»); зв'язки нумінозної сили з тим чи іншим етносом; метафізика крові та феноменологія Духа нації, ренесансні тенденції традиціоналізму, що з'явилися вже в ХХ – на початку ХХІ ст. Ці теми в нашому релігієзнавстві Г. Лозко піднімає вперше. І хоча авторка вже повідомляла про окремі етнокультурні феномени у своїх статтях, у цій монографії їх подано в контексті етнофілософського осмислення буття України, що складає перший розділ праці як опис її методологічних засад.

Другий розділ починається із загальної релігійної картини українського суспільства, де наголошено на причинах міжконфесійних суперечностей та запропоновано конкретні заходи щодо вирішення проблем гармонізації міжконфесійних відносин. Авторка переконує, що не можна обминути відмінностей між світоглядами, національними та інтернаціональними релігіями, бо лише виявлення *причин міжконфесійних конфліктів* може вказати оптимальні шляхи їх подолання в українському суспільстві. Виявити світоглядні, богословські, організаційні розбіжності та конфесійні протиріччя необхідно, насамперед, для того, щоб запропонувати конкретні заходи щодо їх залагодження, що сьогодні є актуальним не лише в українознавстві, а й у юридично-правовому полі (де рівність конфесій лише задекларована, але ще не забезпечена). Г. Лозко аналізує світоглядні трансформації літературно-мистецького життя, виявляючи виразні тенденції зростання письменницьких симпатій до давньої віри наших предків та сучасного рідновірського світогляду, сплеск мистецької творчості в живописі, архітектурі, скульптурі, що відображує саме язичницьку тематику як витоково самобутню етнічну культуру. Подібні трансформації авторка спостерігає також у лінгвістиці, зокрема в актуалізації слов'янської антропонімії під впливом рідної віри.

Українській етнорелігії в умовах російсько-української війни присвячено третій розділ монографії, де авторка звертає увагу, насамперед, на проблеми класифікації та типології релігій. Фактологічною помилкою релігієзнавців, як вважає науковиця, є змішування релігій, що з'явилися нещодавно, з тими, що існували давно, а нині відроджуються: на її думку, це принципово відмінні релігії – їх не можна ставити

до одного класифікаційного кластеру, оскільки вони різні за світоглядом, метою, способами поширення та ін. Г. Лозко створила докладну порівняльну таблицю, що відображує логіку та критерії нового класифікаційного підходу [3, с. 129, с. 142–144]. Вона переконує в тому, що Рідна віра не належить до НРР (нових релігійних рухів, чи нью-ейдж) – а є *традиційною етнічною релігією*, відродження якої потребує уважного наукового ставлення та підтримки держави. У цьому ж розділі висвітлено теми «Українські рідновіри у боях за Україну» і «Духовна опіка воїнами-рідновірами в умовах російсько-української війни», присвячені проблемам воїнів-рідновірів, які пліч-о-пліч з представниками інших конфесій захищають Батьківщину на всіх фронтах, наведено список загиблих героїв-рідновірів за 2014–2024 роки [3, с. 148–151]. Авторка слушно додає і «Загальні положення нормативно-правових актів України, яким суперечить прийнятий Закон України про службу військового капеланства» [3, с. 162–169] – юридично обґрунтований документ, що виявляє розбіжності й суперечності в порядку «фінансування діяльності військових капеланів... коштом держави» і ст. 35 Конституції України: «*держава не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії в т.ч. капеланської*». Наголошено на фактах порушення прав воїнів-рідновірів (відсутність квот для капеланів-рідновірів, відсутність інформації про кількість рідновірів у підрозділах, відмови в поховальному обряді за вірою предків, релігійна наруга), та зроблено й такі застереження, що представники церков московського патріархату мають змогу використати Службу військового капеланства як прикриття для своєї антиукраїнської діяльності в ЗСУ [3, с. 169].

У четвертому розділі розглянуто актуалізацію етнорелігій у країнах Європи та суперечності європейського і російського підходів (зокрема, трактування слов'янства та ін.), подано докладну характеристику організаційних форм міжнародної діяльності рідновірів: Європейського конгресу етнічних релігій (з повною хронологічною таблицею 1998–2023 рр.) [3, с. 187–189], а також Родового слов'янського віча (2003–2020) [3, с. 259–261]. Така унікальна й вичерпна інформація про європейське відродження етнічних релігій в Україні (як загалом і в Європі) опублікована вперше. Вона необхідна для осмислення українських реалій в європейському контексті.

Всебічно обґрунтовані висновки до монографії надають роботі логічного завершення та наукової цінності. Зокрема Г. Лозко констатує: «На основі обґрунтованого в монографії дослідження, доведено, що загальносвітові та імперські моделі виявляються неспроможними вирішити життєво важливі проблеми етнічних спільнот, оскільки етнічна самобутність суперечить ідеологічним настановам «всесвітнього мультикультуралізму», бо *збереження етносів не входить у його глобальні плани*. Не зважаючи на те, що людство таки складається з етносів, і це його природна даність, глобальними ідеологами робиться все, щоб знівелювати відмінності між людьми й на-

родами, щоб людство забуло про витокову самобутність, віддавши перевагу «мультикультурним цінностям» [3, с. 272]. Як бачимо, ХХІ ст. – час нового погляду на взаємодію людських спільнот, здатних до самостійного розвитку й спроможних захищати свої національні інтереси від глобального тиску. Авторка наголошує, що на основі наведених спостережень та висновків можна зробити науково-теоретичний прогноз щодо перспектив розвитку етнічної релігії в Україні, Європі та світі.

Наша рецензія була б неповною, якби ми не звернули уваги на доволі об'ємний тезаурус, розміщений в кінці монографії – така фундаментальність притаманна багатьом працям Г. Лозко, що засвідчує ретельне опрацювання авторкою як джерельної, так і термінологічної бази своєї галузі. Близько 650 термінів і релігієзнавчих концепцій упорядковано за алфавітом і розтлумачено під націоцентричним кутом зору, що не завжди збігається з глобальними ідеологіями та нав'язаними стереотипами. Отже, національним українознавчим інститутам вперше запропоновано категоріально-понятійний апарат етнології релігії. Науковиця не стверджує, що її тезаурус етнології релігії є повним, «проте прагнути до всеохопності – благородна мета кожного науковця» [3, с. 281].

Щоб читачі зрозуміли оригінальність авторських підходів до термінів, дозволимо собі хоча б одну цитату з цього тезаурусу: «*Істина* – одна з центральних категорій теорії пізнання, правильне відображення об'єктивної дійсності у свідомості людини; у китайців істина – це подолання ілюзії на користь справжнього образу дійсності; в античній філософії вперше розділив істину та суб'єктивні думки Парменід; українське слово «істина» (з церк.-слов. «*исть*» – справжній, *істній* – той, що існує); давньоукраїнське «істній» близьке до слів «істота» та «існувати» (пор. пол.: *istota*, *istnieć* – сутність, існувати); італійське *verità* – істина, походять від лат. *Veritas* – імені римської Богині Правди; у пол. та чес. мовах іменник «істина» був витіснений іменником «правда» (пол. *prawda*, чеськ. *pravda*), проте в українській мові правда й істина мають, хоч і близьке, але різне значення: правда – спосіб дії (правосуддя, справедливість, праведність), а істина – те, що існує; гасло ведизму: «Хай перемаже Істина!» [3, с. 350].

Висновки. Галина Лозко впродовж багатьох років залишається вірною своїм науковим пріоритетам, що з часом поглиблюють розуміння авторкою і її читачами етнорелігійних явищ і феноменів, вона щедро ділиться своїми думками з українською науковою спільнотою. Сподіваємось, що й нова монографія професора Галини Сергіївни Лозко «Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір» стане вагомим науковим внеском в українознавство та етнологію релігій.

1. Котляр Ю. Етносоціальний вимір релігії : рец. на кн. : Лозко Г. С. *Боги і народи. Етносоціальний вимір.* Тернопіль: Мандрівець, 2015. 624 с. *Наукові праці : науково-методичний журнал. Вип.*

250. Т. 262. *Філософія.* Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. С. 101–102.
2. Лозко Г. *Боги і народи. Етносоціальний вимір.* Тернопіль: Мандрівець, 2005. 624 с.
 3. Лозко Г. *Духовно-культурні трансформації українського суспільства: Етнорелігійний вимір.* Миколаїв: Іліон, 2024. 444 с.
 4. Лозко Г. *Етнодержавознавство. Філософсько-теоретичний вимір.* Тернопіль: Мандрівець, 2012. 384 с.
 5. Лозко Г. *Етнологія релігії. Наукові статті.* Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.
 6. Лозко Г. *Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект.* К.: Нелень, 2000. 300 с.
 7. Лозко Г. *Європейський етнорелігійний ренесанс: витоки, сутність, перспективи (на матеріалі відродження етнорелігій у європейських країнах).* Наук. моногр. К.: Такі справи, 2006. 424 с.
 8. Об'єднання рідновірів України. *Енциклопедичний довідник / Заг. ред., упор. проф. Лозко Г.С.* Миколаїв: Іліон, 2023. 304 с.
 9. Стадник М. *Етнологія релігії у філософсько-теоретичних вимірах Галини Лозко. Українознавчий альманах.* 2023. Вип. 32. С. 70–75.
 10. Филипович Л. *Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення.* К.: Світ Знань, 2000. 333 с.

References

1. Kotlyar Yu. (2015). *Etnosotsial'nyy vymir relihiyi : rets. na kn.: Lozko H. S. Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir: kurs relihiyevnavstva. Ternopil': Mandrivets', 2015. 624 p.* [Ethnosocial dimension of religion: rec. on the book : Lozko G. S. Gods and peoples. Ethnosocial dimension: religious studies course. Ternopil: Mandrivets, 2015. 624 p.]. *Naukovi pratsi: naukovo-metodychnyy zhurnal. Vyp. 250. T. 262. Filosofiya.* Mykolayiv: Vyd-vo CHDU im. Petra Mohyly. Pp. 101–102 (in Ukrainian).
2. Lozko H. (2005). *Bohy i narody. Etnosotsial'nyy vymir* [Gods and nations. Ethnosocial dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 624 p. (in Ukrainian).
3. Lozko H. (2024). *Dukhovno-kul'turni transformatsiyi ukrayins'koho suspil'stva: Etnorelihiynyy vymir* [Lozko H. Spiritual and cultural transformations of Ukrainian society: An ethnoreligious dimension]. Mykolaiv: Ilion, 2024. 444 p. (in Ukrainian).
4. Lozko H. (2012). *Etnoderzhavoznavstvo. Filosofs'koteoretychnyy vymir* [Ethnostate studies. Philosophical and theoretical dimension]. Ternopil': Mandrivets'. 384 p. (in Ukrainian).
5. Lozko H. (2023). *Etnolohiya relihiyi. Naukovi statti* [Ethnology of religion. Scientific articles]. Mykolayiv: Ilion. 372 p. (in Ukrainian).
6. Lozko H. (2000). *Etnolohiya Ukrayiny. Filosofs'koteoretychnyy ta etnorelihiyevnavchyy aspekt* [Ethnology of Ukraine. Philosophical-theoretical and ethno-religious aspect]. K.: Nelen'. 300 p. (in Ukrainian).

7. Lozko H. (2006). *Yevropeys'kyy etnorelihiynyy renesans: vytoky, sutnist', perspektyvy (na materialy vidrodzhennya etnorelihiy u yevropeys'kykh krayinakh)*. *Nauk.monohr.* [European ethno-religious renaissance: origins, essence, prospects (on the material of the revival of ethnoreligion in European countries). Scientific monogr.]. K.: Taki spravy. 424 p. (in Ukrainian).
8. *Ob'yednannya ridnoviriv Ukrayiny. Entsyklopedychnyy dovidnyk / Zah. red., upor. prof. Lozko H.S. (2023) [Union of the Believers of the Ukrainian Native Faith. Encyclopedic Handbook / General. ed., emphasis Prof. Lozko H.S.]*. Mykolayiv: Ilion. 304 p. (in Ukrainian).
9. Stadnyk M. (2023). *Etnolohiya relihiyi u filosofs'ko-teoretychnykh vymirakh Halyny Lozko* [Ethnology of religion in Halyna Lozko's philosophical and theoretical dimensions (Book review: Halyna Lozko. Ethnology of religion. Scientific articles. Mykolaiv: Ilion, 2023. 372 p.)]. *Almanac of Ukrainian Studies*. № 32. Pp. 70–75. (in Ukrainian).
10. Fylypovych L. (2000). *Etnolohiya relihiyi: teoretychni problemy, vitchyznyana tradytsiya osmyslennya* [Filipovych L. Ethnology of religion: theoretical problems, domestic tradition of understanding]. K.: Svit Znan'. 333 p. (in Ukrainian).

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 34

Друкується за авторською редакцією

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Передрук статей та розміщення їх в Інтернеті може бути здійснено тільки з дозволу автора та відповідального редактора Українознавчого альманаху.

Підписано до друку 19.09.2024 р. Формат 60×84 $\frac{1}{8}$. Папір офсетний.
Гарнітура Arial. Ум. друк. арк. 17,5. Обл.-вид. арк. 16,8. Замовлення № 38
Наклад 100 прим.

Видавництво «МІЛЕНІУМ» (Київ)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 535 від 19.07.2001 р.

Видавництво «МІЛЕНІУМ»
м. Київ, вул. Кирилівська, 60
Тел.: +38 (067) 849-34-60
+38 (044) 222-50-84
E-mail: milenium_ofis@ukr.net